Crim. 230 m

GESCHIEDENIS

DER

HEKSENPROCESSEN.

BG

55

„ Die Geſchichte des *Zauberglaubens* und insbe-
„ ſondere die uns noch ſo nahe ungeheuerliche, den
„ ſpäteren Geſlechtern gewiſs unglaublich erſcheinen-
„ de Geſchichte des *Hexenprocesſes*, macht einen
„ grosſen, aüsſerst wichtigen und in ieder Hinſicht
„ interesſanten Theil der allgemeinen, älteren und
„ neueren Menſchen- und Cultur-geſchichte aus."

Horst.

GESCHIEDENIS

DER

HEKSENPROCESSEN,

EENE BIJDRAGE TOT DEN ROEM DES VADERLANDS.

DOOR

Mr. JACOBUS SCHELTEMA.

JOHANNES WIER, ÆT: LX.

Te HAARLEM,
Bij VINCENT LOOSJES.
MDCCCXXVIII.

Bayerische
Staatsbibliothek
München

DE SCHRIJVER

AAN

DEN LEZER.

Het schijnbaar vreemde en onbekende van het onderwerp, in dit boek behandeld, brengt mij in de verpligting, om aangaande de oorzaken en den loop der zamenstelling van hetzelve breedvoeriger te zijn, dan ik anders zoude wenschen.

Van geene mijner pogingen voor de Letterkundige geschiedenis des Vaderlands, heb ik meer goedkeuring van anderen ondervonden, dan van de verhandeling: over de

verdienſten van Johannes Wier, beſchouwd als den ijsbreker tegen de leer der vooroordeelen, wegens den duivel, de duivelskunſten, tooverijen en hekſenprocesſen, *welke is medegedeeld in het* tiende *ſtuk van mijn* Geſchied- en Letterkundig Mengelwerk.

Behalve de openbare *blijken der goedkeuring, waarvan ik zelf niet kan gewagen, gaf het mij geene geringe voldoening, te zien, dat het aan het licht brengen van dezen verdienſtelijken Landgenoot, wiens naam bijna geheel in vergetelheid was geraakt, een bijzonder genoegen had gegeven, aan verſcheidene voorſtanders en beminnaars van den roem des Vaderlands; en het was mij vooral hoogstaangenaam, dat een onzer meest geachte geleerden, mij heeft uitgenoodigd, om meer over en tegen* de leer der vooroordeelen *te ſchrijven.*

Hij moedigde mij bepaaldelijk aan, om de geſchiedenis van het Bijgeloof *hier te lande, in haar geheel te bewerken, door een betoog,*

dat

dat de tegenwoordige ſtand der zaken zulks zoude vorderen.

Ik heb hierop dadelijk geantwoord, dat er naar mijn oordeel geene voldoende redenen voor dezen uitgeſtrekten en moeijelijken arbeid beſtonden, omdat de nadeelen van het bijgeloof in dezen thans geenszins zoo groot waren, als dezelve hem toeſchenen.

Die geleerde ſtemde niet met mijn gevoelen in, en hij vermeende, dat het vooral nu nog van belang zoude zijn, om in dezen op te treden, dewijl verſcheidene met graagte gelezene werken van Duitſche ſchrijvers, die naar het mystieke overhellen en van geesten en verſchijningen droomen, de ſtrekking hebben, om den mensch kleiner te doen worden, en het licht door onzen Bekker *te wege gebragt, allengskens meer en meer te benevelen.*

Hij betoogde verder, dat het geloof aan tooverij en ſpoken geenszins zoo veel van ons is geweken, als men oppervlakkig zoude meenen, daar men te Amſterdam *nog onlangs*

(1826) *de hulp der policie heeft moeten inroepen, om eene vrouw, van tooverij beſchuldigd, voor de baldadigheid van het gemeen te bewaren, en eindelijk, omdat de duivel thans niet alleen in de poppenkasten en tooverlantaarns voor de lagere ſtanden en de kinderen optreedt, maar dat dit wezen op de voornaamſte tooneelen, als magtig en werkend wordt voorgedragen, en zulks wel met al den luister, welke de dicht-, ſchilder-, zang- en ſpeelkunst vereenigd, kunnen geven; terwijl bovendien het bedriegen der ligtgeloovigen, door het kaartleggen, het kopjeskijken, horoscooptrekken, planeetlezen enz. nog op ſommige plaatſen onder de geoorloofde kostwinningen ſchijnen te behooren, en op de kermisſen, ſomtijds in weêrwil van een openbaar verbod, worden toegelaten.*

Ik heb dit aangevoerde ſpoedig beantwoord, en hierbij betoogd, dat ik bij mijn gevoelen, aangaande het nutteloze van zulk eenen arbeid bleef volharden, omdat zulk een boek

niet

niet zoude gelezen worden door hen, voor wie het geſchreven was, zoo min in de hoogere, als in de lagere ſtanden; dat de vertooningen in den Freyſchutz *enz. geen nadeel doen, als alleen tot een kortſtondig zinnelijk genoegen, voor gezigt en gehoor dienende, terwijl er nooit bij gedacht wordt; dat het werk der planeetlezers en horoscooptrekkers, hetwelk ik zelf heb nageſpoord en bezien, zoo uiterst nietig en onzinnig is, dat zij, die daaraan geloof kunnen geven, niet voor gezonde redenering vatbaar zijn; verder dat die Nederlanders, welke in zaken van duivel, tooverij enz. durven en willen wijs zijn, leering te over kunnen vinden, in het werk van* Bekker, *of in de geſchriften van* Erick Walten *en anderen, ten tijde van den oorlog over* de betooverde wereld *voor zijne leer verſchenen, of in de Verhandeling van* Probus, *uitgegeven tijdens het ſpiegelvecht, over het geſchrijf van* Petrus Nieuwland, *Predikant in* 's Gravenhage, *toen deze de oude leer had opgewarmd, of in de voortreffelijke Verhan-*

handelingen over het Bijgeloof, *door den Hoogleeraar* GRATAMA *en eenen* onbekende *geschreven en door Curatoren van het Stolpiaansch legaat te* Leijden *bekroond en uitgegeven; of eindelijk in de Verhandelingen van* G. BAKKER *en* W. BEEKHUIS, over de Waarzeggerij en Spokerij *enz.*, *en van* W. DE VOS *en* JOH[s]. BUYS, over het Horoscooptrekken *enz.*, *door welker uitgave de Maatschappij:* tot Nut van het algemeen *de groote diensten aan onzen tijd en aan het Vaderland bewezen, aanzienlijk heeft vermeerderd* (*).

Deze briefwisseling is verder met lust voortgezet, en door eene milde mededeeling van de wederzijdsche gedachten en door het aan-

(*) *De beide eerstgemelde Verhandelingen zijn in den jare* 1800 *uitgegeven, de twee laatste in* 1802. *Bij de eersten mag gevoegd worden eene Verhandeling van den Eerw.* HOBBO LEMKE, *Predikant te* Wier, 1801, *over hetzelfde onderwerp, welke misschien minder in den volkstoon geschreven, wegens rijkdom van zaken en juistheid van beoordeeling voor geene der bekroonde stukken behoeft te wijken en allezins lezenswaardig is.*

aanroeren van belendende vakken, belangrijk geworden.

Onder de redenen, welke tot opwekking van mijnen ijver werden aangevoerd, trok boven anderen mijne aandacht het berigt, dat door de bewerking der geſchiedenis van het Hekſenproces, eene der meestgeliefde wenſchen van den Hoogleeraar C. W. de Rhoer *zoude vervuld worden. Deze verdienſtelijke geleerde heeft zich meermalen uitgelaten, hoe hij zich „ verzekerd hield: dat het verbranden van „ de gewaande toovenaars en hekſen hier te „ lande* zestig, honderd *en* meer *jaren vroe„ ger had opgehouden, dan in andere lan„ den van* Europa, *en dat een groot gedeelte „ van het licht, waarover wij ons thans ver„ heugen, door Nederlanders is te wege ge„ bragt."*

Zelf had hij aangaande dit onderwerp zeer veel verzameld en dikwijls had hij jonge lieden aangeſpoord, om hunne krachten tot ontwikkeling dezer ſtellingen te beproeven.

Eene langdurige ongesteldheid heeft hem belet de hand aan het werk te slaan, en hierdoor is hetgeen hij verzameld had, niet bijeen gebleven; ook is deze wensch nooit door anderen vervuld.

Ik zag spoedig in het aangewezene eene gelegenheid tot het verschaffen van eene nieuwe *bijdrage voor den roem des Vaderlands, en nam derhalve de zaak met lust ter harte.*

Bij de overweging van het moeijelijke door het onoverzienlijke van het veld, ben ik weldra op de gedachte gekomen, dat de geschiedenis van het Heksenproces, *als eene op zichzelve staande zaak, als een tusschenbedrijf* (episode) *van het groote treurspel:* het bijgeloof, *zoude te bewerken zijn, alles in de hoop, dat ik mij, zoo als in de* inleiding *voor de* eerste *Verhandeling is betoogd, zoude kunnen vrij houden van de behandeling van zulke der aangrenzende zaken, welke misschien leiden zouden tot de aanraking van godgeleerde geschillen, of*

tot

tot uitweidingen over de geestenwereld *enz.*, *waartoe ik mij niet gaarne zoude willen inlaten.*

Het onderzoek werd derhalve eerlang voortgezet naar oudere werken dan die van JOHANNES WIER, *en alzoo kwam ik tot de bron van het eigenlijke* Hekſenproces, *de bulle van Paus* INNOCENTIUS VIII. *van* 1484.

Ziende, dat het voeren van het Hekſenproces toen voor het eerst eene wettiging erlangde, zoo vond ik hier een punt van waar ik beginnen kon; vervolgens zijn er in de winters van 1826 *en* 1827 *twee verhandelingen of redevoeringen geſteld*, over de Hekſenprocesſen, *waarvan de eerſte liep tot op het jaar* 1588, *het jaar, waarin* WIER *overleden is; en de tweede, over hetgeen na dit tijdſtip, zoo in de Regterlijke als in de Letterkundige wereld is voorgevallen.*

Beide ſtukken zijn te Utrecht *en te* Leijden *voorgedragen, en de goedkeuring, met welke*

 de-

deze poging vereerd is, heeft mij aangemoedigd, om mijn onderzoek verder voort te zetten, waarbij ik eerlang met den overvloed van bouwſtoffen verlegen geraakte.

Mijn voornemen was, om deze Verhandelingen, gelijk die over Wier, *bij mijn* Geſchied- en Letterkundig Mengelwerk *te plaatſen, dan ik moest weldra hiervan, om de uitgeſtrektheid, afzien; derhalve moest ik of beſluiten, om deze verhandelingen te laten liggen, of om dezelve te gelijk met die van* Johannes Wier *tot één geheel om te werken.*

Het laatſte werd het beste geoordeeld; en dit werk is vervolgens in uitgewoekerde uren, gedurende den laatſten winter, ten uitvoer gebragt; hetzelve wordt thans mijnen Landgenooten aangeboden.

Ik heb het geheel gelaten in den vorm, zoo als ik de zaak had aangevangen, en wel in die van vijf, *eenigzins op zich zelve ſtaande* Verhandelingen, *hetwelk mij gelegenheid*

gaf

gaf tot rustpunten, als gemakkelijk onder het lezen, vooral van een werk, hetwelk vele zaken bevat.

Eerst was ik voornemens, om bij dit werk niets aangaande JOHANNES WIER *en* BALTHAZAR BEKKER *te vermelden, vermits ik over den eerſten reeds eene* verhandeling *heb in het licht gegeven, en van den tweeden de beloofde breedvoerige* levensbeſchrijving *hoop te bezorgen; bij nadere overweging heb ik gemeend, aangaande deze beide verdienſtelijke Landgenooten, Helden in het rijk der waarheid, bij deze poging niet te mogen zwijgen. In mijn voornemen aangaande* BEKKER *wordt hierdoor niets veranderd, en ik hoop dit boek zoodra mijne ambtsbezigheden zulks zullen toelaten, en bij behoud van gezondheid en lust, in het licht te doen verſchijnen.*

Ik heb gemeend eenige punten door aanteekeningen *te moeten ophelderen; deze bijvoegſels zijn allengskens tot een ſoort van* mengelwerk *uitgedegen, en verder zijn er nog eenige*

ge ſtukken als bijlagen *toegevoegd. Beide* afdeelingen *had ik nog in velen kunnen uitbreiden.*

Misſchien zal het onderhavige werk aan eenige lezers minder behagen, omdat hetzelve vele akelige verhalen van droefheid en ellende oplevert; maar was dit niet onvermijdelijk aan het onderwerp verknocht? De ſchrijver, die de geſchiedenis van de pest, of andere beſmettelijke ziekten wil geven, moet den loop van zulke ziekten en de ellende, daardoor veroorzaakt, naauwkeurig in derzelver deelen en verſchijnſelen beſchrijven; en is het Hekſenproces ook geene ziekte geweest, waaraan het menschdom gedurende een' langen tijd, als bij vlagen van krankzinnigheid, heeft geleden, en welke aan hetzelve op duizenden van levens te ſtaan kwam? Vele hoogst deerlijke gevallen, ben ik met ſtilzwijgen voorbijgegaan, om niet te veel van het gevoel mijner lezers te vergen.

Het

Het heeft mij mogen gebeuren een groot getal van werken tot de oudere *geschiedenis van het bijgeloof en de vervolgingen betrekkelijk, en in de zestiende en zeventiende eeuw uitgegeven, te mogen zien; maar ik heb het dienstig geoordeeld, mij bij de aanhalingen het meest te bepalen tot de later uitgegevene werken. Deze bestaan, behalve die van* TIEDMAN *en* HORST, *welker geheele titels in eene aanteekening* (*) *zijn opgegeven, uit de werken of verzamelingen van* JACOB BRUNNEMAN (†), EBERHARD DAVID HAUBER (‡), ELIAS CASPAR REICHARD (§), JOHAN MORITS SCHWA-

(*) *Zie No. 2. der aanteekeningen.*

(†) Discours von betrüglichen Kennzeichen der Zauberey. Nebst einer Historischen Anleitung von dem Zustande des Hexen-processes, vor und nach der Reformation. Halle 1727. 4.

(‡) *Bibliotheca, acta et scripta Magica,* Grundliche Nachrichten und Urtheile von solchen Büchern und Handlungen, welche die Macht des Teufels im leiblichen Dingen betreffen. Zur Ehre Gottes und dem dienst der Menschen herausgegeben. Lemgo 1736—1741. 8. *in 36 stukken of drie zware boekdeelen.*

(§) Vermischte Beyträge fur Beforderung einer nähern

SCHWAGER (*), GEORG ADAM KEYZER (†) *en* SAMUEL CHRISTIAAN WAGENER (‡). *Vermits deze ſchrijvers de* meeste *vroegere werken hebben beoefend en zeer veel merkwaardigs daaruit bijeengebragt, zoo heb ik dezelve het meest gebruikt.*

Gaarne zoude ik eene lijst geven van de oudere werken, welke mij ter hand zijn gekomen, en alleen zoo veel noodig was nageſlagen, maar ik laat dit na, om dat zulks naar pronk zoude zweemen.

Over

hern Einſicht in das geſamte Geiſterreich, fur Verminderung und Tilgung des Unglaubens und Aberglaubens. Als eine Fortſetſung von Dr. D. E. HAUBERS Magiſchen Bibliotheek. Helmſtadt 1780 und 1788. 2 Th. 8.

(*) Verzuch einer Geſchichte der Hekſenproceſſe, I. Band. Berlin 1784— *Niet voleindigd.*

(†) U-HU-HU! oder Hexen- Geſpenster- Schatsgraber- und Erſcheinungs-geſchichten, 7 Th. Erfurth 1785—1792. *Eene verzameling van wel bevestigde wonderverhalen.*

(‡) Die Geſpenster. — Kürze Erzählungen aus den Reiche der Wahrheit, 4 Th. Berlin 1798—1800. Neue Geſpenster, 2 Th. 1801, 1802.

Over de verdere wijze der bewerking zal ik mij niet behoeven uit te laten. Elk, die het weet, hoe moeijelijk het is, om van zulk een uitgebreid vak voldoende berigten te geven, zal het aan mij toeſtemmen, dat het betrachten van de kortheid in dezen bijna ondoenlijk was; en men zal mij wel gelooven, dat ik ſomtijds meer werk heb gehad, om te bepalen, wat ik niet, *dan wat ik* al *zoude mededeelen*, *ook*, *dat ik dit medegedeelde in velen had kunnen uitbreiden. Ik ſtreel mij met de hoop, dat het onbekende, aan verſcheidene berigten het belang der nieuwheid zal geven en dat derhalve dit werk met genoegen en goedkeuring zal ontvangen worden.*

Op den titel zoude ik een zinnebeeldig vignet geplaatst hebben, maar het treurige der noodige deelen van zulk een tafereel (duivel, hekſen, pijnbank, brandſtapels *enz.*) *ſchrikte mij hier van af. Overwegende, dat het gelaat van onzen verdienſtelijken landgenoot* Johannes Wier, *zoo wel als zijn naam*

naam en zijne werken vergeten was, heb ik het beter geoordeeld, om des mans afbeelding te geven; de teekening is op de meestverpligtende wijze naar de oude houtſnede, en de latere platen van P. Holstein *en een' onbekenden Duitſchen graveur, vervaardigd door Mr.* Johan Hora Siccama.

Dit een en ander zal voldoende zijn, aangaande de geſchiedenis *van het werk. Hoe het ook moge ontvangen worden, men zal zeker mijn oogmerk niet miskennen, om bij het klimmen der jaren en onder ambtswerk, als nog alle vermogens aan te wenden, ter bevordering van den roem des Vaderlands en het belang onzer Letterkunde.*

Utrecht, *den* 18. *van* Zomermaand 1828.

EER-

EERSTE VERHANDELING.

DE *INVOERING* VAN HET EIGENLIJK HEKSEN-PROCES DOOR DE BULLE VAN PAUS INNOCENTIUS VIII., IN DEN JARE 1484, EN DE VESTIGING VAN HETZELVE, DOOR HET BOEK DER KETTERMEESTERS: *Malleus maleficarum (de hamer der hekſen)*, IN DEN JARE 1489.

GESCHIEDENIS

DER

HEKSENPROCESSEN.

EERSTE VERHANDELING.

Inleiding.

Misschien is de waarheid van geene der *uitspraken*, welke ooit door schrijvers of dichters zijn gebezigd, meer proefondervindelijk bevestigd gevonden, dan van eene, door onzen algemeen vereerden dichter, RHIJNVIS FEITH, gebruikt, waar hij den mensch voordraagt, als het *verbazend zamenstel van tegenstrijdigheden.*

De mensch, geroepen en in staat om den almagtigen God in geest en waarheid te dienen, geeft zich over aan het onzinnigste bijgeloof. Geroepen en in staat om zich als Heer der schepping vrolijk in zijn bestaan te

verheugen, heeft hij fom̃s voor de fchaduw van eene vlieg of het kloppen van eene houttor. Geroepen en in ftaat om het geluk en genoegen van zijne natuurgenooten met liefde te bevorderen, woedde hij, eeuwen lang, tegen de zwakften onder dezelve — de oude fuffe vrouwen — en wel met eene wreedheid van welke men onder wolven en tijgers geen voorbeeld vindt.

Op vele bladen van het boek der gefchiedenis, zoude men bewijzen kunnen vinden van meer dergelijke, even treurige, waarheden; maar de vermelde ftellingen worden zeker nergens meer tot overtuiging gebragt, dan wanneer men den mensch befchouwt in het tijdperk, toen het geloof aan het beftaan en de kracht van een boos wezen: *duivel* geheeten, en aan de mogelijkheid en ftrafbaarheid van hetgene men *tooverij* noemde, algemeen was aangenomen.

Aan dit boos wezen, hetwelk de oorzaak zoude zijn van het *zedelijk* kwaad, werd de magt toegekend, om de gaaf van wonderen te doen, over te dragen aan een ieder, die zich in zijne dienst begaf; en daarna werden dan deze dienaars befchouwd en befchuldigd, als de bewerkers van het zoogenoemd

na-

natuurlijk kwaad, namelijk: van aardbevingen, onweders, ziekten, misgewas en wat dies meer zij; en vermits men verder meende, dat de ſtraffen van Gods hand, alleen om de *toove-raars* bedreigd zouden zijn, beſchouwde een ieder *zich weldra* geroepen, om tegen de gewaande dienaars van den duivel te waken en te werken.

Onbedenkelijk veel (1) is er over, voor en tegen deze leer geſchreven; en vermits dezelve voorheen de deerlijkſte gevolgen heeft gehad op het lot van het menschdom, zoo verdient het voormalig beſtaan van deze leer, en vooral de beſtrijding, of liever het verdwijnen van dezelve, de aandacht van den beoefenaar der geſchiedenis, bij wien de voortgang der beſchaving, of der menſchelijkheid, als een der meest belangrijke voorwerpen van naſporing wordt aangemerkt.

Na de uitgave der werken van de beroemde geleerden D. TIEDMAN en G. C. HORST (2), kan het thans als eene uitgemaakte zaak worden aangenomen, dat het geloof aan de magt van den duivel en de vermelde eerſte en naaste gevolgen van hetzelve geſproten zijn uit de leer aangaande *twee* beginſelen — een' goeden

en een' kwaden God (het *dualismus*), en dat deze leer, in de vroegſte tijden aanwezig, uit het Oosten naar het Westen is overgeplant.

Het wonderbare in het verſchijnſel, dat bij dit geloof aan *twee beginſelen*, veeltijds meer geofferd werd aan het *boos wezen*, dan aan den *goeden* God, laat zich wel eenigzins verklaren, door het beſef, dat de vrees (3) een ſterker hartstogt is, dan de hoop; vooral, om dat men van den goeden God zelven, niets dan gunst en heil verwachtte; maar het zal te allen tijde, eene zeer opmerkelijke zaak blijven, dat de vrees voor het nadeel, door de gewaande *toovenaars* te wege te brengen, zoo ver is gegaan, dat bijna een ieder zich weleer geroepen heeft beſchouwd, om tegen dezelve met zulk eenen ijver te velde te trekken, als of hij hierdoor het belang van zich zelven en zijne medemenſchen en de eere des Allerhoogſten zoude bevorderen.

Het was mij voor eenige jaren reeds als zeer waarſchijnlijk voorgekomen, dat er, in de geſteldheid van *Europa*, bijzondere voorvallen hebben medegewerkt, tot het uiterſte van dit wanbegrip, waardoor de wreede vervolging op de

de gedenkrollen der menſchelijke ellenden met den eigen' naam: HET HEKSENPROCES bekend, is ontſtaan. De latere overwegingen hiervan, hebben mij in deze opvatting bevestigd.

Door eenen zamenloop van omſtandigheden geleid, om op dit gedeelte der geſchiedenis mijne aandacht te vestigen, moest ik mij wel hoogelijk bedroeven, bij het zien van de vreesſelijke rampen en jammeren, door deze vervolgingen over *Europa* verſpreid; maar bij het dankbaar gevoel, dat die tijden van boosheid en geweld, ten minſte aan deze zijde der *Pyreneën*, geheel zijn voorbijgegaan, verſchafte het mij eene ſtreelende gewaarwording, hierbij te mogen zien, dat de ellende van het *hekſenproces*, zeer vele jaren vroeger in ons vaderland heeft opgehouden, dan in de andere Rijken en Staten van *Europa*, en dat het licht, waarover het menschdom zich thans mag verheugen, voor een groot gedeelte door Nederlanders is te wege gebragt.

Bij de bevinding, dat over dit onderwerp, gedurende onzen leeftijd, in *Duitschland* en elders zeer veel is in het licht gegeven, en onder ons zeer weinig, heb ik mij aangemoedigd bevonden, om in dezen den roem des Vaderlands te handhaven.

In het eerst zag ik mij geheel afgeſchrikt, door de onafzienbare ruimte van het voor mij liggend veld: maar, na herhaalde overwegingen, is het beſluit genomen, om *het Hekſenproces* alleen te beſchouwen, als een *tusſchenbedrijf* (*epiſode*) van het groote treurſpel: HET BIJGELOOF.

Hierdoor heb ik gelegenheid gevonden verſcheidene zaken en voorwerpen, welke hiertoe ſchijnen te behooren, of tot hetzelve in betrekking ſtaan, als daar zijn: het ſtellig onderzoek over het beſtaan en de werking van goede en kwade geesten; de verſchijning van de eerſten, of *het ſpooken*; de wigchelarij, of *het waarzeggen*, in alle hare wendingen; de *astrologie*, of *het planeetlezen*; de *alchymie*, het goudmaken en ſchatgraven; en vele andere uitſpruitſels of bijhangſels van de leer der vooroordeelen, geheel te laten liggen en met ſtilzwijgen voorbij te gaan.

Door deze keuze heb ik mij alleen tot de daadzaken, of van hetgene hieromtrent in de letterkundige en regterlijke wereld is voorgevallen, kunnen bepalen, en ik zal mij derhalve insgelijks onthouden van alles, (wat als grenzende aan godgeleerde geſchillen, of als zuiver regtsgeleerd is aantemerken, en mij

even-

evenmin behoeven te verdiepen in *zielkundige* nasporingen.

Door de verwijdering van tijden en plaatsen, zal ik bij deze poging geheel koel en onpartijdig kunnen te werk gaan, en tevens de *waarheid* onbewimpeld mogen voordragen.

Het geheel is thans te vergelijken bij een voorbijgedreven en onder de kim gezakt onweder; en zijn er nog ergens overblijfsels van het vroegere bijgeloof, bij dezen of genen stand, overig, deze zijn thans alleen aantemerken, als de onschadelijke flikkeringen van het weerlicht.

Voor de terugkeering der ellenden is geene vrees, door de groote vorderingen van der menschen kennis, in *alle* vakken van wetenschap, vooral in de natuurkunde.

Ik heb alzoo de taak met lust opgevat en met een verblijd en dankbaar gevoel ten einde gebragt; en ik streel mij met de hoop, dat het aan het licht brengen van vele, geheel onbekend gewordene, hoogstnuttige werken en geschriften, en van nieuwe bijdragen alzoo voor den roem des Vaderlands, de harten van velen mijner landgenooten niet minder verheugen en verwarmen zal.

Sporen van het geloof aan tooverij, *vóór de Bulle van* INNOCENTIUS VIII.

Bij de terugtrede in het voorledene vindt men wel, vóór en om het midden der vijftiende eeuw, zeer vele en vroege blijken van het gemeld geloof; te weten: „ dat er zaken zouden kunnen worden uitgeregt door „ eene *onmiddelijke* medewerking van den duivel;" maar de vervolging van die toovenaars had eene geheel andere ſtrekking, als die procesſen, over een gewaand verbond met den boozen, welke op het einde der gemelde eeuw zijn ingevoerd.

Bijna in alle landen en tijden waren er van oudsher bedriegers en bedrogenen, ook bewijzen te over, van de nadeelige gevolgen der algemeene vreeze.

In de dertiende eeuw, hadden er vele wreede veroordeelingen, in *Duitschland* plaats, vooral in het *Trierſche;* en toen reeds vermengde men de beſchuldigingen van ketterij en tooverij (*).

In

(*) HORST, *Dæmonomagie*, I. 91.

In *Engeland* was dit geloof reeds vroeg algemeen, en vooral viel aldaar den haat op de vrouwen.

Bij het ceremonieel der krooning van Koning RICHARD I., in den jare 1189, was bepaald, dat bij de hoffeesten geene Joden en geene vrouwen zich mogten laten zien; de laatften niet, omdat zij verdacht waren van tooverij (*).

Vrouwen van den hoogften ftand waren zelfs aldaar niet veilig; dan met dit alles waren de ftrafoefeningen, destijds, minder wreed en boosaardig dan in latere tijden.

ELEONORA COBHAM, ftaatsjuffer van Vrouwe JACOBA VAN BEIJEREN, Gravin van *Holland*, had den derden echtgenoot van deze, HUMPHREY, Hertog VAN GLOCESTER, zoodanig door hare fchoonheid en listen in waarheid betooverd, dat zij, na de echtfcheiding, tot zijne gemalin fteeg. Toen de Vorst harer moede was, werd zij van andere tooverijen befchuldigd, en veroordeeld, om barrevoets en in het hemd door *London* geleid te worden, en gedurende haar geheele leven gevangen te blijven (†).

De

(*) Ald. I. 145. met aanhaling van HUME, ROGER HOVEDEN en anderen.

(†) HEEMSKERK, *Batavifche Arcadia*, bl. 663.

De wreedheid van den Hertog VAN BEDFORD, die JEANE D'ARC, de Maagd van *Orleans*, bij de belegering van *Compiegne*, als krijgsgevangene in zijne magt geraakt, in den jare 1431 te *Rouen* als tooveres deed verbranden, kan alleen verklaard worden uit der Engelfchen volkshoogmoed, welke het niet vergeven konde, dat een zwak landmeisje, het leger hunner vijanden met heldenmoed bezield, en *Orleans* ontzet had. Voor de wraak was er geen gereeder middel, dan om hare verbazende bedrijven aan de hulp van den duivel toe te kennen (4).

Het zuiden van *Frankrijk* kan van oudsher als de kweekhof van allerleije duivelskunften worden aangemerkt, en zoo ergens, dan werd in dat rijk, de befchuldiging van tooverij, tot een dekmantel voor de boosheid genomen.

Wilden wij ons in eene opgave van het deerlijk lot van bijzondere perfonen, vermaard geworden door het ongeluk van *toovenaars* genoemd te zijn, begeven, waar zouden wij beginnen; waar eindigen? De onverwachte dood van PHILIPS DEN SCHOONEN, was door tooverij veroorzaakt. ENGUERAND DE MARIGNÉ, zijn eerfte ftaatsdienaar, een der grootfte mannen van zijnen tijd, werd van deze misdaad befchul-

ſchuldigd en uit genade opgehangen. ÆGIDIUS DE RETZ, Marſchalk van *Frankrijk*, werd in 1440 als toovenaar verbrand.

De gruwelijke uitroeijing van de geheele Orde der Tempelieren, in den jare 1307, ſtrekt hiervan nog tot een ſterker voorbeeld. De vereering van den duivel in hunne nachtvergaderingen, en de tooverij, waren de gewigtigſte der misdaden, waarvan men hen beſchuldigde (*).

Vroeg werden ook in *Frankrijk*, ketterij en tooverij met elkander verward en gelijk geſteld. Van hier het verſchrikkelijke proces te *Arras* of *Atrecht*, in den jare 1460, waarover zeer veel geſchreven is, en waarbij vele ingezetenen aldaar, van hoogen en lagen ſtand, zoowel beſchuldigd waren van tot de Waldenzen te behooren, als van de zotste en onzinnigste hekſenbedrijven (5).

In *Spanje* en in *Italië* — dan waartoe eene meer uitgeſtrekte beſchouwing? Daar is reeds genoeg gezegd, om het als zeker aantenemen, dat vóór het midden der vijftiende eeuw, het geloof aan de magt en het beſtaan van den boozen, en de vrees voor de toovenaars, in al-

(*) HORST, *Dæm.* I. 58, 59.

alle landen en bij alle ſtanden, als ontwijfelbaar zeker was aangenomen, en door de heerschzucht en domheid der geestelijken ſtaande werd gehouden en vermeerderd.

Gelijk de mogelijkheid van het invoeren en der voortduring van het verbod des huwelijks aan de priesters en de wreede ontzegging van het geluk, om, bij een eerbaar leven, echtgenoot en vader te zijn, door vroegere Pauſen, alleen te verklaren is uit het algemeen zedenbederf van die dagen, zoo kan het, mijnes inziens, ook alleen aan de algemeenheid van dit geloof en van de vrees voor toovenaars, toegeſchreven worden, dat de Paus INNOCENTIUS VIII. het, in den jare 1484 heeft kunnen en durven wagen, om de Bulle tot invoering van het Hekſenproces te geven. Zonder zulk eene algemeenheid, zoude niemand het hebben onderſtaan, om ongehoorde en onmogelijke bedrijven tot misdaden te maken, alle burgers aan hunnen gewonen regter te onttrekken, en elk, zonder eenige beſcherming van elders, onderworpen te doen zijn aan buitengewone Regters en Regtbanken, niet benoemd om te oordeelen, maar alleen om te veroordeelen.

De invoering van het Hekſenproces, *door de Bulle van Paus* Innocentius VIII.

Het is uit de geſchiedenis bekend, hoe in de vijftiende eeuw allengkens het licht verrees, na den donkeren nacht der middeleeuwen.

De vlugt der Griekſche geleerden, bij de verovering van *Konſtantinopel* door de Turken en andere omſtandigheden, had in *Italië* reeds eenige ſtralen van licht verſpreid, en de opwekking of ontwaking van ſommigen veroorzaakt. Eerlang had dit eene gelijke gezegende uitwerking in *Duitschland.* Na de uitvinding van de boekdrukkunst, was de verſpreiding van kennis, allengkens vermeerderd; en vooral waren in en omtrent *Straatsburg*, mannen opgeſtaan, die de geeſel der ſatyre met nut gebruikten, en in geestige geſchriften hunnen landgenooten bekend en bedacht maakten met en op hunnen deerlijken toeſtand, en met de gierigheid en heerschzucht der geestelijken. Sebastiaan Brandt, ſchreef de *Narren-Speelſchuit*; Geyler van Keiserberg hield aldaar de bekende preken over dit boek; en de op-

gang,

gang, welke deze werken, in de volkstaal geschreven, in de westelijke deelen van *Duitschland* maakten, te gelijk met andere, als de *Reyneke de Fos* van HENDRIK VAN ALKMAAR, konde niet aan de Inquisiteurs of Kettermeesters (*Inquisitores haereticae pravitatis*) onbekend blijven. Deze waren eenige jaren vroeger, door de Pausen naar *Duitschland* gezonden. Zij bragten natuurlijk die berigten aan hunnen meester over, en deze moest weldra bevreesd worden voor de menschen, die zich van de leiband zouden willen ontslaan, door, zoo als men zelf zeide, meer te willen weten dan hun goed was.

Destijds zat INNOCENTIUS VIII. op den Pauselijken stoel (6). Hij was in den jare 1484 tot die waardigheid benoemd. Alle geschiedschrijvers stemmen daarin overeen, dat hij een der onwaardigsten is geweest, die immer het hoog gezag in de kerk gevoerd hebben. Roomschgezinde schrijvers, met name de beroemde Abt FLEURY en anderen, hebben hem naar waarheid beschreven; en op hun gezag mogen wij het als zeker aannemen, dat hij een der Pausen is geweest, die alle middelen geoorloofd rekenden, om de magt der geestelijken uittebreiden en de leeken zoo dom

mo-

mogelijk te houden, ten einde de laatſten afhankelijk te doen zijn van de eerſten.

De Paus zag derhalve het toenemen van het licht in *Duitschland*, met leede oogen; en welk middel zoude hem beter, ter bereiking van zijne oogmerken, hebben kunnen te ſtade komen, dan dat hij zich van de algemeenheid van het bijgeloof en van de vreeze voor tooverij en toovenaars bediende, om de magt der Pauſen en die der kettermeesters hoe langer hoe meer uit te breiden, en aan de Duitſche Vorſten de magt, die zij nog over hadden, te onttrekken. Voorzeker was hiertoe niets beters uit te denken, dan dat hij aan die kettermeesters last gaf, om regtbanken daar te ſtellen, welker leden niets met den gewonen regter, en met wetten, gewoonten, herkomſten en vormen te doen zouden hebben, en waardoor een ieder, die hem of het kerkelijk gezag in den weg ſtond, op vermoeden van gewaande misdaden, konde worden uit den weg geruimd.

Innocentius gaf de bulle, welke te dezen einde ſtrekken moest, op den 5 van Wintermaand van den jare 1484 (7). Dezelve is te uitgeſtrekt, om alhier in haar geheel te wor-

den ingelascht; wij vermeenen echter, aangaande dit gewigtige ſtuk voor de geſchiedenis, het volgende te mogen zeggen (*).

De zucht voor het belang der Kerk, van de kudde, aan de zorg van den Paus, als den herder, bevolen, was, volgens de *inleiding*, de bron zijner handelingen.

Vermits hij vernomen had: „ hoe in verſcheidene gedeelten van *Duitschland*, vele „ perſonen, mannen en vrouwen, zich zoo „ ver verliepen, dat zij hunne eigene zaligheid verwaarloosden en van het ware geloof afvielen; dat zij met den duivel, als „ nachtdrukkers en nachtmerriën (*incubi ac ſuccubi*) vleeſchelijk omgingen, en met betooveringen, liederen en bezweringen, en door „ allerleije andere afſchuwelijke bijgeloovige „ handelingen en misdaden, de verloſſing der „ zwangere vrouwen, het jongen van het vee, „ de vruchtbaarheid der aarde, op de wijnbergen, de korenvelden en in de hoven en „ weiden beletteden, en alles bedierven; dat „ zij alle ſchepſelen, van den mensch af tot „ op de geringſte huisdieren toe, met ſmarten „ en

(*) Zie verder Bijlage I.

„ en ellenden pijnigden, den huwelijkszegen „ onmogelijk maakten, en andere ligtvaardig- „ heden en zonden, door aanhitſing van den „ vijand des menſchelijken geſlachts bedreven: „ nu moest hij zich wel opgewekt gevoelen, „ om, als een voorzigtig hovenier, met de „ hark en ſpade op te treden, ten einde het „ onkruid uit den akker te halen en geheel „ uit te roeijen."

Na alzoo al deze punten, als onomſtootelijke waarheden, op den voorgrond te hebben geſteld, en den duivel, als den veroorzaker van al het *zedelijk* en *natuurlijk* kwaad te hebben voorgedragen, werd het *eigenlijk* Hekſenproces, over de beſchuldiging: „ dat iemand „ een verbond met den duivel zoude hebben „ aangegaan, met verzaking van het Christelijk geloof; van vleeſchelijken omgang met „ den duivel; van door verſchillende ſchandelijke bedrijven aan hem eerbied te hebben „ bewezen, in de gedaante van een' bok, of „ van een ander beest; en tegenwoordig te „ zijn geweest bij de avontuurlijke togten van „ andere toovenaars en hekſen, na het aannemen van vreemde gedaanten bij hunne brasmalen" — voor het eerst ingevoerd, en tot een ſysthema gebragt.

Van dit tijdſtip af, werd het onderzoek over tooverij en duivelskunſten of wonderen, voor den regter, gelijk geſteld met het onderzoek over moord, dieſſtal en andere gewone, in regten bewijsbare, zaken.

De Paus benoemde verder bij die bulle, zijne geliefde zonen (zoo als hij ze heette): HENRICUS INSTITOR, ketrermeester in *Boven-Duitschland*, en JACOBUS SPRENGER, kettermeester aan den *Rhijn*, om met volle magt tot beteugeling van deze misdaden, met inkerkering van de beſchuldigden en met beſtraffing aan lijf en have te werk te gaan, en tot verkondiging van het regt in dezen, in alle kerken optetreden, en met bedreiging van het verlies van alle waardigheden, ambten, eere, voorregten, adel en hoogheid; — ja, zelfs met bedreiging van den grooten ban (8), waar door de gevloekte in eens buiten de burgerlijke zamenleving geſteld en aan den felſten rampſpoed werd overgeleverd — aan elk, die zich tegen de uitvoering van dezen last, tegen deze bulle, tegen deze *genade* (zeide de Paus) verzetten zoude.

Alle vroegere vrijſtellingen of privilegien, door des Pauſen voorgangers, bij Apostoliſche brieven gegeven, op welke zich iemand be-

roepen konde, werden ingetrokken; en of dit alles nog niet genoeg ware, werd er de ſlotſom bijgevoegd: „ het zal alzoo aan geen' mensch „ geoorloofd zijn, deze onze verordening, in„ trekking, bewilliging en ons bevel te overtre„ den, of met ligtzinnigen euvelmoed daar te„ gen te handelen. Wanneer zich echter ie„ mand hiertoe zoude durven verſtouten, die „ wete, dat hij zich hierdoor zal blootſtellen aan „ den toorn des almagtigen Gods en van Zijne „ heilige Apostelen PETRUS en PAULUS."

Het werd als eene opmerkelijke zaak beſchouwd, dat bij de optelling der Aartsbisdommen en Bisdommen in *Duitschland*, dat van *Maagdenburg* was weggelaten, en het gaf tevens veel opſpraaks, dat de Paus de beſcherming der genoemde kettermeesters had toevertrouwd aan ALBERT VAN BEIJEREN, Bisſchop van *Straatsburg*, die insgelijks, om zijne boosheid, huichelarij en gierigheid, in de geſchiedenis met eene zwarte kool ſtaat aangeteekend (9). JOHANNES GREMPER, geestelijke te *Conſtants* en Pauſelijk Notaris, werd aan de kettermeesters toegevoegd; het ſchijnt, dat men uit die aanſtelling mag opmaken, dat zijne teekening aan de uitſpraken of bevelen

der kettermeesters, een openbaar gezag moest bijzetten.

Verder werd aan de Inquisiteurs de magt gegeven, om in *alle* kerken te prediken; dit was eene ongehoorde of ongeziene nieuwigheid, welke hen boven alle Geestelijken verhief, en waardoor zij allen tegenstand van die zijde konden te boven komen. Zij traden op, waar de Priesters niet met hen instemden, en zetteden dan het domme gemeen aan tot woede en oproer.

De *magt* tot het uitspreken van den grooten kerkban, gaf geene mindere moeite; en voor het overige maakte deze bulle alles los, vooral door de vernietiging der indulgentiën (vergunningen) en privilegien der vorige Paussen.

Men gisse welk eene verontwaardiging dit stuk bij alle doorzigtigen moest verwekken. Een ieder moest de invoering van de Regtbanken van Geestelijken, over voorheen onbekende misdaden, waarvan niemand zich eenig begrip konde vormen, als eene geweldige schending van de heiligste regten der burgers aanmerken.

Geheel *Duitschland* werd door dezelve in beroering gebragt. De Vorsten zagen het spoedig

dig in, dat deze pogingen grootelijks zouden verſtrekken, tot vermeerdering van de magt der Pauſen. De Aartsbisſchoppen vonden zich beledigd, omdat de Bisſchop van *Straatsburg* boven hen was geſteld; en alzoo kwam bij de Vorſten en uit den boezem der hooge Geestelijkheid de eerſte tegenſtand.

De ondervinding van dezen laatſten bragt weldra de kettermeesters in de noodzakelijkheid, om alle krachten aantewenden tot de inſtandhouding van dezelve; en welk middel was er gereeder, dan op de ligtgeloovigheid der domme menigte te werken en bij deze hulp en ſteun te zoeken voor hunne zaak. — Zoo werd er beſloten tot het bijeenbrengen van het boek de *Malleus maleficarum* (*de hamer der hekſen*), de *Codex* voor de volgende wreede regtspleging, waarover wij bij de volgende afdeeling zullen handelen.

Dat er over deze bulle zeer veel geſchreven is, zal niet behoeven te worden betoogd. Roomsch en Onroomsch hebben dezelve, als een der gruwelijkſte gedenkſtukken van het misbruik der Pauſelijke magt doen kennen; en hoezeer de laatſte ſchrijvers over dit vak der geſchiedenis, met name de reeds geprezene geleerde HORST, aangaande het gedrag

van den Paus INNOCENTIUS een minder ſcherp oordeel hebben geveld, dan THOMASIUS, HAUBER, SCHWAGER en anderen, is de uitſpraak echter algemeen, dat het gemeld eigenlijk Hekſenproces vroeger niet bekend was. Het is tevens buiten allen twijfel, dat de vroegere beſchuldigden van tooverij, doorgaans zachter dan met den dood werden geſtraft, en dat de groote ramp van het menschdom, waardoor duizende, ja honderdduizende, onſchuldige menſchen door beulshanden zijn omgebragt, alzoo aan deze wreede bulle van Paus INNOCENTIUS VIII. is toe te ſchrijven.

De Vestiging *van het Hekſenproces, door het boek der kettermeesters:* de hamer der hekſen (Malleus maleficarum.)

JACOBUS SPRENGER, kettermeester te *Straatsburg*, ondervond niet alleen den tegenſtand van magtigen, maar ook van geestelijken en medeburgers; van priesters en van leeken. Hij verzekert zelf: „ dat er vele zielzorgers en „ predikers (*animarum rectores et verbi Dei* „ *prædicatores*) waren, die het volk verze„ kerden, dat er zulke hekſen en toovenaars, „ als

„ als er in de bulle waren aangewezen, niet be-
„ ſtonden; ten minſte, dat zij geene magt had-
„ den over de andere ſchepſelen, en geene
„ ſchade konden aanbrengen. Hierdoor werd
„ de wereldlijke arm, die, naar zijne opgaaf,
„ de kettermeesters zoude genegen zijn, ver-
„ hinderd, om de hekſen te ſtraffen." — Hij zag zich verpligt, om een boek te ſchrijven, tot onderrigting van allen, en gaf aan dit boek den titel: *Malleus maleficarum* — *de hamer der hekſen*, als of dezelve alle toovenaars en hekſen op een aambeeld tot gruis zoude verbrijzelen (*maleficas et earum hæreſin ut phramea conterens*).

Kunſtig is dit boek ingerigt, om alle ſtruikelblokken, hen in den weg gelegd, op te heffen en zich zelven de oppermagt over alle zwakke gemoederen te verſchaffen. De ſchrijver doet zich in het gunſtige licht voor, als alleen ten nutte van het algemeen ſchrijvende, door de mogelijkheid, ja, het beſtaan der tooverij uit de heilige ſchrift en de kerkvaders, ook met wijsgeerig-godgeleerde redeneringen, opzettelijk te bewijzen. — Hij doet dit geenszins betoogender wijze, maar alles met zulke bewoordingen, als of de zaak buiten eenigen twijfel was, en of het wel of wee van vele zie-

zielen, ja van de geheele Christenheid, daarvan afhing. Hij droeg derhalve het Hekſenproces voor, als eene hoogstbelangrijke zaak voor dezelve; voor het geheele Menſchelijke geſlacht, ja, voor het heilig Opperwezen zelven.

Dit boek heeft door den inhoud en door de deerlijke gevolgen, eene treurige belangſtelling verworven, zoo voor de bijzondere geſchiedenis, als die der wereld; en daar men niet over het Hekſenproces kan ſchrijven, zonder te gewagen van dit boek, hetwelk misſchien nog van meer uitwerking is geworden, dan de bulle van den Paus zelven, zoo moet ik wel van hetzelve eene ſchets geven. Het is mij echter onmogelijk deswege zulke breedvoerige berigten te geven, als ik wel wenſchen zoude.

Op den titel wordt gezegd, dat het in drieën verdeeld wordt; en dat het niet alleen aan de Inquiſiteurs, maar ook aan alle verkondigers van Gods woord *nuttig* en *noodig* is.

Het eerſte boek gaat over drie ſtukken, welke bij de tooverij zamenloopen: t. w. *de duivel*, *de toovenaar* en *de goddelijke toelating*; en wel in *achttien* vragen, of betoogen,

gen, bij welker behandeling de tegenwerpingen op den voorgrond worden gesteld, en daarop volgt dan de opheffing of beantwoording, waardoor de schrijver somtijds voor meer verstandig, billijk en regtvaardig wordt aangezien, dan hij werkelijk is. Hij betoogt eerst: dat er tooverij bestaat; dat dit geloof is orthodox en het tegenovergestelde ketterij; verder, dat de duivel en de heksen met vereenigde krachten werken; dat de duivelen als mannen met de vrouwen, of als vrouwen met de mannen zich vereenigen, en dat er ook kinderen worden geteeld. — Na het onderzoek der vraag: „ door welke duivelen „ worden deze zaken verrigt?" wordt er meer breedvoerig opzettelijk betoogd, waardoor de vermeerdering der tooverij ontstaat. Het antwoord is: „ de duivel is op den eenen tijd meer „ ijverig, dan op den anderen." Uit de taalkundige fraaiheden aangaande den duivel zelven, in dit hoofdstuk bijgedragen, diene het volgende: „ het woord *diabolus* is van Griekschen „ oorsprong en komt van *dia* (twee) en *bolos* „ (beet), want de duivel doet *twee beten* — „ naar de ziel en naar het ligchaam."

Zeer breedvoerig is de schrijver over de heksen, die zich aan den duivel overgeven; en hier komen twee vragen voor:

a. „ Waar-

a. „ Waarom is het vrouwelijk geſlacht zoo bijzonder tot de tooverij geneigd?"

b. „ Op welk eene wijze worden de vrouwen meer genegen bevonden tot de tooverij, dan de mannen?"

Deze vragen worden in vijf en twintig zijden ſchrifts beantwoord, met alle mogelijke bitterheid. De ſchrijver geeft hierbij een verſchrikkelijk tafereel, aangaande de ſlechtheid en zwakheid der vrouwen.

„ Het kwade," zegt hij, „ kleeft haar aan „ van den tijd der ſchepping; de vrouw is „ *tegenover* den man geſteld, en men kan van „ haar niets goeds of regtvaardigs verwachten, „ want zij is uit eene *kromme* ribbe ge„ vormd."

Wil men nog eene fraaije taalkundige opheldering? men leze: het Latijnſche woord *faemina* (vrouw) is, naar het oordeel van den ſchrijver, het beste woord, om de vrouw in hare geringe waarde te doen kennen. Dit woord is zamengeſteld uit *fae*, zamengetrokken uit *fidei*, van *fides* (geloof) en *minus* (minder), en alzoo is de vrouw *minder* in het geloof. Op eene andere plaats zegt hij: dat dit *fae* alhier *foei* beteekent, en dan geldt dit

fae —

fae — mina zoo veel als: *foei, gering ding! — foei, peuzel!* En dit zeide de man aangaande de vrouw — het pronkſtuk der ſchepping!

Op de vraag: „ kunnen de toovenaars de „ gemoederen der menſchen tot liefde, of tot „ haat brengen?" wordt gezegd: het laatſte alleen, omdat de duivel daarbij werkzaam is. Hierbij komt de mensch voor, als eene geheel lijdelijke marionetten-kast, waarin de driften en hartstogten voor poppen dienen, bewegelijk en opſpringende, naarmate de duivel aan de draden trok.

Verſcheidene afdeelingen, met name die: „ over de tooverhekſen onder de vroedvrou„ wen en hare werken," moeten wij, welvoegelijkshalve, geheel met ſtilzwijgen voorbijgaan; en na de onzinnigſte redeneringen over het veranderen van de menſchen in dieren door de hekſen enz., volgt het ſchijnbaar meer ernſtig betoog: „ over de toelating der tooverij „ door het Heilig Opperwezen," en waarin deze toelating al of niet zoude beſtaan; hier komt op den voorgrond: „ dat God den val „ der duivelen en eerſte menſchen hebben„ de toegelaten, ook de *tooverij* kan toela„ ten;" de vervolgingen der eerſte Christenen

nen werden toegelaten, om het geduld der martelaren te beproeven; de tooverij, als nu, om het geloof der getrouwen te doen blijken.

Hierop volgt de ontwikkeling: „ wat de „ heksen zijn, in alle hare gruwelen." — De tooverij is het ergste van alle misdaden; de heksen zijn het uiterste van alle mogelijke boosheid. Tooverij is de zonde tegen den Heiligen Geest, ja zwaarder zonde, dan die van Lucifer en van Adam: *ergo*, de heksen verdienen de zwaarste straffen. Lucifer zondigde alleen tegen God; de heksen, als gedoopten, tegen God en den Verlosser. Lucifer had geen voorbeeld tot afschrik; de heksen wel: Lucifer en Adam.

Dit moest in alle preeken verkondigd worden; nergens komt meer de hoofdstelling van den schrijver: ketterij en tooverij zijn één, voor den dag, dan alhier. De toovenaars zijn *apostaten*, afvalligen, destijds een verschrikkelijk woord.

Op het einde van het eerste boek is een betoog: „ hoe de gewone tegenwerpingen der „ leeken over het bestaan der tooverij te be- „ antwoorden;" hetwelk vooral opmerkelijk is, omdat hieruit blijkt, dat er tegen de kettermeesters en hunne leer gestadig bedenkingen

wer-

werden aangevoerd, welke zij niet anders, dan met verwrongene redeneringen en ſtoute magtſpreuken konden beantwoorden.

Het *tweede* deel van dit boek zoude het gewigtigſte van het werk bevatten; en hierbij zijn de vragen behandeld:

a. „ Hoe men zich voor de magt der toovenaars behoeden kan;" of de *remedia præſervativa;* in zestien hoofdſtukken.

b. „ Hoe men de tooverij opheffen en genezen kan;" of de *remedia ſanativa;* in acht hoofdſtukken.

Op den voorgrond wordt gezet, dat er maar drie ſoorten van menſchen zijn, welke voor de toovenaars veilig waren. 1. De Overheidsperſonen, of de Regters, die tegen de toovenaars waken; 2. de Geestelijken, als tegen derzelver krachten, door het gebruik van heilige of kerkmiddelen, gewapend; 3. Heiligen, als door de engelen behoed.

Verwonderlijke gevallen worden er bijgebragt voor het eerſte; en uit zedigheid en nederigheid zegt de ſchrijver, niet te zullen ſpreken van het gene hij zelf als Inquiſiteur in dezen ondervonden heeft. Van andere Inquiſiteurs

teurs verhaalt hij veel, ten einde het gemeen voor hun gezag bevreesd te doen zijn. Één voorbeeld zij bijgebragt. Een Regter zond dienaars af, om den grooten toovenaar STADLIN te vatten. Deze omringde zich dadelijk van eenen verſchrikkelijken ſtank en betooverde een' geregtsdienaar zoo, dat deze laatſte aan alle deelen van zijn ligchaam beefde en geen' vinger durfde uitſteken. De regter riep: „ tast toe! — „ alle tooverkracht zal wegvallen, zoodra hij „ de justitie gevoelt." Dit gebeurde, en de aartstoovenaar werd gevat en verbrand.

Het eerſte hoofdſtuk loopt: „ over de ver- „ ſchillende wijze, hoe de duivel de onſchul- „ digen door de toovenaars tracht te beſchadi- „ gen, tot vermeerdering van het ongeloof." Dit hoofdſtuk is uiterst rijk aan zotheden, en uit hetzelve zoude men opmaken, dat de duivel zich destijds meer inliet met jonge dochters, dan met oude vrouwen, welke later meer als zijne verbondelingen voorkomen.

„ Over de wijze en de toedragt hoe de „ tooverij gedreven wordt." Dit hoofdſtuk zoude, indien er bij de algemeene onzinnigheid van het werk graden van vergelijking beſtonden, als het onzinnigſte of het zotſte moeten worden genoemd.

Daar

Daar zijn drie foorten van toovenaars: 1. onfchadelijke; 2. befchadigende, die kunnen helpen of onttooveren; 3. befchadigende, zonder dit laatfte te vermogen, waaronder zelfs kindereters.

De befchrijving der wijze van het fluiten van het verbond met den duivel gaat vooraf, tot in kleinigheden ontrafeld.

Over de wijze, hoe de hekfen van de eene plaats naar de andere kunnen komen — zigtbaar en onzigtbaar — met en zonder tooverzalf, en wat dies meer zij, is de fchrijver zeer breedvoerig, en wij kunnen hem hierbij even min vergezellen, als bij hetgene hij vervolgens zegt van den omgang des boozen met de toovenaars, en hoe deze zich en anderen in allerleije dieren kunnen herfcheppen, of hoe de duivel in zulke veranderde wezens vaart, en wel in het hoofd, zonder hen te befchadigen. — Hier is een verfchrikkelijk verhaal van het lot van drie aanzienlijke vrouwen uit *Straatsburg*, die in de gedaante van katten door een' houthakker deerlijk geflagen waren, en van de wraak, die de duivel deswege op den houthakker nam. De waarheid van zulke verfcheppingen wordt hier uit Ovidius bewezen.

De vragen: „ hoe de toovenaars de ziekten „ veroorzaken; hoe zij anderen daarmede kwel- „ len en plagen," en „ over de tooveresſen „ onder de vroedvrouwen," moeten wij voorbijgaan. Bij het beantwoorden van de laatſte leert men, hoe de kinderen vroeg aan den duivel worden gewijd, en van kindsbeen leeren tooveren, ſoms met hulp van de moeders. Een gedeelte eener zamenſpraak, aldaar voorkomende, zij hier medegedeeld:

Bij eene aanhoudende droogte liet een oude Swabiſche boer, in de tegenwoordigheid van zijn achtjarig dochtertje, zich de verzuchting ontvallen: „ zal het dan nooit meer regenen; „ alle vruchten verdorren en gaan te niete!"

De dochter. „ Wel, vader! als gij naar re- „ gen verlangt, zal ik het wel laten regenen."

V. „ Zoo! kunt gij dan regen maken?"

D. „ Ja, vader! ook hagel en donder."

V. „ Wie heeft u dit geleerd?"

D. „ Moeder; maar ik mag het niet ver- „ tellen." enz.

Het werd echter den kettermeesters aangebragt, en het ſlot van dit hoofdſtuk is: „ deze goddelooze moeder werd *voor ons* in „ hechtenis gebragt en is verbrand; het meisje „ is gered."

Bij

Bij het betoog: „ hoe de hekſen het vee „ betooveren," vindt men den grond van alle zotheden, van melk te halen uit het hecht van een mes, of uit eene bieze, van boter te karnen uit eene ſloot enz., welke ons in de latere Hekſenprocesſen nader zullen voorkomen.

De wijze, waarop de toovenaar hagel en donder kan veroorzaken, wordt klaar voor oogen geſteld: dit geſchiedde door het vullen van een klein kuiltje in den grond met water en hierin te roeren, of, door met een rijsje in het water te ſlaan, wanneer ſtorm en onweder nedervielen op de plaatſen en ſchepen, welke de heks noemde. — Eene oude vrouw had op zulk eene wijze, volgens SPRENGER, eene vruchtbare ſtreek lands van acht en twintig mijlen verwoest, en moest hierom ten vure.

Breedvoerig handelt de ſchrijver over de tooverkunst, voornamelijk in mannen vallende.

Hier komt het *vrijë ſchot* (*das freyſchutz*) voor, hetwelk in onzen tijd zoo vermaard is geworden, doordien men dit oud uitſpruitſel van het bijgeloof op nieuw ten tooneele heeft gevoerd; verder het bezweren der vijandelijke kanonnen en wapenen, en het vast maken tegen wonden, en wat dies meer zij.

Over de tweede hoofdvraag: „ hoe de too-
„ verij te genezen," is de ſchijver ook zeer breedvoerig; wij kunnen hem niet volgen door dezen doolhof van de uiterſte onzinnigheden.

Eerst gewaagt hij van geestelijke middelen tegen den duivel in menſchelijke gedaante, welke met de menſchen hoererij bedrijft. Hierin is zeer veel ter waarſchuwing van jonge vrouwen; het lust mij een verhaaltje ten voorbeelde bij te brengen:

„ De duivel heeft duizenderleije middelen,
„ om de menſchen, en vooral onſchuldige en
„ godvreezende meisjes, in zijn net te lokken
„ en te verſtrikken.

„ Hij kan zich, om zijn oogmerk te berei-
„ ken, zelfs vervormen in — *ſalade.* Eene,
„ anders eerbare, Non, die de kerkpligten
„ niet naar eisch waarnam, en zich niet ge-
„ noeg kruiste en zegende, at eens ſalade.
„ Naauwelijks had zij met eten gedaan, of zij
„ gevoelde neigingen of lusten, welke aan ha-
„ ren ſtaat niet voegden. Kort daarna ver-
„ voegde zich een ſchoon jonggezel bij haar,
„ en zocht kennis te maken: dit gelukte; en
„ toen beide meer vertrouwelijk waren gewor-
„ den, vroeg de jongeling: „ weet gij wel

„ „ wie ik ben?" „ „ Neen," " zeide de Non,
„ met eenigen angst. — „ Ik ben de Duivel.
„ „ Herinnert gij u niet, dat gij ſalade hebt
„ „ gegeten; die ſalade was ik zelf, en toen
„ „ gij u inbeeldet ſalade te eten, hebt gij mij
„ „ ingeſlikt." " Zoo ſtaat er letterlijk.

Daarna volgen de middelen voor zulken, die eene buitengewone liefde voor, en haat tegen iemand hebben opgevat, ook voor de bezetenen. Hier wordt de priesterkraam aanbevolen: gewijd water, bezweringen, enz. enz. Verder middelen voor de tooverziekten; de uiterſte zotternijen van amuleten enz. ook tegen den hagelſlag en bij betooverd vee; en eindelijk zekere middelen tegen verborgene aanvechtingen van den duivel; even onzinnig. Als een bijzonder middel, om van een bezoek van den duivel bevrijd te blijven, wordt hier opgegeven: rook, als zullende hij hier tegen niet beſtand zijn.

Het *derde* gedeelte van dit werk bevat het *crimineel wetboek* (de *codex*), volgens hetwelk, voor de geestelijke en wereldlijke regters, tegen de toovenaars, hekſen en ketters zoude worden *geinquireerd*. Het bevat de behandeling van *vijfendertig* vraagpunten, op

welke wijze het proces *begonnen*, *voortgezet* en *geëindigd* moet worden; alles zeer breedvoerig.

Het begint met eene inleiding over de vraag: wie de competente regter in dezen zal zijn.

Ook hier wordt *tooverij* als *ketterij* aangemerkt; die den duivel hulde biedt is een apostaat; derhalve behoort de zaak ontegenſprekelijk tot den regtsdwang der geestelijken. Tot verder bewijs dienen eenige uitſpraken van Spaanſche geestelijken; en bovendien had in deze zaken de Paus geſproken; derhalve was alles beſlist.

Het proces kan op een bloot gerucht begonnen worden, *ex officio*, om dat het voor het heil der zielen eene zeer gevaarlijke zaak zoude zijn, naar eenen aanbrenger te wachten. Indien er aanklagers kwamen uit godsdienstijver, dan mogten deze niet afgewezen worden.

De regter mag ook getuigen opzoeken en deze door een' eed verpligten, om de waarheid te zeggen. Hij mag andere aanbrengers uitnoodigen, bij plakbrieven aan de deuren der kerken, zoodra hij maar iets onbehoorlijks verneemt. In gewone gevallen moeten de getuigen onbeſproken zijn, maar in geloofs-

loofszaken, zoo als hier, geldt zelfs de getuigenis van geëxcomuniceerden en infame personen, van medepligtigen, weggeloopene dienstboden tegen hunnen heer of hunne vrouw; ja, zelfs van den man tegen de vrouw en omgekeerd; ook van kinderen tegen hunne ouders; die van hoofdvijanden alleen uitgezonderd na eene poging tot doodslag.

Bij het betoog, aangaande de *voortzetting*, wordt op den voorgrond geplaatst, dat in dezen alleen *summarie*, zoo als men het noemt, zal gehandeld worden, zonder bijomstandigheden van de zijde des geregts en der advokaten, zonder gewone formaliteiten, exceptien, dilayen, appellen enz. Hier na wordt aangewezen, hoe de getuigen te ondervragen; wanneer hierbij maar iets ten nadeele der verdachten voorkomt, b.v. dat hare koeijen meer melk geven dan die der buren, dan volgt de last tot gevangenneming.

Bijzonder moet hierbij worden gelet, hoe het zedelijk gedrag der beklaagde was; alles wat tot bezwaring dient wordt aangenomen; ook moet er onderzoek worden gedaan naar den toestand en dood van hare ouders; en van de redenen der verhuizing, indien er eene, vroeger

ger had plaats gevonden; hare woning moet, tot in de kleinste hokjes en kasjes, worden doorgezocht, en alles wat buitengewoon van boeken of gereedschap is, dient tot bijkomend bewijs van schuld; daarna moet de beschuldigde van den grond worden opgeligt, op zulk eene wijze, dat zij den vloer niet met de voeten kan raken: zij zoude zich anders door tooverij dadelijk weder in vrijheid stellen.

Over de wijze der gevangenzetting en bewaring wordt niets verordend; hoe erger de kerker was hoe beter, ten einde de beklaagde tot bekennen te dwingen.

De namen der getuigen behoeven aan haar niet te worden medegedeeld, om de aanbrengers niet nutteloos in gevaar te brengen.

Aan de beklaagde wordt het doorgaans niet vergund, om een advocaat of verdediger te kiezen; erlangt zij eenen voorspreker, dan moet men toezien, dat deze niet te ver gaat. Verdedigde hij zijne *cliënt* met ijver, dan werd hij zelf verdacht, ja, als schuldig gehouden; een *ketter-* of *heksenpatroon* was even misdadig als een toovenaar. Wie zoude, na zulk eene uitspraak, als verdediger durven optreden?

De Regter mag allerleije kunstgrepen en ſtrikvragen gebruiken, om de beklaagde tot bekentenis te brengen; en door het betoog van de geoorloofdheid of ongeoorloofdheid, worden de Regters met vele knepen en ſnoode praktijkèn bekend gemaakt.

Op de belijdenis of de bekentenis van de beklaagde, werd alleen bij het hekſenproces afgegaan; en derhalve werd alles dienstbaar gemaakt, om deze te bekomen.

Na de ontkentenis, bij het eerſte verhoor, moest de beklaagde in de pijnkamer worden gebragt.

Hier wordt zij wel tot de *tortuur* veroordeeld; maar eerst moet haar alle inſtrumenten worden voorgelegd; zij wordt nu met den ſchrik vrijgelaten en naar den kerker terug gebragt, alwaar zij op nieuw, met allerleije vragen, vergezeld met beloften en bedreigingen, wordt beſtormd.

Vervolgens wordt de wijze van pijnigen bepaald; eigenlijk mogte dezelve maar ééns plaats vinden; en men leest derhalve hier van: *voortzetten*, niet van *herhalen;* ook de orde der bezweringen, om tranen te ſtorten, indien zij onſchuldig was, wordt hier breedvoerig vermeld.

De Regter zelf mag de beſchuldigde niet aanroeren, en hij moet gewijden palm en zout bij zich hebben; de gevangene mag den Regter niet zien; zij moet ruggelings binnen de regtkamer worden gebragt. De Regter teekene zich dan met het heilig kruis, en vernietige alzoo de magt van de oude ſlang.

Daarna volgt een betoog der redenen van het zwijgen der lijders; ook hierin had de duivel de hand; en van daar de verwonderlijkſte en wreedſte middelen, om dezen te beletten aan haar eenige hulp bij te brengen, zoo tot onderwijs, als tot ontvlugting.

De voorſchriften voor een *tweede* verhoor zijn even wreed. Blijft de beſchuldigde ontkennen, dan wordt haar gevraagd of zij de vuurproef wil ondergaan; maar de Regters behoeven dit niet toe te ſtaan, omdat de duivel haar gevoelloos kan maken. Zij moet dan in eenen anderen kerker worden gebragt, en hier volgt het vroegere werk, met ſtrikvragen en kunstgrepen, ten einde eenen ſtrijd tusſchen hoop en vrees te wekken. Op de bezwering volgde het ingeven van eenen zuren drank, en daarna het pijnigen.

Na eene breede uitweiding over de *ordaliën*, waar-

waarin voor het eerst eene gezonde redenering wordt aangetroffen, volgen de verordeningen op het *eindigen* van het proces.

Eene geheele vrijspraak werd niet toegelaten. De Regter konde de aangeklaagde niet *onschuldig* verklaren. Hij was niet alwetend; alzoo op het hoogste: „ dat men „ niets strafbaars tegen N. N. konde inbren- „ gen."

Bleef er eenig vermoeden van schuld, dan moest de lijder zich zuiveren, en dit was met veel moeite vergezeld; haperde er iets, dan bleef zij in den ban.

Had zij zich zelve tegengesproken bij de verhooren, en bleef er alzoo eenige verdenking, dan moest zij eene openlijke afzwering in de kerk doen, en in den kerker blijven, onder allerleije bezwarende omstandigheden.

Wanneer er eenige bekentenis van schuld bestond, dan sprak het van zelve, dat de Regter de doodstraf zonder eenig medelijden moest uitspreken.

Over de wijze der uitvoering van de straffen, staat er niets in deze Codex, en in eene der laatste afdeelingen, is zelfs eene vonk van menschelijkheid. Bij de behandeling der vraag: hoe te handelen met personen, die door eene ver-

veroordeelde heks zijn aangeklaagd, wordt gezegd: dat zulk eene heks geen geloof verdient, als hebbende haar geloof in handen van den duivel afgezworen.

Zie daar eene korte ſchets der inhoud van dit vreesſelijke boek. — Aangaande het werk zelve in het algemeen, meen ik geen beter berigt te kunnen geven, dan door het oordeel van den geleerden HAUBER, die zoo wel als SCHWAGER en HORST, over dit boek zeer breedvoerige berigten geeft, zamengetrokken mede te deelen.

„ Alles wat men van eenen kettermeester in den toenmaligen tijd, wanneer het in het rijk der duisternis op het hoogſte was gekomen, zich voorſtellen kan, vindt men hier bij een. Domheid, boosheid, onbarmhartigheid, huichelarij, ergdenkendheid, list, ligtgeloovigheid, onreinheid, ijdel gezwets, komen op elke bladzijde voor; en wat het ergſte is: de minst geloofbare, de minst mogelijke zaken, worden hierbij voorgedragen, als onomſtootelijke waarheden, en met zulk eenen ernst en in zulk eenen gemoedelijken toon van overtuiging en met gezag, als of er geen twijfel konde worden aangevoerd tegen de domſte en dolſte verzekeringen."

De

De ſtijl en het Latijn, zijn geheel overeenkomſtig met die, welke in het, nooit volprezen, hekelſchrift, op de onwetendheid en de verwaandheid der monniken, *Epistolae obſcurorum virorum* (de brieven der domme lieden) zoo geestig is gebruikt.

Dit kan geene verwondering wekken, bij de deerlijke onkunde der geestelijken van dien tijd; en deze ſtijl zal men waardig of overeenkomſtig moeten rekenen, aan de voordragt der zotſte ſtellingen, met ſcheeve redeneringen. De *Sophisterij* wordt echter nog ver overtroffen door de *wreedheid*. De ſchrijver ſpreekt van alle ſoorten der folteringen op de pijnbank, en over het onthoofden, wurgen, verdrinken en verbranden der oude ſuffe vrouwen, als over geheel onverſchillige zaken. De meester van den ſcherpen zwaarde te *Straatsburg* ſchrijft over dergelijke zaken in zijn vermaard *beulenboekje* met meer meêwarigheid of medelijden, dan hier de Christen godgeleerde.

Deze *wreedheid* werd misſchien nog overtroffen, door de *onreinheid* en *vuilheid* der uitdrukkingen.

Hauber zegt deswege met reden: „ dat de ergſte klappei onder de vroedmoeren en bakerwijven, en de vuigſte fielt onder de bordeelbrok-

ken,

ken, zich naauwelijks het gebruik van eene dergelijke taal onder zijns gelijken zouden durven veroorloven, als de schrijver hier heeft uitgeslagen."

Aangaande de geschiedenis van dit boek, zij nog vermeld, dat de schrijvers, ten einde ingang te vinden en tegenstand voor te komen of op te heffen, pogingen hebben aangewend, om, ware het mogelijk, bij de uitgave met eenig gezag te pralen, hun werk ter goedkeuring aanboden aan de leden der Theologische faculteit te *Keulen*.

De eerste verklaring van dezelve was, hoe breedvoerig, ook zeer voorzigtig gesteld, en behaagde niet aan de kettermeesters; zij verlangden eene meer volledige goedkeuring(10).

De leden der faculteit wisten bij ondervinding, dat het gevaarlijker was aan Pauselijke kettermeesters wederstand te bieden, dan aan wereldlijke overheden. Zij verklaarden derhalve nu gaarne, wat men hun voorschreef (*ita sentio ut praescriptum est*), en zij gaven nu de volgende artikelen:

„ De ondergeschrevene *Magistri der Heilige* „ *Schrift*, willen de, door den Apostolischen „ Stoel, naar aanwijzing der Pauselijke regten, „ benoemde kettermeesters hebben aanbevolen

„ aan

„ aan een ieder, opdat men hun ambt met
„ ijver zal vereeren."

Zij verklaren verder: „ dat er door Godde-
„ lijke toelating en met wreede medewerking
„ van den duivel, door toovenaars en hek-
„ ſen, ſchade kan worden aangebragt, en dat
„ zulks niet ſtrijdig is met het katholijk ge-
„ loof, maar overeenkomſtig aan de uitſpraken
„ van de Heilige Schrift. Ja! het is noodza-
„ kelijk, naar de meening van heilige leeraars,
„ toe te geven, dat dit gebeuren kan.

„ Te prediken: dat er geene tooverij ge-
„ ſchieden kan, is onregt en eene dwaalleer.
„ Want zij, die zoo preêken, verhinderen,
„ zoo veel in hen is, het heilige werk der
„ kettermeesters, tot verderf van veler zielen
„ zaligheid. De geheimen, welke bij het
„ onderzoek ter kennis van de Inquiſiteuren
„ komen, moeten echter niet aan iederéén
„ geopenbaard worden.

„ Alle Vorſten en alle andere Katholijken
„ worden vermaand, dat zij tot de zoo god-
„ zalige voornemens, van de Inquiſiteuren,
„ willen medewerken, ter verdediging van het
„ heilig katholijk geloof."

Zoo werden dan de hoofdleeringen in dit boek, als de leer van de kerk erkend en *ge-*

ca-

canoniſeerd, en hierdoor is het, onzes inziens, alleen te verklaren, dat de tooverij heeft kunnen worden aangemerkt als de zonde tegen den Heiligen Geest, welke onvergeeflijk was verklaard; van hier ook, dat het twijfelen aan het beſtaan der tooverij, als *ketterij* werd aangemerkt.

De Inquiſiteurs verlangden en bekwamen verder eene acte van MAXIMILIAAN I., Roomsch-koning, den 6 van Slagtmaand 1486 (11), waarbij hij beloofde, de bulle van den Paus te zullen handhaven, en de kettermeesters, tegen allen wederſtand, in zijne beſcherming te nemen. Opmerkelijk is het, dat zij deze acte niet gevraagd of bekomen hebben, van den Keizer FREDERIK, die toen regeerde.

De geheele geſchiedenis van dit voorſpel is in een notarieel geſchrift vervat, en met eenen grooten pronk van weidſche titels en zelfs met legaliſatiën der handteekeningen enz. vóór dit boek gevoegd; waarop nog bovendien eene breede apologie of *verdediging* van het werk zelve volgt, welke wij thans voorbij treden.

Wij kunnen geene volledige berigten geven van de Bibliographiſche geſchiedenis van dit boek (12).

De

De *eerste* druk verscheen in den jare 1489, en werd door vele andere gevolgd.

De exemplaren der eerste uitgaven van den *Malleus* alleen, zijn thans uiterst zeldzaam. Bij de latere uitgaven zijn, door de baatzucht der uitgevers, verscheidene verhandelingen gevoegd, welke, of tot opheldering, of tot verdediging moesten strekken; onder deze zijn eenige met zeer vreemde titels, met name: *Formicarium* (of *het mierennest der toovenaars*), van NIDERUS; *Fustis*, of *Flagellum Daemonum* (*de zweep der duivelen*), van HIERONYMUS MENGUS, en meer. Tot verwondering van velen, zijn hierbij insgelijks medegedeeld de verhandelingen van MOLITOR en GERSON (13), welke eene andere strekking hebben, en eene loffelijke onderscheiding verdienen.

FISSCHART, een beroemd satyricus, heeft eene nieuwe uitgave met kantteekeningen bezorgd, waarbij de onzinnigste verhalen nog erger zouden zijn gemaakt, en onder schijn van lof in een belagchelijk licht worden voorgedragen. Ik heb dezen druk nog niet kunnen opsporen. Op den titel van die uitgave, is de hel afgebeeld te zien in den open mond van den duivel.

Ik ken geene treuriger ondervinding, bij de beoefening der letterkundige geschiedenis, over dit vak, dan dat het: *Videatur malleus maleficarum* op ontelbare plaatsen gevonden wordt, en dat dit boek in alle geschriften, over of voor de tooverij, de heksenprocessen en de magt van den duivel, onder de aangehaalde schrijvers boven aan staat. Ziet men zulke schrijvers in, bij de vroegeren ondervindt men, dat hunne onzinnigste bijdragen in dit boek, zijn overgenomen, bij de lateren, dat de domste leeringen, op het gezag van dit werk, met gelijke loosheid of domheid, zijn overgenomen.

Dit zij genoeg aangaande dit boek, hetwelk volgens SCHWAGER, door den duivel zelven in de wereld zoude zijn gebragt, en zeker het verschrikkelijkste werk is geweest in de gevolgen, hetwelk ooit is uitgegeven.

Hebben wij, ten slotte van onze beschouwing der Bulle van INNOCENTIUS, onze droefenis te kennen gegeven, dat zulk een stuk door een' zich noemend Christen kerkvoogd is verstrekt, aangaande dit boek is de uitspraak niet minder afkeurend.

Zonder hetzelve was misschien die Bulle, gelijk vele banbliksems, uit het Vaticaan ge-

scho-

ſchoten, buiten werking gebleven. De gemeene leer, aangaande de tooverij en om tegen de zoogenaamde hekſen te woeden, is op dit werk, als op den hoekſteen gevestigd geweest.

Het was dit boek eindelijk, waarop de godgeleerden en regtsgeleerden, die de tooverij als mogelijk en als misdadig beſchouwden, hunne meening en leere bouwden, tot in het laatſte der zeventiende, ja, tot in de achttiende eeuw, en op welks uitſpraken het verſchrikkelijk Hekſenproces tegen oude en ſuffe vrouwen en onnoozele kinderen vervolgens geheel is gegrond geweest.

Over de Bullen *der latere Pauſen.*

Tot de zaak der *invoering* van het Hekſenproces, behoort nog, dat wij melding maken van de Bullen, welke door de latere Pauſen werden uitgegeven, ter inſtandhouding van deze leer of tot uitbreiding van de magt der kettermeesters.

Alexander VI. (Borgia), zeker de booste en ſlechtſte van allen, die de driedubbelde kroon droegen, ziende, dat de Bulle van zijnen voorganger Innocentius in *Duitschland*

 ge-

gewenschte gevolgen had voor der Pausen magt en schatkist, waagde het, om die Bulle insgelijks betrekkelijk te maken op *Italië*.

De staat *Venetië* en de stad *Cremona* verzetteden zich weldra tegen deze invoering, en hierdoor werden de Bullen van Leo X. in 1521, van Adriaan VI. in 1522, en van Clemens VII. in 1524, noodig geoordeeld (14).

Hoezeer deze Bullen, met de vroegeren, niet in wreedheid en onzinnigheid gelijk staan, zijn dezelve echter voor de geschiedenis van het Heksenproces van belang, als dragende het stellig bewijs van den voortdurenden ijver der Pausen, om de vervolging der gewaande toovenaars te handhaven, de beschuldiging van tooverij en ketterij nog nader bijeen te brengen, en aan de Inquisiteurs eene onbepaalde magt te bezorgen, tot verschuiving van een ieder, welke hen in den weg stond.

Julius II., de Paus, die, zoo als bekend is, beter voor krijgsman dan voor priester geschikt was, die openlijk zeide, dat hij, wanneer de sleutels van Petrus hem niet genoeg dienden, het zwaard van Paulus zoude opvatten — Julius II. heeft met eene Bulle getracht, den tegenstand, welken de kettermeesters ondervonden, te verminderen, door aan

 elk,

elk, die tegen de toovenaars optrok, gelijke aflaten te verleenen, als voorheen bij de kruistogten waren toegeſtaan, tegen de ongeloovigen.

Wij moeten ons, uit vrees voor wijdloopigheid, onthouden, om van deze Pauſelijke bullen en Apostoliſche brieven, gelijk ook van de verrigtingen van Aartsbisſchoppen of andere Prelaten der Roomſche kerk, ter bevestiging van dezelve, breedvoerige berigten te geven.

Wij meenen reeds genoegzaam bewezen te hebben, dat tot de algemeenheid der vervolging van de gewaande toovenaars, na het einde der vijftiende eeuw, eene *bijzondere* zaak, te weten de zucht tot uitbreiding of handhaving van der Pauſen magt in *Europa* heeft medegewerkt, en wij vereenigen ons derhalve gaarne met het oordeel van den geleerden Reichardt, die de verdediging van het Roomsch geloof, op het einde van de vijftiende en de eerſte helft der zestiende eeuw, als de oorzaak beſchouwt der invoering van het eigenlijk Hekſenproces. „ Een „ ieder," zegt hij, „ welke maar in het „ geringſte afweek, konde men hierdoor niet

 „ al-

„ alleen tot een' ketter maken, maar ook tot
„ een' toovenaar, en hen, zoo ſpoedig men
„ wilde, in asch doen verſtuiven, zoo als
„ honderden van deerlijke voorbeelden heb-
„ ben geleerd."

*

TWEE-

TWEEDE VERHANDELING.

Overzigt van het gene het heksen-proces in het vervolg geworden is, en opgave van de naaste redenen der onzinnigheid, bij de regters en de lijders.

TWEEDE VERHANDELING.

Inleiding.

„ Droom ik; durf ik mijne zinnen ge-
„ looven; of heb ik zin en verſtand verlo-
„ ren? Is het gene ik zie, hoor of lees,
„ waarheid of leugen, ernst of ſpot? Leef
„ ik in eene wereld, in welke de wetten der
„ natuur heerſchen, of in kringen, waarin de
„ *daemonen* of herſenſchimmen hun ſpel drij-
„ ven?" Dit vroeg de geleerde Horst, bij den aanvang van zijn voornaamſte werk, en gelijke gedachten moesten onvrijwillig oprijzen bij elk, die zich eenigen tijd heeft bezig gehouden met de naſporing der geſchiedenis van het Hekſenproces en de tooverij.

Onder de meeste onzer landgenooten, is de zaak zelve door verloop van tijd, na de vroege verlichting in deze gewesten, geheel onbekend; en zal ik de geſchiedenis van het

Hekſenproces en van de opheffing dier ellenden doen verſtaan, dan zie ik mij onvermijdedelijk verpligt, eenigzins breedvoerige berigten te geven, over het gene het eigenlijk Hekſenproces na de vermelde *invoering* en *bevestiging* geworden is, en eenige *opgave* te doen van de naaste redenen, waardoor het beſtaan van zoo veel onzins, bij veroordeelaars en veroordeelden, bij regters en lijders, zich als mogelijk laat verklaren. Het zoude anders aan velen ongeloofelijk, ja onmogelijk voorkomen, in vele procesſen eene geregtelijke uitſpraak te zien, aangaande verbonden met den duivel, echtelijken omgang met denzelven, het vliegen door de lucht, en dergelijke zaken meer, als over geheel zekere en ontwijfelbare zaken; en aan de andere zijde tevens, hoe zeer vele perſonen, onder bitter zelfverwijt, zich hebben ſchuldig gekend, aan misdaden, welke zij bij geene mogelijkheid hebben kunnen bedrijven, en hierop met onderwerping de wreedſte doodſtraf met gerustheid hebben ondergaan, als of zij overtuigd waren, dezelve verdiend te hebben.

Het zal echter bij velen nog donker en onverklaarbaar blijven, hoe Theologanten, Regtsgeleerden, Geneesheeren en Philoſophen — wij-

zen en onwijzen, deugdzame menfchen zoowel als roekelooze, allen in een gelijk geloof hebben kunnen inftemmen, aangaande zaken, waarover wij thans wel zouden lagchen, maar bij eene ernftige overweging ons moeten bedroeven (*).

Tot de behandeling van deze *twee* hoofddeelen, is deze verhandeling gefchikt.

In het *eerfte* gedeelte, zal ik een overzigt geven van den meest algemeenen loop van een Hekfenproces, ten einde het geheel zoo veel mogelijk onder één oogpunt te brengen, en mij bij het *tweede*, tot eene nafporing begeven, van de naaste oorzaken der onzinnigheid, zonder echter te veel af te dwalen. Het is niet alleen eene moeijelijke taak, voor den fchrijver, maar de treurige tafereelen zullen waarfchijnlijk insgelijks onaangename gewaarwordingen bij den lezer te wege brengen. De donkere voorgrond zal, zoo ik hoop, het aangename van het verder verfchiet, te beter doen opmerken, en ongetwijfeld zal ook bij den lezer, zoo als voorheen bij den hoorder, het gevoel van dankbaarheid rijzen, dat wij de-

(*) Horst, *Dæm.* I. 4.

deze ellenden niet anders dan uit boeken en oude geschriften kennen.

Overzigt van het gene het Heksenproces in het vervolg geworden is.

Bij de Verhandeling over de *verdiensten van* JOHANNES WIER, is er eene *schets* van den loop van een Heksenproces gegeven. Later bekend geworden met de werken van BODINUS, REMIGIUS en DEL RIO *voor*, en van SCOTT, SPEE, PALING en anderen, *tegen* de leer der duivelskunsten en tooverij geschreven, heb ik zeer vele nieuwe bijdragen gevonden, en zal die schets, thans zoo veel zijn kan, tot een geheel aanvullen (*).

Het aanbrengen.

Het aanbrengen of betichten van verdachte too-

(*) Ik meen mij ontslagen te kunnen houden, van op elke plaats melding te maken van den schrijver. Het meeste is gehaald uit de werken van SCOTT, SPEE en PALING; indien ik iets van anderen ontleend heb, dan zal ik deze bron aanwijzen.

toovenaars, werd op alle mogelijke wijzen bevorderd en gemakkelijk gemaakt.

In de kerken werd eene kist gesteld, met de opening in het deksel, in welke de beschuldiging konde worden gestoken, zonder dat de aanbrenger zich hehoefde bekend te maken; deze kist werd om de vijftien dagen geopend.

Bovendien werden er geestelijke en geldelijke beloningen op het aanbrengen gesteld; dit bedrijf werd alzoo eene bron van gewin, en daar is ergens aangeteekend, dat iemand zich beroemen durfde, meer dan tweehonderd heksen te hebben geleverd.

Men lokte verder de beschuldigingen uit, onverschillig van welke personen dezelve kwamen, en of deze in een kwaad geruchte stonden of niet.

Gestadig werd er geleerd, dat alle straffen, met welke de Almagtige het menschdom in de Heilige Schrift had bedreigd, komen zouden *om* of *van* de toovenaars; en van hier, dat sommigen de zaken aanbragten uit zorg voor eigene veiligheid; hier kwam nog bij, dat zoo dra men maar eenig gesprek of eenige bedenking tegen een' ander' had gehoord, een ieder wel tot het aanbrengen moest besluiten, vermits hij, indien een ander hem voor-

voorkwam, en het bleek, dat hij er iets van geweten had, gevaar zoude loopen, om zelf als ſchuldig te worden gehouden.

Wanneer er maar één perſoon als beſchuldiger was opgetreden, dan nam de vervolging een begin; en niemand konde vooruitzien, waar dezelve zoude eindigen.

Aan de wraakzucht werd hierdoor eene wijde deur open gezet. Vrouwen van een ſchandelijk gedrag, perſonen die wegens dieverijen aan den regter waren aangebragt, of weggejaagde dienstboden, hadden maar iets te verzinnen, en zij, op wie zij het geladen hadden, ſtortten in het ongeluk. SCOTT verzekert, dat de mannen in *Engeland*, die naar eene jongere vrouw verlangden, of met een boos wijf bezet waren, zich van de aanbrenging, dat de vrouw aan tooverij ſchuldig was, als een zeker middel konden bedienen, ja, hebben bediend, om van dezelve ontſlagen te worden.

Was er iemand, die nog op zijn ſterfbed tegen dezen of genen eenigen haat voedde, of naar wraak over gewaand of ondervonden leed dorstte, hij had ſlechts den naam van dezen als toovenaar te noemen, en deze was onherſtelbaar verloren. Zulke verklaringen, in

doods-

doodsnood (*in articulo mortis*) gegeven, waren boven *alle* bedenking verheven.

Geene klasſe van menſchen ſpeelde in het aanbrengen van onſchuldigen, eene grootere rol, dan de *vroedvrouwen* en *bakerwijven*.

Al wat aan eene der eerſten als buitengewoon bij verlosſingen voorkwam, werd als een gevolg van den omgang met den boozen aangemerkt; en al ware het, dat zij de ongelukkige kraamvrouw niet aan den bloedregter overgaf, zij liet haar ten minſte van alle hulp verſtoken (15).

Doorgaans was men nog gretiger in het *aannemen* van zulke betigtingen, dan in het *aanbrengen*.

De Regters, de geregtsſchrijvers, de beulen en hunne dienaars, ontvingen hun loon naar het getal der verwezenen, en de Vorſten en Overheden hadden genot van de verbeurdverklaring der goederen. „ Velen hunkerden," zegt SPEE, „ naar deze voordeelen, als zijnde „ de brokken, van welke zij vette ſoppen kon„ den eten."

Zoodra ergens maar eenigen zweem van beſchuldiging beſtond, dan werden de Geregten en Vorſtelijke Hoven met een gemeen geroep aangeloopen, zoowel uit baatzucht als uit bijgeloof.

Eer-

Eerſte bemoeijingen van den Regter.

Naar het beſtaan of de mogelijkheid van de misdaad (het *corpus delicti*) werd nooit eenig onderzoek gedaan; alles bepaalde zich tot de perſoon zelve. Leed de aangewezene aan eene ontſteking aan de oogen, dit was reeds een grond van verdenking; dit ongemak heette toen: *duivelsbrand* (*); ging zij gebukt onder den last der jaren, of was er een ander ligchaamsgebrek, dan paste men den regel toe: *wacht u voor hen, die geteekend zijn.*

Alles wat bij mogelijkheid ten bezware konde dienen, werd met drift opgeſpeurd en aangenomen; de minſte vlek in het zedelijk gedrag, was een bewijs van ſchuld; *het is er niet pluis; hij of zij is onvroom*, was dan het woord; was de aangewezene deugdzaam en onbeſproken, dan zeide men: *zie hoe de wolven zich met ſchapenvachten kunnen bedekken.*

Ligtelijk kan men nagaan, hoe ſpoedig hierbij tot het bevel van gevangenneming, tot het berooven van iemands vrijheid, beſloten werd.

Het

(*) REICHARD, *Beyträge*, I. 381.

Het vatten.

In den *Hekſenhamer* was de wijze voorgeſchreven, hoe wreed men hierbij mogte te werk gaan, en hoe alle beginſels van regt en billijkheid werden voorbijgezien.

In ſommige andere gevallen zoude er bij de beſchuldiging gelegenheid zijn geweest, om onder *borgſtelling* van het leed der gevangenis vrij te blijven, maar bij beſchuldiging van tooverij was dit buiten gebruik.

Ook andere redelijke voorſchriften van de wet of costumen werden verwaarloosd: niet alleen werd bij de huiszoeking alles, hetwelk ten bezware konde dienen, als uit den boezem van de bezwaarde gehaald, maar men had ook de wreedheid, om haar reeds bij het vatten dadelijk als ſchuldig te houden, én ze daarom van den grond op te heffen.

Vlugtte de beklaagde, of verweerde zij zich eenigzins, dan werd de beſchuldiging als bewezen beſchouwd. *Die loopt heeft ſchuld. Zij durft den Regter niet onder de oogen zien*, zeide men. Zag men ontſteltenis, dit was een bewijs van ſchuld; bleef zij bedaard, dit was eene verharding door den duivel.

De gevangenis.

Het bevel in den *Hekſenhamer* tot het *uitkleeden* en het *ſcheren* of *afzengen* van de beklaagde, ten einde zij, door het behoud van eenig toovertuig of eenige tooverzalf, niet zoude wegvliegen, al ware het ook door eene venſterreet of het ſleutelgat, werd ſtiptelijk uitgevoerd; hierbij kwam later het afkorten van de nagelen en het onderzoek of er ook ergens eenig lidteeken of eenige moedervlek aanwezig ware; dit was een indrukſel van het zegel des boozen, het *ſtigma diabolicum*, zoo als men het noemde, en een bewijs voor het aangaan van een verbond met dezen. Dit uitkleeden en onderzoeken geſchiedde doorgaans door de ruwſte mannen, wild en woest, en met de ergſte dartelheid of vuig bedrijf.

Naar alles, wat ooit het leed van eene gevangene konde verzachten, verlangde en ſmachtte zij te vergeefs, en zelfs was het eene doorgaande gewoonte, dat men aan eene beſchuldigde belettede om te bidden, als zullende zij, een vijand Gods, deze gunst geheel onwaardig zijn. Nooit werd zij alleen gelaten, opdat de duivel haar den hals niet zoude breken of haar wegvoeren.

De verhooren.

Deze werden op het ſpoedigſte gehouden, ten einde de meester zijne dienares niet zoude kunnen onderwijzen in het antwoorden.

Bij de verhooren kwamen nog veſe vreemde zaken voor, welke in den *Hekſenhamer* niet zijn voorgeſchreven. Alles werd behandeld of men eene, voor de godsdienst gewigtige zaak voorhad.

Eerst werden de dertien vragen (*), in de *Codex* voorhanden, aan de gevangene voorgehouden, en deze werden dan met vele, even dwaze, vermeerderd of vergezeld. Was er maar iets geantwoord, hetwelk ten kwade konde worden geduid, dan werd hiervan het ergſte misbruik gemaakt; op de gewone vragen volgden dan allerlei ſtrikvragen en kunstgrepen, ten einde de beklaagde tot bekentenis te brengen. De Regters werden eerlang hierin zeer ervaren. „ Een ambtenaar beroemde zich," volgens Spee, „ zoodanig de kneep weg te „ hebben, dat, indien de Paus onder zijne „ klui-

(*) Deze dertien vragen zijn bij Paling, bl. 327, het kortſte zamengetrokken. Wij geven ze als Bijlage, N°. II.

„ kluiven kwam, hij dezen zou doen klappen
„ en zich fchuldig kennen."

De verklaringen der getuigen werden niet aan de befchuldigde medegedeeld, even min de namen; maar alles werd bijgebragt om haar te verfchrikken. Eerst werd haar voorgelegd, hetgene men in hare woning gevonden of alzoo verzonnen had; waren er in haar bed eenige zamengehechte veren, eene zoogenoemde *vlecht* of *krans* ontdekt, dit was een zwaar bewijs, en niet minder de *knoopdoekjes*, of dergelijke zaken, welke als pandgiften of zoo iets konden worden aangezien; daarna ging men over tot allerleï *listen*. Men hief ergens een fterk geluid aan, om te doen gelooven, dat andere toovenaars gepijnigd werden, en gaf dan berigt, dat deze reeds alles beleden en haar verklapt hadden: dan eerst fcheen men zacht en menschlievend te zijn. Hare vrienden werden bij haar toegelaten, in de hoop, dat men zich verfpreken zoude, terwijl men hen op het fcherpst beluisterde; anderen kwamen met beloften, dat zij, ingeval van bekentenis, het leven zou behouden, en misfchien alleen in eene bedevaart moeten gaan; hielp dit niet, dan begon men tot fchrik en angst te werken, door de gereedfchappen tot de pijniging te

la-

laten zien, ja zelfs, door van de doodſtraf te gewagen.

Verdedigde de beſchuldigde zich, dan werd haar dit van den duivel ingegeven, en bleef zij ontkennen, dan was het een hardnekkig kind van den ſatan.

De waterproef.

Wanneer er nog eenige menſchelijkheid bij den Regter aanwezig was, dan werd ſomtijds het ondergaan van eene beproeving toegeſtaan, en dit noemde men *gunst* of *genade;* die proeven heetten: *het ordel*, *de ketelvang*, en *het koude water.*

De beide eerſten geraakten ſpoedig in onbruik, ſedert de kettermeesters leerden, dat de toovenaars te ſlecht waren, dat God een wonder zoude doen, om voor haar de waarheid der zaak te ontdekken.

De *waterproef* bleef lang in gebruik; het ging met dezelve dus toe: de priester bezwoer het water in de ſloot, gracht, of den ſtroom. Hij bond de duimen van de beklaagde aan de groote teenen kruislings over elkander, onder het doen van gebeden en bezweringen; en daarna werd de lijder, met losſe haren aan een

touw gebonden, ruggelings in het water nedergelaten. Zonk zij, dan bleef er nog mogelijkheid van onſchuld, maar dreef zij, dan was er geen middel om haar voor de pijnbank te bewaren. Deze proef was uiterst onzeker en gevaarlijk; men begrijpt ligtelijk, dat de geregtsdienaar, door het ophouden of laten vieren van het touw, veel tot den uitſlag dier proeven konde bijbrengen (16).

De pijniging.

Indien de gevangene of hare vrienden inmiddels geene gelegenheid vonden, om de Regters de handen te vullen, en zich los te koopen, hetwelk het eenigſte middel was ter redding, en ſomtijds plaats vond, dan volgde hierop doorgaans de *torture.* Wij kunnen, zonder van het menſchelijk gevoel onzer lezers te veel te vergen, geene volledige berigten geven. In de werken van SPEE en PALING zijn berigten en afbeeldingen van folteringen, welke een ieder het haar ten berge doen rijzen. Het vernuft der menſchen heeft zich uitgeput, om de gruwelijkſte gereedſchappen hiertoe uit te denken. Het was eene algemeene leer, dat de toovenaars zwaarder moesten

ge-

gepijnigd worden, dan de bedrijvers van moord en brandſtichting.

De *chapelets*, en wat dies meer zij, voorbijgaande, zullen wij alleen aanſtippen, wat er doorgaans bij de pijniging werd in acht genomen.

De lijderes werd eerst met vele kerkceremoniën behandeld en met gewijde zaken behangen, hetwelk helpen zoude, tot verkrijging der verlangde belijdenis, en als zij gebonden lag, dan moest zij een' beker met zuren wijn uitdrinken. Dit heette: de *Johannes zegen*, en de drank werd haar, gebonden zijnde, ingegoten, gelijk een vilder aan een paard zoude doen (*).

Het werd als uitgemaakt beſchouwd, dat een tooverheks geene tranen konde ſtorten, en derhalve werd er vooraf eene bezwering gedaan, waarvan de formulieren bewaard zijn.

Daarna volgde dan het bevel, om den duivel *uit te ſpuwen;* en wanneer het een en ander niet naar begeerte geſchiedde, dan volgde het knellen, rekken, blaken enz. Bleef de lijderes bij de ontkentenis, dit was *hardnekkigheid;* zweeg zij, dan was dit die *taci-*

tur-

(*) *Uhuhu* IV. 67.

turnitas — die *gaaf van zwijgen*, welke de duivel alleen konde verschaffen, en tot welker ophouding bijzondere middelen verzonnen waren, met name het geeselen met gewijde waskaarsen (*). Daar werden dan ook gebeden gedaan, opdat de beschuldigde niet verstokt bleve.

Op alles werd gelet. Elk zenuwtoeval was het werk des boozen; het gemis van gejammer of geluid, zoowel als van bloed en tranen, naar gelange der pijniging, waren ook bewijzen van schuld, en hiervan werd aanteekening gedaan bij de verhooren, somtijds in de eindvonnissen als redenen ter veroordeeling.

Zag de beklaagde in het rond, gedurende de *tortuur*, dit werd erg ten kwade geduid; *zij verlangt naar haren meester en zoekt hulp*, was het zeggen; werd zij flaauw, of geraakte zij in slaap, dit was ook het werk van den boozen, dit werd zelfs met eenen eigen' naam: *duivels-* of *heksenslaap* bestempeld. Alzoo werd niets ontzien. Stierf zij onder de pijniging, dit werd geenszins als betreuringswaardig gerekend; de duivel had haar dan uit liefde verlost en den hals gebroken.

Bij

(*) Dit komt voor in het Proces van VEITH PRATZEL of *Heksen Feit*, waarover nader. *Uhuhu* IV.

Bij het gewone regt, was er een tijd bepaald, na welken de pijniging moest ophouden: maar bij den *Hekſenhamer* was hiervan afgegaan; aldaar heette het: *herhalen*, *voortzetten*, en ook in dezen vinden wij ongelooſelijke wreedheden. Somtijds werden zulke pijnigingen tot twintigmalen herhaald, en dit heette nog bij den Jeſuit Del Rio: *genade*.

In een ander proces is melding gemaakt van eene *torture*, gedurende achttien uren (*).

Damhouder zegt: „ zij *uſeren* in *Vlaanderen*, om den patient zoo dikwijls en zoo „ lang te pijnen en te herpijnen, tot dat hij „ het ſtuk bekend heeft."

Onder deze *torture* werden aan de beſchuldigde allerlei vragen gedaan; wat konde men van oude ſuffe vrouwen, door dreigen, geeſelen, rekken, branden, prangen en perſen, tot op het uiterſte gemarteld, anders verwachten, dan dat zij zeide, wat men hebben wilde; en zoo volgden dan de uiterst onzinnige *belijdenisſen*.

De bekentenis.

Wilden wij van deze een volledig berigt ge-

(*) *Uhuhu* IV. 113. De lijder ſtierf.

geven, zoo als zij in de verſchillende dood-vonnisſen, door ons gezien, voorkomen, wij zouden hiertoe eene groote ruimte noodig hebben. Daar is eene zeldzame overeenkomst in vele van die vonnisſen: de onzinnigheid is alleen te vergelijken met de reeds opgegevene wreedheid.

De beſchuldigde had dan den duivel gezien; doorgaans was hij bij de mannen gekomen in de gedaante van eene ſchoone jonge vrouw, bij de vrouwen als een ſchoon jongeling, veel beloovende. Bij de oude vrouwen meestal als een heer (*Cavalier*) gekleed en met eenen hoed met pluimen.

Na minzame geſprekken en vertooningen was het verbond geſloten en ſomtijds werd hiervan een afſchrift gemaakt, met bloed geteekend; gewoonlijk werd het verbond bevestigd door te zamen eenen appel te eten. De booze gaf dan eenen pandpenning, welke eerst een geldſtuk ſcheen en weldra in iets van minder waarde, ſomtijds in eene vuile vijg, veranderde.

Het overige fraaije duurde insgelijks niet lang. Zij leerde weldra den duivel in zijne ware gedaante kennen; en nu beſchreef zij zijne hoornen, zijnen ſtaart, den boksvoet en de klaauwen, de groote tanden en de vurige oogen, zeer naauwkeurig.

Zij

Zij had eene tooverzalf van hem ontvangen of leeren bereiden, en met hulp van deze was zij, gewoonlijk op vrijdagnacht, op eenen bezemſtok door den ſchoorſteen naar den *Bloksberg* gevaren, of had, zoo het heette, met DIANA en HERODIAS gereden (17). Hier had zij aan den duivel op een' *hekſen-ſabbath*, of een *duivels-avondmaal*, zoo het heette, eere en hulde bewezen, en hem, die bij deze feesten doorgaans als een bok, een roode bok, voorkomt, gekust en met hem gebanketteerd en geboeleerd.

Zij was dan verder in eenen weerwolf of kievit, in eene kat, vledermuis, kraai of vloo veranderd, en had in hare ware of geleende gedaante wonderen en de ijsſelijkſte misdaden verrigt. Zij was in eene mosſelſchelp of eijerſchaal over zee naar *Engeland* geſtevend, en ſoms onder het water door. Zij had onweders, ſtormen en harde winters verwekt, de oogst op het veld met den bezem neder geſlagen, pest en heete koortſen gezaaid, de menſchen doen kwijnen, door met eene ſpeld in een ſtuk was te prikken, of door dit was voor het vuur te houden. Aan anderen, vooral aan kinderen, had zij de zwaarſte ziekten aangeblazen of, alleen met ze aan te zien, veroorzaakt. Bij ge-

gehuwden had zij den nestelknoop gelegd, en den huwelijkszegen onmogelijk gemaakt. Zij had de melk aan de koeijen ontnomen of bedorven, door een enkel onverſtaanbaar woord te prevelen, ſchepen op verren afſtand doen vergaan, door met een houtje in het water te roeren, en honderd andere dergelijke ongeloofelijke en onmogelijke dingen meer ten uitvoer gebragt.

Over deze en meer dergelijke *bekentenisſen*, is door Petrus Binsfeldius, kanunnik te *Trier*, een geheel boek geſchreven, in hetwelk deze en nog ergere beuzelarijen en grollen in ernst worden voorgedragen; wij zouden onze berigten hieruit nog in velen kunnen aanvullen; wij vonden zelfs nog ergere, dan die van de Rotterdamſche tooverheks, aangaande welke wij in de verhandeling over Wier, overeenkomſtig zijne berigten, hebben melding gemaakt. Deze was in eene mosſelſchelp naar de haringvloot op de *Doggersbank* geſtevend, en had aldaar de haringen bezworen, om niet in de netten der Schiedamſche, maar wel in die der Rotterdamſche visſchers te gaan, met het gevolg, dat de eerſte ſteenen, de andere haringen ophaalden.

Bij Scott is vermeld, dat eene beklaagde be-

beleed, dat zij de zware tempeesten en den harden winter van 1565 had veroorzaakt.

THOMASIUS heeft nog meerdere opgeſpoord, en deze verhaalt, hoe het hem gebleken is, dat eene beſchuldigde heeft beleden, in den hemel te zijn geweest, en aldaar met den heiligen PETRUS gedanst en bij zijnen jagthond geſlapen te hebben. Nog grootere verwarringen van heilig en onheilig ga ik met ſtilzwijgen voorbij.

Zelden werden deze belijdenisſen aan de eerſte beginſels van het regt en der menſchelijkheid getoetst; nooit werd er acht gegeven, of ze met kennis of in ijlhoofdigheid, of uit angst en vrees en in wanhoop gegeven waren; naar de mogelijkheid en waarheid werd nooit onderzoek gedaan; alles werd op het zwaarſte aangenomen.

Begreep de beſchuldigde, later bij hare zinnen gekomen, dat zij tegen de waarheid geſproken had, dit baatte niets; zij had de *ſchuld* bekend en mogt niet terug gaan; bleef zij het herroepen, dan had zij den Regter misleid, en dan werd zij op nieuw met de *torture* gedreigd. De eerſte belijdenis werd als waar en gaaf aangenomen, en op deze werd regt gedaan.

Aan-

Aanvrage naar medepligtigen.

Wij hebben in den *Hekſenhamer* als bijna het eenigſte blijk van menſchelijkheid melding gevonden, dat men daarbij afgekeurd had, om de gewaande hekſen te dwingen, hare medepligtigen aan te brengen; ook deze vonk van regtvaardigheid werd eerlang uitgedoofd. Blijken zijn er, dat men de lijderes vergde, om de medeſchuldigen te melden, en haar des noods hiertoe door de *torture* te dwingen. Had de oude ſuffe vrouw hare eigene onſchuld niet op de pijnbank ſtaande kunnen houden, hoe zal zij het van anderen kunnen doen. Een enkel: *ja*, of eene knik bij het noemen van dezen of genen, was genoeg, om zulk iemand verdacht te maken, en met dezen werd dan op eene gelijke wijze gehandeld. Van hier was het dan op het laatſte, dat niemand, waar eens de lust om naar toovenaars te zoeken ontſtaan was, veilig bleef. Één vijand was genoegzaam, om den besten, den nuttigſten burger, de deugdelijkſte huismoeder in handen en banden van den Regter, de *bloedſchepenen* bij uitſluiting, te brengen.

Het

Het eindvonnis.

Bij de opgave van den korten inhoud der voorſchriften in den *Hekſenhamer* is er reeds melding gemaakt, hoe moeijelijk eene vrijſpraak was.

Bleef de lijderes in de gevangenis, dan bragten haar de geestelijken op de pijnbank des gemoeds, en ontzeiden haar de zaligheid. Het was eene vaste ſtelling, dat iemand van tooverij beſchuldigd niet biechten mogte.

Volgde het *ontſlag* uit den kerker, dan werden er doorgaans bepalingen bij gevoegd, tot boete en afbidding; grootere ellende was er bovendien niet uit te denken, dan om in de maatſchappij terug te komen, met den blaam van *tooverheks* te zijn. Zij ſtond dan aan geſtadige baldadigheid bloot, en bleef lang buiten de beſcherming der wet; de ſcheldnaam: *drakenhoer* was eene der meest gewone, welken zij dagelijks moest hooren; zij zoude wel verhuizen, maar waar heen? Het bijgeloof heerschte en woedde overal.

Verre de meeste Hekſenprocesſen eindigden met een *doodvonnis*, en de ijsſelijkſte dood, door beulshanden, door water, vuur, ſtrop of zwaard, werd alzoo het lot van velen, die

van

van de aangetijgde misdaden geen begrip hadden. Ik zal mij zelve en mijne lezers verschoonen van de mededeeling der gruwelen, bij vele schrijvers vermeld. Ook zal ik geene melding maken van de verguizing en versmading, waarmede het vooruitzigt van de felste pijnen verzwaard werd; zelfs in de laatste uren kwam er geen zweem van medelijden. De tooverheksen werden als zoo verachtelijk beschouwd, dat de beulsknechten haar niet mogten aanroeren, en derhalve werden zij met haken en tangen naar den brandstapel gesleept. Somtijds waren nog de folteringen, die de geestelijken en de regters, schijnbaar met goede oogmerken, aan de ellendigen aanbragten, nog aanmerkelijker. Voorbeelden zijn er, dat het lijden der veroordeelden erg werd verlengd, door kerkelijke ceremoniën, ten einde de geestelijken gelegenheid zouden hebben tot zingen en bidden, met en voor de zaamgevloeide schare; het geheel werd hierbij voorgedragen, als eene zegepraal van het geloof op den duivel en als een Gode aangenaam offer (*).

Voor-

(*) Dit gebeurde nog in 1704 te *Gros Rüdenstad* in *Saxen-Eisenach*. Het geheele, hoogstaandoenlijke proces is medegedeeld in de verzameling: *Uhuhu* I. 4.

Voorbeelden zijn er, dat de kinderen het lijden der ouders moesten aanzien, om dat men waande, dat de gaaf van tooveren *erfelijk* was en zij derhalve werden afgeſchrikt en verbeterd. Een voorbeeld kwam mij onder het oog, dat de Regters, bij het vonnisſen van een toovenaar, in ernst raadpleegden, om zijne kinderen, bij voorraad, als *duivelsgebroed* te verſtikken, ten einde (*)...... Dan de hand wordt ſtijf, het hart week. o God! hoezeer heeft de mensch uwe ſchoone wereld, die een hemel konde zijn, ſomtijds in eene hel misvormd!

(*) In het proces van VEITH PRATZEL, waarover nader. *Uhuhu* IV.

Opgave van de naaste redenen der onzinnigheid bij de regters en de lijders.

De algemeenheid van het geloof aan den duivel en tooverij, in de zestiende eeuw.

De mogelijkheid der onzinnigheid in dezen, zoude men bezwaarlijk kunnen gelooven, indien men zich niet verzekerd moest houden, dat het geloof aan den duivel en zijne magt, of liever aan het tweede beginſel, den kwaden God, *overal* en bijna bij *allen* in de zestiende eeuw was aangenomen.

Het moet echter thans nog onze verwondering wekken, hoe het menſchelijk verſtand tot zulk eene laagte is vervallen, dat men droomen konde van een wezen, „ hetwelk door „ de ellendigſte ſchepſels werd gediend en in „ deze bij voorkeur belang ſtelde; — hetwelk „ door eene oude koppelares, of eene liederlijke verworpeling, door eene belagchelijke loog, of eene allerzotst zamengeſtelde „ zalf, door eene tooverroede, door eenen „ ring, de menſchen in dieren veranderde, „ naar believen onweder, hagel en regen ver-

„ wek-

„ wekte, en velden, wijnbergen en bosſchen
„ konde vernielen; — van een wezen, het-
„ welk door eenen zwerm van toovenaars en
„ hekſen, het menschdom onophoudelijk pij-
„ nigde, volwasſenen en kinderen met ziekten
„ bezocht of doodde, liefde en haat bij buijen
„ deed ontſtaan, der menſchen zinnen bedwelm-
„ de, ja, de ganſche natuur zonder ophouden
„ in verwarring bragt en alle natuurwetten
„ konde losmaken (*)."

Indien ik een berigt wilde geven van het gene er aangaande den duivel en zijn bedrijf in de zeventiende eeuw en vroeger geſchreven is, zoude ik weldra onder den overvloed van bouwſtoffen bezwijken, en zal derhalve zeer veel moeten voorbijgaan.

In de legenden der Monniken vond men meer melding van den duivel, dan aangaande God en den Heiland, en zoo breidden zich de droomerijen over den eerſten geſtadig al meer en meer uit.

Daar is geen denkbeeld te vormen van de grollen, hem aangaande ten papiere gebragt. In den jare 1568 verſcheen er in *Duitschland* een

(*) Horst, *Dæm.* II. 124.

een boek, getiteld: *der Teufel ſelbst*, door Jodocus Hokerius van *Osnabrug*, en later is dit werk geſtadig vermeerderd en aangevuld (18). Daar is geen denkbeeld te geven van al de zotheden en grollen, welke er bovendien gevonden worden. De taal van alle volken is geſtoffeerd met ontelbare ſpreekwoorden, waarin de *duivel* voorkomt, en het bijvoegelijk naamwoord: *duivelsch*, diende ſteeds om alles te beteekenen, wat *groot*, *ſtout* of *ſlecht* was.

Onder de hoedanigheden, welke men aan den boozen toeſchreef, is er geene vreemder, dan dat hij geen *zout* kon verdragen (*). Onder de verhalen van zijne lotgevallen en verrigtingen is er vast geen onzinniger, dan dat hij te *Brunswijk* bruiloft hield met zijne grootmoeder (†), en dat hij *Milaan* heeft gekozen tot zijne bijzondere reſidentie op deze wereld, na zich aldaar te hebben doen huldigen als Hertog van *Mammone* (19).

Onder de duizend namen, die hij erlangde, is er zeker geen meer vreemd en onbehoorlijk, dan dien men in den *Hekſenhamer* en in andere geſchriften, na de opgaaf der ceremoniën

(*) Horst. *Zauber Bibl.* VI. in *indice.*

(†) Ald. *Z. B.* II. 333—335.

niën bij den hekſen-doop en het hekſen-avondmaal, als of hij in zijne dienst de *ritus* in de Roomſche kerk gebruikt, verlangde, aan hem ſchonk — te weten die van: *Aap Gods* (*).

Zijne afbeelding werd op ontelbare wijzen in prent gebragt, en niet alleen vóór de ernſtigſte geſchriften tot ſtichting geplaatst, maar men zag die ook in zeer vele ſchilderijen in de kerken, ook in beeldwerk, in en buiten dezelve en andere openbare gebouwen.

Onder al de vreemdigheden en onzinnigheden is echter geene meer verwonderingswaardig, dan dat men het *getal* der duivelen bijna tot in het oneindige heeft vermenigvuldigd.

De leer van DAILLON, aangaande het beſtaan van één' duivel en die gebonden, moge bijſtanders gevonden hebben, maar hoe zal men het verklaren, dat men zoo ver gekomen is, om zich allerlei ſlag van *duivelen*, en dan van elke ſoort eene ontelbare menigte, voor te ſtellen.

WIER heeft hieromtrent in zijn werk: *de præstigiis Dæmonum*, een breedvoerig berigt gegeven.

Wij

(*) *Simia* (ook *Simius*) *Dei*. Zie HORST, *Zauber Bibl.* VI. 361 en 362.

Wij hebben bij de uitgave der Verhandeling over des mans verdienſten gezegd, hoe hij uit de boeken van TRITHEMIUS en andere de berigten had overgenomen, aangaande de *goede*, *gedienſtige* en *lagchende* duivels; over de *kwelduivels* en *plaaggeesten;* dat er *gebaarde* en *gladde* waren, met *één* en *twee* aangezigten enz. verder *zwarte*, *witte*, *roode*, *vurige* en meer.

Wij hebben toen verder gezegd, hoe deze ſchrijvers de getallen opgaven, als of zij het leger, op hoog gezag, hadden gemonſterd, en wel: „ dat er, volgens die monſterrollen, onder die duivelen ook *keizers*, *hertogen* en „ *graven* waren. De philoſophen van dien „ tijd waanden, dat er twaalf winden waren, „ derhalve waren er ook *twaalf* keizers, waar „ onder *vier* zeer voorname. Elke keizer had „ dertig of veertig *hertogen* onder zich, en „ elk van deze zoo vele *graven*. Daar wordt „ niets gemeld van eenen middelſtand; van de „ *graven* komt men op de *ſlaven*, en het getal van deze is juist 7,405,906, welgeteld."

Nu ik de werken van TRITHEMIUS, PIERRE LE LOYER, CASPAR SCOTT en andere, of de breedvoerige berigten deswege, bij de latere ſchrijvers vermeld, heb mogen zien, zoude ik van de uitkomst dier monſteringen nog meer

kun-

kunnen zeggen. Het *facit* is bij Scott met eene reeks van negentien getalmerken uitgedrukt, en de reden, waarom er zoo vele millioenen, ja milliards duivelen meer dan menschen zijn, is eenvoudig, omdat er in den hemel meer ruimte is, dan op de aarde, en dat de menschen sterven, maar de duivelen niet.

Ik mag niet onvermeld laten, dat de geleerde Elias Caspar Reichard in zijne *Bijdragen* een geschrift heeft medegedeeld, getiteld: *Staat der helsche armée en hare generaliteit*, waarlijk vroeger in ernst met eenen pronk van geleerdheid zamengesteld, en eene verhandeling: *over de natuur en de bestanddeelen der goede en booze geesten*, welk laatste stuk aan Renigald Scott, door ons later en wel met grooten lof te vermelden, wordt toegeschreven.

Geene dezer stukken is voor eenig uittreksel vatbaar, maar zij dienen tot een voldoend bewijs voor het bestaan van een *algemeen* geloof, dat er overal eene groote schare duivelen aanwezig was, en hoe er even min een denkbeeld te vormen ware, van de vlugheid als van de menigte, vermits een geest een groot aantal mijlen in eenen oogenblik kan afleggen, en duizend geesten, als hebbende geene ruimte

noodig, kunnen danſen op de punt van eene ſtopnaald. Gaarne zoude ik iets meer van de zotternijen, welke de laatstgemelde ſchrijver uit anderen heeft overgenomen, vermelden, maar de keus is te moeijelijk (*).

Uit deze en andere werken zoude ik nog berigten over vele andere herſenſchimmen, aan het geloof van den duivel verknocht, als aangaande de *kwelduivels*, de *nikkers* of *watergeesten*, de *kobolden*, de *kaboutermannekens*, enz. kunnen geven, maar daar is reeds genoeg aangaande den *duivel* of de *duivelen* bijgebragt.

Het geloof aangaande het beſtaan der *tooverij* was niet minder algemeen.

Zonder mij nu uit te laten over wonderbare werken, hierover geſchreven, van welke ik alleen de titels of berigten heb gezien, zij alleen gezegd, dat er aangaande de tooverij, de vreemdſte leeringen, op de vreemdſte wijze ingekleed, gevonden worden in het zeldzaam geworden en voor dit vak belangrijk boekje, getiteld: *Spiegel Hystoriael van vreemde gedenkweerdigheden en nachtavonturen onzes tijds* (20).

Ik ga hetzelve thans voorbij, om liever eenigzins

(*) Zie *Beyträge*, *u.z.w.* I.583. en II.449.

zins ſtil te ſtaan bij een boek, hetwelk eene meerdere vermaardheid heeft verworven en behouden, te weten: *de Historie van* Belgis *of de Spiegel der Nederlandſche Audheid*, *waarin men zien kan als in eenen klaren ſpiegel vele wonderlyke geſchiedenisſen*, *zeer lustig*, *vreemd en wonderlijk om te lezen*, *door* MARCUS VAN VAERNEWIJCK.

De ſchrijver geeft in het eerſte gedeelte *de geſchiedenis der Nederlanden*, of liever van *België*, van de ſchepping der wereld af, tot op het midden der zestiende eeuw, alles met zoo veel vertrouwen van zekerheid, als of dit geheele tijdvak door hem, gelijk de laatſte dertig of veertig jaren, was beleefd, en hij alles zelf had gezien en bijgewoond.

Het lust mij een paar ſtaaltjes uit zijne vreemde redeneringen bij te brengen.

In zijne *oude* geſchiedenis van het Rijk *Belgis* genaderd, tot op den tijd der regering van Koning DAVID, zegt hij aangaande den Vorst, die destijds in deze landen regeerde, het volgende:

„ BAVO LUPINUS was een groot Mathematicus, Negromanticus en dergelijke, en hij was ook een groot Astronomus. Deze belegerde de ſtad *Tongeren*, dewelke hem re-

„ bel was, ende bij zijne negromantiën en an-
„ dere kunsten, *engrosseerde* (verdikte) hij de
„ lucht, duizend voeten verre, dat hij een
„ groot deel van zijne Heyre boven de stad
„ logeerde ende bestelde, die de ingezeten met
„ geschut *mineerden* (bedreigden) ende groote
„ schade deeden. Dwelck die van *Tongeren*
„ ziende, werden vertzaagd, en leverden die
„ stad in zijne handen, en hij deed veel met
„ sijne consten, en overleedt met sijne kinde-
„ ren (*)."

Wij hebben bij de verhandeling over Wier van *kaboutermannekens* gewaagd, die zoo klein waren, dat zij met hun vieren eene vracht hadden aan eene korrel klaverzaad. In dit boek is melding van nog kleinere duiveltjes.

De schrijver begint zijn verhaal met den val van Lucifer en deszelfs engelen, en zegt nu: „ de duivelen zijn niet allen in de helle
„ gevallen, maar elk naar zijne verdiensten,
„ soo dat sij soms in de lucht, soms in het
„ water en soms in de eerde schuilen, ende,
„ soo eenighe seggen, hangen sij in de lucht,
„ soo dikke en soo menigvuldig en sijn soo
„ cleyn, als de cleyne stofkens, die men in
„ de

(*) Bladz. 30 verso.

„ de raaijen (ſtralen) der ſonne ſiet ſtui-
„ ven (*).”

Het moet een troostelijk berigt voor zijne tijdgenooten geweest zijn, dat deze duiveltjes, naar het oordeel van den ſchrijver, beter tegen de koude dan tegen de warmte beſtand waren, en dat zij hierom meerendeels naar *Lapland* waren afgezakt, alwaar zij, volgens zijne verzekering, nog destijds veel omgangs hadden met de menſchen (†).

Van Vaernewijck verhaalt nog meer van die gevallene en op den langen weg opgehoudene booze geesten, en hij verzekert tevens, dat hij dit *uit ſecrete boeken* heeft gehaald (21).

Wanneer men nu overweegt, dat zulke leeringen werden voorgedragen door mannen, die bij hunne tijd- en landgenooten in achting ſtonden, wat mag, wat moet men dan denken van het domme gemeen, hetwelk boven dien geſtadig door de meeste der geestelijken in den waan gehouden en bevestigd werd, aangaande de onzinnigſte gedeelten van dit bijgeloof.

Over

(*) Fol. 2.
(†) Fol. 9.

Over of voor de Regters.

Wij mogen ons ontflagen houden, om na te gaan, hoe algemeen de begrippen, aangaande den duivel en zijne magt, onder de godgeleerden in de zestiende eeuw geweest is, maar wij moeten ons wel eenigzins uitlaten, over het thans in onze oogen wonderbaar verschijnsel, dat er Regters en Regtskundigen zijn geweest, die doodvonnisfen bij menigte hebben geveld, wegens *onmogelijke* zaken, en hierbij alle voorschriften van menschelijkheid en regtvaardigheid hebben voorbijgezien. Men mag den mensch niet verdenken, dat hij ooit uit lust zoude hebben willen moorden, en derhalve moet er een zamenloop van omstandigheden hebben plaats gevonden, om zulk een misbruik van de regterlijke magt, als bij het Hekfenproces heeft plaats gevonden, te doen ontstaan.

De Regtsgeleerden en Regters van dien tijd waren alle in den fchoot der Roomsche kerk onderwezen, en alzoo blindelings aan de leer dier kerk, waarvan het geloof aan den duivel toen een gewigtig deel uitmaakte, gehecht. Het absoluut autoriteitsgeloof gold tevens niet minder in regtsgeleerde dan in godgeleerde zaken. Het voorschrift in het tweede boek van

Mo-

Mozes (*Exod.* XXII. 18.): „*de tooveresſe en zult gij niet laten leven*," werd letterlijk als van voortdurende toepasſing beſchouwd; en vermits de *decretaliën* en bullen der Pauſen, zoowel als de voorſchriften van het burgerlijk regt, op de gemelde Goddelijke uitſpraak gevest waren, en de zaak der *vergiftigers* en der *toovenaars* (*de veneficis ac ſagis*) in ééne wet of één' regtstitel waren begrepen, was er niemand, die twijfelen durfde, of hij moest het zwaard der geregtigheid wetten tegen *toovenaars* en *hekſen*, als de zwaarſte misdadigers erkend.

Wij mogen die mannen niet beoordeelen naar onzen tijd of naar onze begrippen. De invloed der geestelijkheid was zoo algemeen, als het blind geloof bij de leeken, en werd de advocaat, die eene beſchuldigde wilde verdedigen, ſpoedig met den naam van *Hekſenpatroon* beſtempeld, en zelf verdacht van tooverij, hoe zoude het lot geweest zijn van den Regter, die zachtzinnig en regtvaardig bleek te zijn jegens eene tooverheks, en zich tot vrijſpraak van deze zoude willen aangorden? Hij werd zeker oogenblikkelijk insgelijks als *Hekſenpatroon* aangeklaagd en als *ongeloovige*, als een *ketter* beſchouwd, of als medepligtige aangemerkt,

merkt, ja voorgedragen en uitgekreten. Wanneer wij bij deze redenen tot zwakheid en vreeze, boven het gemeld geloof, nog voegen, de onkunde in vele vakken van wetenſchappen, thans voor den Regter noodzakelijk en open ſtaande, het gebrek aan de lust en het vermogen, om buiten den engen kring hunner beſtemming te treden, en iets zelf te onderzoeken, dan komt het mij als zeer mogelijk voor, dat de Regters, zoowel als de menſchen van andere ſtanden, door den algemeenen ſtroom in de zestiende eeuw werden medegeſleept.

Regtvaardigheidshalve zij hier nog bijgevoegd, dat al de beſchuldigden wegens tooverij ook geenszins geheel onſchuldig waren aan wezenlijk misdrijf. Vele hadden zich door het toedienen van ſchadelijke zaken, aan volwasſenen en kinderen, het ingeven van minnedranken, het overſtuur-brengen van het vee, het bederven van het zuivel enz. uit baat- of wraakzucht, of uit boosheid en baldadigheid, misdadig gemaakt. Alzoo beſtond er ſomtijds wel een *delict*, waaromtrent de Regter waken mogt, maar het werd echter toen algemeen verzuimd, om naar de *natuurlijke oorzaken en middelen* onderzoek te doen. Had de Regter zich hiertoe beijverd, hij zoude dan voorzeker, *de*

Spaan-

Spaanſche vliegen, *de peperkorrels*, *de zeep*, zoo wel gevonden hebben, als de oorzaak werd ontdekt, waardoor het orgel in een der kerken te *Keulen*, om den jare 1611, was betooverd. Elke pijp weigerde het geluid naar den wensch van den organist. Dit was hekſerij. Na vele verdenkingen en bezweringen, beſloot men eindelijk het orgel inwendig te onderzoeken, en nu vond men zoo vele booze geesten in hetzelve, als er veêren of vezelen dons, door iemand uit boosheid of nijd in de windladen waren gedaan. De dader werd geſtraft, wel als heiligſchender, maar niet als toovenaar.

Waarſchijnlijk zullen er ook wel mannen geweest zijn, welke aan den invloed der kettermeesters wederſtand boden, en aan deze en hunne volgelingen eene blinde gehoorzaamheid weigerden, maar het bedrijf van hen is onbekend gebleven; want wie zoude hunnen lof hebben durven verkondigen. Ik vond ſlechts één voorbeeld vermeld van zulk eene verzetting bij eenen regter tegen het priesterlijk gezag, en wel in *Engeland*, gedurende de zestiende eeuw.

Wij hebben aangevoerd, dat het gemis van de gaaf van ſchreijen bij eene beklaagde, vóór het

het begin der pijniging, als een blijk van schuld werd aangemerkt. Eens stond eene vrouw, bij het zien van het foltertuig, als versteend, zonder tranen. De priester bezwoer haar, met oplegging der handen, bij de wonden van CHRISTUS, de tranen van MARIA, de banden van PETRUS enz. om te schreijen, en toen er geene tranen volgden, verhief hij zijne stem en zeide den regter aan: „ ik verzeker u op mij-„ ne priesterlijke eere, dat dit wijf eene heks „ is." De regter hernam: „ en ik verzeker „ u, op mijne regterlijke eere, dat gij geen „ heksenmeester zijt;" en zoo werd de ongelukkige behouden (*). Gaarne had ik den naam van den held genoemd.

Over en voor de lijders.

Moeijelijker zal het zijn te verklaren, hoe het mogelijk is geworden, dat vele aangeklaagden zich bij de *bekentenissen* hebben kunnen schuldig houden aan bedrijven, welke zij niet konden verrigten, en van welke zij zelve geen begrip konden vormen, of liever, zoo als SCHWAGER het noemt, „ dat de lust om ver-

„ brand

(*) HORST, *Dæm.* I. 149.

„ brand te worden, ſoms de lust om anderen „ te verbranden, heeft geëvenaard.”

Ook hier moet de algemeenheid van het bijgeloof tot den ſleutel dienen ter oploſſing van het raadſelachtige. In de lagere ſtanden waren voorheen de geſprekken over den duivel en de tooverij het eerſte en eenigſte misſchien, wat men hoorde en leerde; alles, wat maar eenigzins den kring der dagelijkſche ondervinding te buiten ging, was *tooverij* of het werk van booze geesten. Bij alle toevallen, bij zware droomen, bij ijlhoofdigheid in de koorts, bij alle verſchijnſelen uit een volbloedig, aandoenlijk of melancholisch geſtel, zag men bezetenheid; en men beſeffe vooral, dat doorgaans de eerſte verdenking viel op zwakke of ſuffe oude vrouwen, uit de laagſte ſtanden der maatſchappij. Kwam nu zulk iemand in handen van den Regter, en werd dan aan haar de zaak, dat zij tooveren konde, als buiten bedenking waar, voorgedragen, door anders achtbare perſonen, dan was het, mijnes inziens, bij het vast en ingeworteld geloof aan het beſtaan van tooverij en duivelskunſten, geenszins onmogelijk, dat zij begon te gelooven, dat zij waarlijk het toegekend vermogen zoude bezitten. De verwarringen in haar herſengeſtel,

Bayerische
Staatsbibliothek
München

vroeger door ſchrik en vrees te wege gebragt, gingen vervolgens verder, door de onmenſchelijke folteringen en ſoms tot vertwijfeling en wanhoop over. Daar de ergſte onzinnigheden aan haar geſtadig werden voorgehouden, zoo volgde dan ligtelijk, dat zij hierin toeſtemde, vooral wanneer de vrees voor meerdere en eindelooze pijnigingen, haar hiertoe dwong of noodzaakte. Was de hoop op verloſſing van de *tijdelijke* ellende verdwenen, dan kwam de priester en dreigde haar met *eeuwige* ſtraffen, indien zij niet meer beleed; zij beſloot hiertoe veiligheidshalve, en zoo kwam er ſomtijds, na de biecht, eenige geruststelling door de abſolutie van zonden. Van hier dan de ſtille onderwerping voor en bij het ondergaan der doodſtraf.

Wanneer wij wilden opgeven, welk eene groote rol de *inbeelding* bij vele vrouwen in dezen geſpeeld heeft, dan zouden wij eene uitgeſtrekte ruimte behoeven.

Alle ſchrijvers tegen het Hekſenproces zijn hieromtrent breedvoerig, vooral Wier. Bij de vermelde Verhandeling hebben wij gewag gemaakt van een merkwaardig geval, door hem het eerst aangevoerd, en hetwelk later door

vele ſchrijvers is overgenomen. Het lust mij van dit verhaal, om het belang der zake, hiervan op nieuw te gewagen.

Een Vorst, aan den *Rhijn* wonende, vernam, dat in eene plaats van zijn land twaalf vrouwen als tooveresſen tot de doodſtraf veroordeeld waren. Hij beſloot de zaak zelf te onderzoeken, en liet de voornaamſte heks bij zich brengen; nu hoorde hij de geheele *confesſie*, tot in de geringſte omſtandigheid, herhalen. Hij vroeg aan haar zachtzinnig: „ of zij dan waarlijk vliegen konde?" „ „ Ja," " was het antwoord. Indien zij het in zijne tegenwoordigheid deed, dan werd haar het leven beloofd. Zij zeide, het wel te kunnen doen in hare woning, maar niet in des Vorſten vertrek. Spoedig werd zij naar haar huis gevoerd en aldaar losgelaten, terwijl de Vorst en zijne Raden zich in hetzelve verſcholen.

Deze zagen, dat de vrouw zich met zekere zalf beſtreek en daarna in ſlaap viel. Eerlang geraakte zij in zware droomen en wentelde zich van het bed; zij nam een' ſtok en draaide toen tot onder den ſchoorſteen, alwaar zij gedurende twee uren in een' diepen ſlaap bleef rusten of leunen. Ontwaakt herhaalde zij de

 op-

opgaaf der gewone wonder-berigten. Bij onderzoek bleek alles gedroomd te zijn. Zij beſchreef den duivel in zijne uiterlijke gedaante, ook in zijne kleeding, zoo naauwkeurig, dat de Vorst zijnen Hofregter, die haar verhoord had, in die beſchrijving erkende; deze werd ſpoedig bij de lijderes gebragt, en nu moest zij bekennen, dat de *inbeelding* het geheele verhaal veroorzaakt had. Alle beſchuldigden werden ontſlagen (*).

Wij zouden over de gevolgen van *lichtgeloovigheid*, *het napraten*, *de melancholie*, *de vrees* enz. meer voorbeelden kunnen aanvoeren, dan wij meenen genoeg gezegd te hebben, om den twijfel aan de zedelijke mogelijkheid der zaken, zoo bij den lijder als bij den regter, op te heffen, en kunnen derhalve tot de eigenlijke geſchiedenis van het Hekſenproces overgaan.

(*) Dit geval is fraai en breeder omſchreven bij VAN HEEMSKERK, in zijne *Bataviſche Arcadia* (1729), bl. 58—64.

DERDE VERHANDELING.

DE GESCHIEDENIS VAN HET HEKSEN-PROCES, VAN DE INVOERING, TOT OP DEN TIJD VAN HET OVERLIJDEN VAN JOHANNES WIER, IN 1588.

DERDE VERHANDELING.

I.

Geschiedenis van het Heksenproces *in* Italië, Frankrijk, Engeland, Duitschland *enz.*

Dat er na de invoering van het Heksenproces door de Bulle van den Paus een deerlijke tijd in *Europa* voor het menschdom volgde, zal men zich wel zonder een breedvoerig betoog als zeker en waar kunnen voorstellen.

Wij zullen van de ellenden in de omgelegene landen van *Europa* geene uitvoerige berigten geven, maar alleen van de voornaamste gevallen gewagen, ten einde hierdoor eene meerdere ruimte te houden voor de verhalen, aangaande zulke processen, in de *Nederlanden* voorgevallen, en het gene door Nederlanders, ter weering dier ellende en tot bevordering van het licht in dit tijdvak is te wege gebragt.

Italië. In den *Hekſenhamer* wordt reeds vermeld, dat ANGELUS CUMANUS, gedurende de regering van INNOCENTIUS VIII. Kettermeester of Inquiſiteur te *Verona*, in het eerſte jaar zijner bediening, in 1485, een en veertig vrouwen heeft doen verbranden, en zich hier op beroemende bij het berigt deswege voegde: „ dat hij in zijnen ijver, om de hekſen tot „ asch te doen verſtuiven, met friſſchen lust „ zoude voortgaan (*).”

Naauwelijks was de bulle van ALEXANDER VI. (BORGIA), den opvolger van INNOCENTIUS, waarover vroeger geſproken is, uitgegeven, of ook in andere deelen van *Italië* rookten de brandſtapels.

Één der Inquiſiteuren beroemde zich honderd vrouwen door het vuur te hebben laten omkomen. Eerlang kwam het volk op de been en ſcheurde hem aan ſtukken.

In eene ſtad van *Savoije* telde men in één jaar meer dan tachtig ſlagtoffers (†).

Om den jare 1554 werden, volgens de verzekering van BODIN, de ligtekooijen te *Rome* als

(*) In *Mall. malef.* P. II. Q. II. en P. II. Q. I. verder SCOTT, 42. HEEMSKERK, p. 46. noot *a*.

(†) HEEMSKERK, 46.

als bezetenen aangemerkt, en te gelijk met de Joden wegens tooverij zwaar vervolgd, alleen met het oogmerk om hen geld afteperſen. In geheel *Italië* begon om dien tijd de vervolging van rijken en magtigen, onder het voorwendſel van tooverij; en deze vervolging ging ſedert aldaar zoo ver, dat een Roomschgezind ſchrijver, CORNELIS LOOS van *Gouda* (over wien nader), konde verzekeren: „ dat het „ Hekſenproces eene nieuwe proefondervin„ delijke goede *alchymie* was, door welke „ goud en zilver gehaald werd uit menſchen„ bloed."

Frankrijk. Wij hebben reeds gezegd, dat het Franſche rijk, vooral het zuidelijk gedeelte, de kweekhof, of liever het broeinest was, van allerlei duivelskunſten. De eerſte berigten van der *hekſen-ſabbath* en dergelijke, uiterst erge onzinnigheden, worden aldaar gevonden (*). Dergelijke onzinnigheden namen vervolgens van jaar tot jaar toe, en met dezelve na-

(*) HORST *Dæm.* I. 104. II. 340. *Zaub. Bibl.* VI. 74. en m. p. REICHARD *Beyträge*, I. 77 en 285., alwaar berigten deswege zijn uit het werk van PIERRE LE LOYER.

natuurlijk de brandſtapels, vooral in een land, welks geſchiedenis met zoo vele blijken van de uiterſte wreedheid geſchandvlekt is.

In de werken van CRESPETUS, *de odio Satanae* (over den haat van den duivel), en van FILESAC, *de Idolatriâ Magicâ* (over de afgodendienst der toovenaars), beide hevige voorſtanders van de duivelsleer (*), vindt men zulke verſchrikkelijke verhalen van de menigte der toovenaars en van het verbranden derzelve in *Frankrijk*, dat deze berigten aan het ongeloofelijke grenzen.

De laatstgemelde haalt hierbij eene plaats aan uit een der blijſpelen van PLAUTUS: „ dat „ het getal der ligtekooijen te *Rome* in zijnen „ tijd grooter was, dan dat der vliegen op „ eenen heeten zomerſchen dag;" en nu houdt FILESAC ſtaande: „ dat het getal der toove„ naars te *Parijs* nog grooter was, dan dat „ der veile vrouwen."

Gedurende de regering van FRANCOIS I. waren er meer dan honderdduizend menſchen als toovenaars aangegeven en veroordeeld. Onder de regering van FRANÇOIS II., KAREL IX. en HEN-

(†) HAUBER, *Z. B.* II. 457. III. 413.

HENDRIK III. was het getal der ſlagtoffers nog grootelijks toegenomen (*).

Verſchrikkelijke verhalen, aangaande het lot van bijzondere perſonen, vindt men in het werk van den Franſchen geleerden, GAYOT DE PITAVAL, *over merkwaardige Regtszaken;* dan voorzeker is er geen meer verſchrikkelijk, dan dat aangaande den gevreesden toovenaar DES TROIS ECHELLES, die, volgens BODIN, weinig tijds voor het verbranden, den Koning trotſchelijk toevoegde, dat er in *Frankrijk* driemaal honderd duizend toovenaars waren; volgens MESERAY, waren er twaalfhonderd menſchen door zijne aangifte in lijden gebragt (†).

Dit gebeurde ten tijde der regering of der voogdij van CATHARINA DE MEDICIS, aangaande welke de gemelde DE PITAVAL zeer belangrijke berigten geeft, in zijne uitweiding over het ongeluk van Rijken en Staten, wanneer de Vorst aan het bijgeloof verſlaafd is. Hij trok alles te zamen in de verzekering, „ dat de too„ verij in *Frankrijk* door deze bloeddorſtige „ vrouw in de mode kwam."

En-

(*) HAUBER, II. 454.

(†) HORST, *Dæm.* I. 108. HAUBER, *Bibl. Mag.* II. p. 418. 453.

Engeland. Over de geſchiedenis en de gevolgen van het bijgeloof in *Engeland* en *Schotland* is veel geſchreven, vooral door de beoordeelaars der werken van SHAKESPEAR, die in zijne *Macbeth* enz. aangaande de volksbegrippen veel heeft vermeld.

Het ſtraffen der beſchuldigden wegens tooverij was aldaar reeds vroeg, zoowel door gewoonte als door de wetten, bevestigd, en van hier ontallijke ſlagtoffers.

Onder de regering van MARIA TUDOR, de dochter van HENDRIK VIII., de eerſte vrouw van PHILIPS II., Koning van *Spanje*, nam de invloed der Pauſelijke geestelijken in *Engeland* toe, en met dezen niet alleen de vermenging der beſchuldigingen van *ketterij* en *tooverij*, maar ook het invoeren van uiterst wreede wetten, en de menigte der doodvonnisſen. In *Schotland* werden insgelijks gelijke wetten, door den invloed van Roomſche geestelijken, onder de regering van MARIA STUART, aan de Hertogen van *Guiſe* verwant, ingevoerd, en deze werden nog lang daarna met de uiterſte wreedheid opgevolgd en gehandhaafd.

De kerkhervorming maakte in dit een en ander geene verandering. Onder de regering van Koningin ELIZABETH, viel het groote beruch-

ruchte Hekſenproces te *Warbois* voor, tot welker nagedachtenis, of liever ter herinnering aan de ongelukkige dagen van dat proces, nog in het midden der achttiende eeuw, jaarlijks te *Huntington* eene hekſenpreek gehouden werd (*).

Duitschland. Wanneer wij uit den deerlijken toeſtand, waarin de verſchillende deelen van hetzelve in latere en meer verlichte tijden zich bevonden hebben, mogen beſluiten tot dat gene, wat er gebeurd moet zijn, toen het ten opzigte der duisternis bij de domheid, en door het geweld der kettermeesters op het ergſte ſtond, dan kan men zich verzekerd houden de treurigſte gewaarwordingen voor verſtand en hart te zullen ondervinden. „ De ellende," zegt SCHWAGER, „ was zoo algemeen over het geheele Duitſche rijk, dat „ er ſlechts weinig van beſchreven werd. „ Toen de Hekſenprocesſen verminderden trokken dezelve eerst de aandacht der kronijkſchrijvers."

De ons bekende kettermeesters INSTITOR en SPREN-

(*) HORST, *Dæm.* 451—461. *Z. B.* VI. 108.

SPRENGERUS, door den Paus bijzonder gemagtigd, vestigden zich in het hart van *Duitschland*. IJverig om aan hunne roeping te voldoen, verſpreidden zij de deerlijkſte ellenden niet alleen in en om *Straatsburg* en in den *Elzas*, maar weldra werd hun voorbeeld in de andere Staten en Rijken gevolgd. FARMER verzekert, dat er geen jaar ten einde liep, in hetwelk niet eenige honderden door vuur werden opgeofferd. — Ik zoude de deerlijkſte verhalen, aangaande de algemeenheid van dezen gruwel der verwoesting uit de vroege werken van WIER, ERASTUS en anderen kunnen geven, maar ik wil liever het gevoel mijner lezers ſparen.

Ik meen echter twee voorbeelden te moeten bijbrengen.

In de kronijk van *Hamburg* word vermeld, dat een Doctor VEYTHES aldaar in den jare 1521 verbrand is. Hij had eene kraamvrouw verlost, die door het vroedwijf was opgegeven. Dit konde niet geſchieden zonder de hulp van den duivel. Hij was een toovenaar, en niets konde hem voor den brandſtapel behoeden (*).

Het

(*) Aan mij medegedeeld als vermeld in HELZNERS, *Verzuch einer zuverläſsigen Nachricht von den kirchlichen und*

Het ſterkſte bewijs van de diepe ellende der deelen van het Duitſche rijk in die dagen, vond ik in het boek: *Dæmonolatria (duivelsdienst)* van NICOLAAS REMIGIUS, waarvan mij de Hoogduitſche overzetting ter hand kwam.

Deze REMIGIUS was geheimraad van den Hertog van *Lotharingen* en openbaar aanklager in criminele zaken. Hij vond zich geroepen, om van zijne bevindingen, gedurende den tijd zijner ambtsbediening, en van zijne verrigtingen verſlag te geven.

Men vindt hier de berigten aangaande meer dan *achthonderd* (bij de negenhonderd) hekſen, in gemeld Hertogdom, gedurende den loop van vijftien jaren ter dood veroordeeld; terwijl de ſchrijver zich boven dien verheft, dat er *vijftien* perſonen de hand aan zich zelven hebben geſlagen, uit vrees voor de pijnbank, en beklaagt, dat meer dan *achthonderd* zich door de vlugt aan zijnen regtsdwang hebben onttrokken.

In dit boek is alles bij een, wat in andere werken verſpreid is, en nooit heb ik een boek doorgezien met meer verſchillende aandoeningen,

und politiſchen Zuſtande der ſtad Hamburg, 1731. 8°. 2 Th. z. 132, en aldaar aangehaald uit TRAZIGERS *Syndici, Hamb. kronijk.*

gen, daar men niet weet, of men lagchen moet, over de ergſte zotteklap bij de onzinnigſte bekentenisſen der lijders, of weenen over de uiterſte wreedheid tegen de onnozele oude en ſuſſe vrouwen. De weemoed hield de overhand; nooit heb ik iets gezien, hetwelk mij meer overtuigde van het geluk van onzen leeftijd, in vergelijking van zulke dagen, waarin het zwaard der geregtigheid, aan ongeſchikte handen toevertrouwd, meer diende tot beleediging, dan tot beſcherming der onſchuld.

Op den titel van dit hoogstmerkwaardig boek ſtaat ter aanbeveling: „ dat het is uitgegeven, „ uit hoofde van de veelvuldige wonderbare „ historiën, welke met de hekſen zijn voor- „ gevallen, en dat dit alles *zeer nuttig*, *nood-* „ *zakelijk* en *liefelijk* te lezen is (22)."

Wanneer wij hierbij beſeffen, dat *Lotharingen* geenszins het land was, waarin meer duisternis plaats vond, dan in andere gedeelten van *Duitschland*, dan kunnen en mogen wij ons verzekerd houden, dat het over het algemeen in de zestiende eeuw in de Duitſche rijken hoogst deerlijk uitzag, zoo zelfs, dat men het zeggen van eenen menschlievenden ſchrijver, die zich in het gevoel van deze jammeren uitliet, „ het ſcheen, dat de duivel zijn verblijf

„ op

„ op aarde genomen had, en *Duitschland* in „ het gene men *hel* noemt hervormd," bijna gelooven zoude.

Wij zouden ons nog in een onderzoek van den toestand der zaken in *Spanje* en *Portugal* kunnen inlaten, maar wij oordeelden dit minder noodig, omdat in deze Rijken de toovenaars met de ketters gelijk gesteld, aan de regtbank der Inquisitie waren overgegeven.

Welke de gevolgen van dit besluit zijn geweest, zouden wij in geen klein bestek kunnen bevatten; wij verwijzen derhalve hen, die deswege meer begeeren te weten, naar het voortreffelijke werk van VAN LIMBORGH, *Historia Inquisitionis*, of naar de thans meer bekende, en latere werken van LLORENTE.

Aangaande een onderzoek naar den stand der zaken in *Polen* en de Noordsche rijken, werden wij afgeschrikt door de duisternis, welke aldaar nog in de zestiende eeuw plaats vond. Uit het gene ons, aangaande den staat van het het bijgeloof en der vervolgingen in de zeventiende eeuw, zal blijken, zullen wij veilig kunnen besluiten, dat het in de zestiende eeuw aldaar deerlijk moet hebben uitgezien.

Hoe algemeen het bijgeloof bij het volk in de zestiende eeuw moet geweest zijn, kan men ligtelijk opmaken, wanneer men befeft, dat de Vorften hierbij hunne onderdanen voorgingen. De Koning van *Zweden* hield, in den jare 1563, vier oude vrouwen in zijn leger, die de geesten in de lucht moesten bezweren, om alles kwaads over het leger zijner vijanden, de Deenen, te brengen (*).

II.

Loop der gebeurtenisfen in de Nederlanden, *vóór* 1588.

Bij hét bewerken van dit gedeelte onzer poging, ondervonden wij verfcheidene zwarigheden. Ten volle overtuigd, dat het geloof aan de magt van den duivel en de mogelijkheid der tooverij, hier te lande, in de zestiende eeuw niet minder algemeen was, dan elders, hebben wij, uit het gemis van berigten, aangaande de vervolging van aangeklaagde hekfen, niet tot eene betere gefteldheid der zaken in allen deele durven befluiten.

Ik

(*) WIER *Opera*, p. 508.

Ik heb mij, zoo veel het mij mogelijk was, toegelegd, om alles, wat tot het voeren der procesſen noodzakelijk ſcheen, op te ſporen; na vele werken over gewestelijke en plaatſelijke geſchiedenisſen te hebben doorgezien, heb ik genoegzame redenen gevonden, om de twee volgende ſtellingen (*theſes*) als verdedigbaar voor te dragen.

1°. De doodvonnisſen over beſchuldigden van tooverij, zijn hier te lande later ingevoerd, dan bij de omgelegene volken.

2°. Dezelve zijn in deze gewesten ongelijk minder in getal geweest, dan in de andere landen.

Voor ik tot het betoog der waarheid van deze ſtellingen overga, zij nog gezegd, dat het mij veel genoegen gaf, bij deze naſporing bewijzen te vinden, dat ook hier te lande, zoowel als in *Engeland* en elders, vóór den tijd der Bulle van Paus Innocentius VIII., een zachtere geest dan daarna in het ſtraffen der aangeklaagde toovenaars plaats vond.

Het lust mij hiervan twee ſtalen tot bewijs aantevoeren.

De ſtad *Utrecht* en het omgelegene land, onder het bewind van eenen Bisſchop en Kapittels van Geestelijken ſtaande, was vroeg vermaard geworden, als de zetel van het bijgeloof in dezen.

Nergens vond ik eenig gewag van eene ſoort van *Bloksberg* hier te lande, van de vergaderplaats namenlijk der hekſen, waar zij des nachts aan den duivel, in de gedaante van eenen rooden bok, hulde bewezen, en met hem banketteerden en boeleerden, als om en nabij de Abtdij van *Oostbroek* (*), en later te *Amersfoort*, waarover nader; en met dit alles is er in de ſtedelijke registers, op den jare 1440, opgeteekend: „ dat er binnen de ſtad „ vele tooverijen in zwang gingen en gepleegd „ werden, van mannen en vrouwen, en dat de „ Raad bij klokluiding het tooveren heeft doen „ verbieden, onder verbeurte van één jaar uit „ de ſtad te zijn, met bijvoeging van de re-

„ den:

(*) Bij WIER en anderen. JOHANNES DEVAUX is in den jare 1580 te *Stablo*, in het land van *Luik*, onthalsd, om dat hij bekend had bij eene nachtvergadering van hekſen bij *Utrecht* tegenwoordig te zijn geweest. DEL RIO, *Disq. Magicae.* Misſchien beteekent het woord: *Trajectum* alhier: *Maastricht*.

„ den: *want dat tegen het heilige geloof* „ *is* (*)."

Het heeft mij mogen gebeuren een register van de criminele Sententien van den Hove van *Holland*, van 1464 tot 1663, te zien; hierin vond ik in het tijdvak voor 1484 de drie volgende voorbeelden.

„ 1467, 23 Maart. Tegen een oud wijf, „ die 23 jaren lang na gestolene en verlorene „ goederen *gelezen* had, hetwelk *wigchelarij* „ was en *tegen het Christelijk geloof* — tot „ pronken op het schavot en ban."

„ 1468, 9 Mei. Tegen iemand, die bekend „ had verscheidene excessen, specie zijnde van „ transformering — tot voetval, offer en ban."

„ 1472, 3 Maart. Tegen iemand, van wien „ als notoir was, dat hij in gezelschap had „ gepræsenteerd *Lucifer* en al de duivelen langs „ den vloer te doen wandelen, en die ook had „ doen roepen: Brederoode, *hoogen moed!* — „ om op het schavot met een' gloeijenden priem „ door de tong te worden gestoken en te pron- „ ken, en al geeselende uit *den Haag* gebragt „ te worden en gebannen, met confiscatie."

De

(*) C. Burman, *Utrechtsche Jaarboeken*, D. I. bl. 513. Cerisier, *Geschiedenis der Nederlanden*, I. 204.

De hoofdreden van deze laatste scherpere straf is misschien geweest, dat gemelde roep: BREDEROODE *enz.* is aangemerkt, als een oproerkreet, na dat de Kabeljaauwsche staatspartij de Hoeksche had overwonnen, aan het hoofd van welke laatste die van den huize BREDEROODE gestaan hadden, of nog stonden.

De latere invoering der doodstraf.

Dat het eigenlijk Heksenproces hier te lande later dan in *Duitschland* is ingevoerd, is zeker daaraan toeteschrijven, dat deze landen niet in het kerkelijke behoorden tot de Aartsbisdommen, welke in de Bulle van Paus INNOCENTIUS zijn vermeld.

De kettermeesters, herwaarts gezonden, waren hierdoor buiten magte, om tot de invoering van die procesſen, uit kracht van 's Pausen last, over te gaan.

De Regering dezer landen wendde verder in den beginne vele pogingen aan, om den invloed dier Kettermeesters of Inquisiteurs te beperken.

Het is eene opmerkelijke zaak, dat MAXIMILIAAN I., in den jare 1486, in hetzelfde jaar, dat hij als Roomsch-koning bij *diploma*

aan

aan gemelde Bulle en aan het boek de *Hekſenhamer* eene ſoort van *ſanctie* gaf, als voogd over zijnen zoon PHILIPS DEN SCHOONEN, aan alle ingezetenen van *Vlaanderen* heeft verboden, om te regt te ſtaan voor de kerkelijke regters van *Terouane*, *Kamerijk* en *Utrecht*.

Graaf ENGELBERT VAN NASSAU, algemeene Stadhouder van *Vlaanderen*, gaf op 28 October 1493 een plakkaat uit, om geene brieven, mandamenten, proviſiën en bullen, die buiten *Vlaanderen* verkregen waren, ter uitvoer te leggen, zonder brieven van *attache*.

Hertog PHILIPS gaf op den 20 van Bloeimaand 1497, het merkwaardige plakkaat, waarbij hij niet alleen de gezegde ordonnantie van MAXILIAAN voor *Vlaanderen*, over alle hem onderhoorige landen gemeen heeft gemaakt, maar ook verbood, om eenige bullen of proviſiën van het Pauſelijk hof, hoedanig die ook mogten zijn, in het werk te ſtellen, zonder alvorens daarover brieven van *placet*, of het goedvinden van den Prinſe dezer landen verworven te hebben (*).

In *Gelderland* alleen vond ik vroege voorbeelden van wreedheid.

In

(*) G. BRANDT, *Historie der Reformatie*, I. 57, 58.

In den jare 1472 werd eene dienstmaagd van den priester te *Almen* geregt (verbrand) (*). In 1502 werden drie befaamde vrouwen tot *Erkelens* in hechtenis gebragt; twee werden ontflagen, uit hoofde zij niet bekenden; de derde had bekend en werd veroordeeld. Zij trok de belijdenis weder in. Schepenen waren hiermede verlegen, maar de Hertog liet den fcherpregter ontbieden, en uit hoofde der eerfte belijdenis het vonnis uitvoeren (†).

Nog is, in den jare 1517, eene vrouw te *Oosterhout* ten vure veroordeeld.

Aangaande *Utrecht* heb ik wel eenige fporen gevonden, dat er vermoedelijk in het laatst der vijftiende en in het begin der zestiende eeuw hekfenprocesfen zouden zijn gevoerd en dood-

(*) Zie Mr. G. VAN HASSELT, *Geldersch Maandwerk*, II. bl. 480. Bij de rekening der kosten dezer executie is opgeteekend, dat de fcherpregter zich aldaar vier dagen te lang ophield, „ und de wolde alle daeghe veth „ und vol feyn, als men die luyde alder gewoente woel „ weet.”

(†) Ald. 482. Een brief van den Hertog, over het aannemen van den fcherpregter in den jare 1514, is aldaar voorhanden. Het begin is: „ Lieve Getrouwe! „ wij fyn gantsch geneyght de duivelaryen und toeferyen „ van den toeverfchen uytten onfen landen to ver„ bannen enz.”

doodvonnisſen geveld, maar ſtellige berigten kwamen mij niet ter hand. Hoezeer ik het wel als mogelijk reken, om dat aldaar eene menigte van geestelijken aanwezig was, die, het vette der aarde genietende, de gemeente dom en blind hield, en vooral ook, omdat de voorſchriften van het kerkelijk regt aldaar meer dan in andere gewesten werden gevolgd, en de bullen der Pauſen meer gevreesd werden, maar ik durf het echter niet als zeker aannemen.

Waren mij deze ſtellige berigten, aangaande de *Gelderland* en de vermoedelijke omtrent *Utrecht*, niet voorgekomen, dan zoude ik mij overtuigd hebben gehouden, dat het eigenlijk Hekſenproces, ten minſte in de gewesten benoorden de *Schelde*, niet heeft plaats gevonden voor dat Keizer KAREL V. in den jare 1515 aan het bewind kwam, en dat dezelve, in getal zoowel als in wreedheid, zijn toegenomen, na den jare 1520, wanneer die Keizer de vervolging om het geloof begon (*), en de kettermeesters FRANS VAN DER HULST en NICO-

(*) In het eerſte plakkaat tegen de ketterij, van 8 Mei 1521, werd LUTHER een duivel genaamd. G. BRANDT, I. 68.

COLAAS VAN EGMOND, hoezeer zij niet in achting ſtonden bij wijzen en gematigden; echter in magt en gezag rezen. ERASMUS noemde den eerſten: „ een wonderlijke vijand van ge„ leerdheid," en den anderen: „ een uitzinnig „ mensch, met een zwaard gewapend (*)."

De doodvonnisſen geringer in getal.

Met meer vertrouwen van zekerheid durf ik de tweede ſtelling ophangen: dat namenlijk het getal der doodvonnisſen, hier te lande, uitgevoerd wegens gewaande tooverij, reeds in de zestiende eeuw, of vóór den jare 1588, ongelijk kleiner is geweest, dan in andere Rijken.

Vroeger nam ik het, op gezag van Mr. JOHAN VAN HEEMSKERCK, als waarheid aan, dat er voorheen geene plaats of ſtad was, of er waren ook zoogenoemde tooverhekſen, en dat vele der Regters en Schepenen met wreedheid en woede tegen de verklaagden waren te werk gegaan; maar bij de ſchroomvallige nasporingen der zaken, gaf het mij een bijzonder genoegen voor het laatſte ongelijk veel minder be-

(*) G. BRANDT, I. 71.

bewijs te vinden, dan ik mij had voorgesteld.

Ik erken wel, dat het ook hier te lande zal gegaan zijn, als elders, te weten, dat men bij de algemeenheid van het bijgeloof, en toen de beschuldiging van toovenaar of heks te zijn, dagelijks voorviel, hierover minder is geschreven, dan ten tijde die vervolgingen zeldzamer werden, ook dat er waarschijnlijk in boeken, welke nog niet door mij zijn gezien, berigten aangaande meer heksenprocessen zouden kunnen worden opgespoord; misschien ook, dat er in sommige plaatsen door brand of verwaarloozing eenige registers en andere gedenkschriften zullen zijn verloren geraakt, maar het zal voorzeker vele mijner lezers, zoowel als mij zelven verwonderen, dat er na een ijverig onderzoek in de zoogenoemde stedeboeken, of bij de schrijvers over de gewestelijke geschiedenis, slechts van een zeer gering aantal van vonnissen, aanwijzing kan worden gedaan.

Mr. Gerard van Hasselt heeft met de uiterste zorg en onafgebrokene arbeidzaamheid, zeer veel van hetgene tot de geschiedenis van *Gelderland* in betrekking staat opgespoord, en wel bijzonderlijk aangaande de tooverijen, uit de

de *rekeningen* zoowel als uit de *confesſie-boeken*. Behalve de reeds vermelde gevallen, vóór den jare 1517, vond ik in zijne werken geene andere vonnisſen vermeld, als één tegen GERARD VAN BRYNEN in 1528 en DIEDERIK VAN BROEK in 1544, en zelfs in dezen geenen verderen voortgang of toename, hoezeer BERNT GRUWEL van *Emmerik*, in den jare 1546, als Commisſaris op het ſtuk van het geloof, bijgeſtaan met eenen gezworen Notaris, DIRK WOLFF, in *Gelderland* was gekomen.

Alleen werd later nog in 1557 ééne tooveresſe te *Bommel* verbrand, bij welke gelegenheid de ſcherpregter zwaar gekwetst werd, door de vroege ontvlamming van het buskruid, hetwelk om den hals van de lijderes was gedaan (*).

In den jare 1548 was JOOST ROSA van *Kortrijk*, bij wien een tooverring, geſchikt tot het doen van bezweringen, was gevonden, benevens eene flesch, waarin een booze geest geſloten was, als ook verſcheidene tooverboeken,

(*) Mr. G. VAN HASSELT, *Geldersch Maandwerk*, II. bl. 419. In *Gelderland* heette de booze destijds *Barlebos*. De oude naam was: *Barlebaen*. Zie HUYDECOPER op MELIS STOKE, III. 38.; bij DUCANGE is het *Barnabos*.

ken, alleen veroordeeld, om deze gereedſchappen voor zijne oogen door beulshanden te zien aan ſtukken ſlaan en verbranden, en tot verbanning (*).

In den jare 1564 werd Juff. ALIJD DE JODE bij *Thiel*, van de beſchuldiging van tooverij vrijgeſproken, hetwelk zeker destijds in andere landen eene geheel ongehoorde zaak zoude zijn geweest.

Moesten wij nieuwe bewijzen bijbrengen van de algemeenheid van het geloof aan het beſtaan van tooverij, dan zouden wij nog eenige uit de werken van dezen Geleerde kunnen bijbrengen; aldaar zijn voorbeelden, dat de ſtedelijke accijs op het bier door de regering van *Arnhem* is kwijtgeſcholden, wanneer de brouwers verklaarden, dat hunne brouwten door tooverij waren bedorven enz.

Over *Zeeland* zijn insgelijks ijverige naſporingen gedaan door de verdienſtelijke Regtsge-

(*) WIER, alwaar hij het Hof van *Gelderland* en den Kanſelier ADRIANUS MARIUS, den broeder van den beroemden minnedichter JANUS SECUNDUS, prijst, wegens gematigdheid.

geleerden Mr. J. Ermerins voorheen en onlangs door Mr. S. de Wind.

Door den eersten zijn berigten gegeven van twee treurtooneelen, welke in den jare 1565 te *Veere* hebben plaats gevonden, wanneer Digna Robberts, alias: water en brood, en Geertruid Bakkers, Willems dochter, aldaar zijn verbrand; beide waren arme en oude vrouwen, en werden beschuldigd van een verbond met den boozen te hebben aangegaan. De eerste was op een bos stroo in zee gedreven en had alzoo de schepen met man en muis doen vergaan; de laatste zoude ook even onmogelijke misdrijven hebben gepleegd (*).

In het belangrijk werkje van den laatstgemelden is het berigt, dat hij in geene der oude Middelburgsche registers een enkel vonnis heeft gevonden, ter zake van de tooverij, om-

(*) J. Ermerins, *Zeeuwsche Oudheden*, D. V. of over *Veere*, 2e stuk, bl. 116; op bl. 342 en 346 aldaar zijn de vonnissen in hun geheel medegedeeld; beide gelijk aan vele anderen en vol onzinnigheden. In het eerste komen twee booze vijanden voor, geheeten Barnebon en Crebas, de laatste had magt in de wateren ter zee en was koud in alle zijne leden. In het laatste is melding van één' vijand, geheeten Heyne, die de beklaagde tot in den kerker bijbleef.

omgang met den duivel of dergelijke. Hij brengt alleen twee opmerkelijke voorbeelden bij, dat de Regters te *Veere* te allen tijde niet zoo onmenſchelijk en wreed zijn geweest, als uit het vorige verhaal zoude blijken.

In den jare 1523 werd JAN WOUTERS veroordeeld, om gedurende een uur aan de kaap (of kaak) te ſtaan en gebannen, omdat hij eene vrouw geſlagen had, die hem betooverd zoude hebben, hetwelk hij niet bewijzen konde.

In den jare 1544 werd ALBERT HENDRIKS van *Dockum*, Chirurgijn polstaster, „ die den „ ſimpele lieden wijs maekte in de zwarte „ ſchool gegaan te hebben, daar de duvel ſyn „ meester was," en daarbij beleden had, vele lijders te hebben bedrogen, veroordeeld tot eene tentoonſtelling op een ſchavot, gedurende een uur, behangen met Urinalen en Urinaalkorven, en met verbod van herhaling, op zwaarder correctie. De ingezetenen werden hierbij ſcherpelijk, op gelijke ſtraf, geboden, „ dat zij hen wachtten tot ſulke wychelaars „ of waerzeggers te gaen en heurlieder geloo„ ven daarin te ſtellen."

Het zoude eene wenſchelijke zaak zijn, indien al de geregtelijke acten in *Zeeland* zoo naauwkeurig werden nagezien, als die van *Veere*.

re. Die van *Vlisfingen* zijn bij het bombardement in 1809 verloren geraakt (*).

Bij het zien van het reeds vermelde Register van de criminele Sententiën bij den Hove van *Holland*, gaf het mij in het eerst een groot genoegen aldaar geene melding te vinden van veroordeelingen wegens tooverij, tusfchen de jaren 1484 en 1588, maar dit genoegen verminderde bij het befef, dat het Hof alleen heeft kunnen vonnisfen over zaken in appel aangaande, en dan nog alleen over perfonen, naar een *ordinair proces* veroordeeld. Vermits aan geene befchuldigden wegens tooverij de verdediging door Advocaten werd toegeftaan, en alzoo niemand in een gewoon proces werd ontvangen, konde er ook geen mandament worden verleend, en de befchuldigden moesten in *Holland* in de fteden voor Schepenen en te platten lande voor Welgeborene Mannen te regte ftaan.

Bij gebrek van berigten kan ik niet opgeven of, en zoo ja, welke flagtoffers in de fteden

(*) Mr. S. de Wind, *Bijzonderheden uit de gefchiedenis van het Strafregt in de Nederlanden*, 1827. bl. 62 en 67.

den of dorpen van deze Provincie gevallen zijn. Alleenlijk weet men, dat, volgens overlevering, voorheen te *Schiedam* (*) vele menschen wegens tooverij zijn ter dood gebragt; vermits het stadhuis aldaar in den jare 1570 is afgebrand, en alle papieren en charters verloren zijn geraakt, heb ik deswege niets kunnen opsporen.

Ook ten opzigte van andere steden van *Holland*, durf ik, hoezeer er van sommigen voortreffelijke plaatselijke geschiedenissen of stedeboeken bestaan, geenszins uit het niet vermelden van Heksenprocessen, tot het niet bestaan van dezelve besluiten. Het is hier voornamelijk de vraag: of de *confessieboeken* in het archief van Schepenen, of anders de *rekeningen* van Thesaurieren, gelijk door Mr. G. van Hasselt, zijn nageslagen; deze zijn de eenige en beste bronnen, om met de ware toedragt der zaken in dezen bekend te worden.

Gezien hebbende, dat G. Brandt, bij het zamenstellen van zijne *Historie van Enkhuizen*, de oude *Crimineel-boeken* heeft geraadpleegd, zou-

(*) De *voorrede* der vertaling van de *Cautio Criminali*, of *Waarborg om geen quaed Halsregt te doen* enz., waarover nader.

zoude ik aangaande deze ſtad wel willen gelooven, dat aldaar in de zestiende eeuw geene tooverheks verbrand is. Hij meldt ald. bl. 100 op het jaar 1569:

„ Omtrent dezen tijd vervorderde zich Matthijs Hollanders, dienaar van den Schout, „ zekere vrouw, Pietermoer Pieters, huis- „ vrouw van Frans Jacobsz, ſtaande ter goe- „ der naeme en faeme, uitteſchelden voor eene „ toovenaester en weermaekſter, zeggende: *dat* „ *haer de duivel ten oogen uit ſag.* Hierover „ in regt geroepen, en geen raedt wetende, „ om dit ſeggen waer te maken, werd hij ver- „ wezen, den 11 van December op het ſcha- „ vot te gaen, en aldaer met luijder ſtemme, „ ten aanhooren van een ygelijk, te wederroe- „ pen en verder te ſeggen, dat hem die woor- „ den van herten leed waren, en dat hij val- „ ſchelijk had gelogen; hetgeen hij deede."

Indien deze naauwkeurige geſchiedſchrijver op vroegere jaren in de *Crimineel-boeken* aanteekeningen had gevonden, wegens veroordeelingen, dan zoude hij geene redenen hebben gehad, om dezelve voorbij te gaan, vooral, omdat dit berigt van de vrijſpraak daarbij te meer zoude hebben afgeſtoken.

Ware er eene gelijke beſchuldiging, door

eenen

eenen geregtsdienaar, in andere landen gedaan, zeker was de beschuldigde op de pijnbank gebragt, en vele harer stadgenooten met haar in het verderf geraakt.

Ten opzigte der stad *Oudewater* is de zaak, dat aldaar geen doodvonnis wegens tooverij is geveld, tot meerdere zekerheid gekomen, vermits aan dezelve het vermaarde privilegie van *de Waag*, waarover nader zal gesproken worden, gegeven is, als eene vereerende erkentenis van het onderscheid in dezen, met de omgelegene plaatsen.

Aangaande de procesfen te *Amsterdam* gevoerd, heb ik zeer naauwkeurige berigten mogen erlangen, door de heuschheid van mijnen vriend, Jacobus Koning, wiens dienstvaardigheid alleen te vergelijken is, met zijnen standvastigen ijver voor den roem des vaderlands, vooral ten opzigte van de drukkunst.

Deze heeft al de *Confessie-boeken* met aandacht doorgezien, voor zoo veel dezelve nog in het archief van Schepenen van *Amsterdam* voorhanden zijn, als zijnde de vroegere bij den brand van het stadhuis, in den jare 1555, verloren gegaan. De enkele opgave van het gering getal der doodvonnissen zoude wel tot

een bewijs mijner ſtelling kunnen dienen, maar vermits de wreedheid en onzinnigheid in dezen hoogst opmerkelijk zijn, vermeen ik wel te doen met eenige berigten deswege te geven, ten einde buiten verdenking te blijven, dat ik de toedragt der zaken in de *Nederlanden* in een te gunſtig licht zoude willen voorſtellen.

Bij de geſchiedſchrijvers is melding, dat er een doodvonnis in den jare 1542 gewezen is tegen ENGEL DIRKS, ter zake zij van God was afgegaan, haar Christendom verzaakt, met den boozen geest een verbond gemaakt en zich tot tooverij had begeven (*).

Later zijn er door den Heer KONING geene andere gevonden, dan de volgende drie:

1. 1555. Tegen MEYNS CORNELIS van *Purmerend*, 2. tegen ANNA JANS van *Amſterdam*, en hare dochters LIJSBETH en JANNETGEN, en eindelijk 3. 1564. tegen VOLKJEN HERMANS van *Blokzijl.*

Aangaande het eerſte, dat van MEYNS CORNELIS, zijn bij Nederlandſche en Duitſche ſchrijvers vrij naauwkeurige berigten. Zij had beleden, hoe zij voor twintig jaren door vele katten

(*) WAGENAAR, *Amſterdam*, I. 583, 584, en volgens de ſententie: hare confesſie is niet voorhanden.

ten was geplaagd geworden; deze waren later als vrouwen bij haar gekomen en hadden het knijpen en ſlaan voortgezet. Zoo was zij betooverd geraakt en eindelijk bij den boozen gebragt, die aan haar in de gedaante van eenen ſchoonen jongeling was verſchenen en zich Roeltje noemde.

Deze had haar insgelijks gekweld en mishandeld; doch toen zij gedwee was geworden, had hij aan haar het Christendom ontnomen en de magt gegeven, om menſchen, koeijen en ſchapen te betooveren, hetwelk zij gedaan had. Op deze belijdenis, welke zij dan eens herriep, dan weder herhaalde, en na dat zij vele blijken van krankzinnigheid had gegeven, daar zij dezelfde katten en vrouwen nog bij haar in de gevangenis meende te zien, werd zij in Sprokkelmaand van 1555 ten vure gedoemd (*).

Anna Jans-dochter, poorteresſe (†) van *Amſterdam*, en hare dochters, Lijsbeth en Jannetgen Pieters, ondervonden te zelfden ja-

(*) Dapper, bl. 146–151. Commelin, II. 950 en 954. Le Long, *Reformatie van Amſterdam*, 494. Wagenaar, *Amſt.* I. 262. Hauber, *B. M.* II. 293.

(†) Dat is: *burgerdochter* en geene *portierſche*, zoo als elders vermeld ſtaat.

jare, een gelijk lot; hare belijdenisſen zijn niet bewaard gebleven.

De moeder is vier malen, de dochters zijn ééns gepijnigd. Het doodvonnis is geveld, om gelijke redenen als dat van ENGEL DIRKS (*). Hetzelve bevat, volgens het berigt van den Heer KONING, een bijvoegſel, welks wreedheid bezwaarlijk naar eisch kan beſchreven worden. De moeder moest, alvorens zij de doodſtraf onderging, op het ſchavot de verbranding van hare dochters aanzien.

De zaak van VOLKJE HERMANS van *Blokzijl*, het laatſte ſlagtoffer van de verblinding te *Amſterdam*, is een der deerlijkſte gevallen, welke bij alle opſporingen zijn voorgekomen.

Zij was geene vrouw, die in een kwaad geruchte ſtond, of wegens tooverij door iemand was aangeklaagd; zij lag ziek in het gasthuis, en had aldaar in eene heete koorts gebazeld, van den duivel en van tooverhekſen. Hierdoor verdacht van omgang met den boozen, werd zij nog vóór hare herſtelling uit de ziekenzaal naar den kerker gebragt.

Na

(*) DAPPER p. 151. COMMELIN, II. 954. LE LONG 494. en WAGENAAR.

Na dat zij gefchoren was en men zelfs hare nagelen gekort had, werd zij ten eerfte verhoord, ten einde de duivel haar niet onderwijzen zoude, aangaande hetgene zij moeste antwoorden. In het eerst was zij geheel bewusteloos; maar toen zij door een koord aan de handen was opgehefchen en ftrengelijk gegeefeld, bekende zij veel, zonder naar gelange der pijniging geluid te geven, of beweging te hebben gemaakt, zoo als er in de acten is aangeteekend.

Zij had volgens die confesfie zeven jaren omgegaan met den duivel, dien zij: *Pollepel* noemde. Hij had zich voorgedaan, als een jongeling, maar was in alles zoo koud geweest als ijs. Zij had verder ftormen en onweeren verwekt, fchepen op verren afftand doen vergaan, ziekten verwekt, geld in paardevijgen veranderd, en vele andere onmogelijke dingen meer verrigt; alles vergezeld met zulke belagchelijke toevoegfels, dat ik mij geen denkbeeld kan vormen, hoe iemand, als Regter zittende, zoo veel zotteklaps, in ijlhoofdigheid uitgeflagen, in eene ernftige zaak, waaraan het leven van een mensch hing, op het papier heeft kunnen brengen. Zij herriep deze confesfie, zoodra de pijniging of heete koorts was afge-

loopen, en zij werd, om dit herroepen, en zonder dat men haar eenige rust liet, in de twee volgende dagen meermalen gepijnigd en verhoord.

Op den vierden dag werd zij tot den brandstapel veroordeeld. Op den vijfden stierf zij in de gevangenis, en het lijk werd, weinig tijds daarna, op den dertigsten van Zomermaand 1564, door beulshanden tot asch verbrand.

Behalve deze ijsselijke procedures is er nog in de Confessie-boeken in het archief van Schepenen van *Amsterdam*, melding van drie andere processen, wegens beschuldiging van tooverij gevoerd, en wel tegen FEMME LUBBERTS van *Kampen* in 1560, FYE JANS, bijgenaamd FYE LIEVEN-HEER, en GIJSBERTGEN JANS, oud 69 jaar, in 1573. Aangaande de beide eersten zijn de eindvonnissen niet bekend; de laatste werd vrijgesproken, hetwelk als een opmerkelijk geval is aantemerken.

Uit de handelwijze bij de verhooren, zoo in het pijnigen, als bij de aanteekeningen, dat door de beide eersten geen geluid werd gegeven, dat er geen bloed of geene tranen verscheen, en dat de laatste den duivel niet

kon-

konde uitspuwen, enz., bleek het voldoende, dat alle helsche voorschriften, in den *Heksenhamer* of de *Codex* gegeven, destijds te *Amsterdam* stiptelijk werden achtervolgd, en dat het aldaar omtrent het vervolgen van oude vrouwen nog nacht, stikdonkere nacht was.

Opmerkelijk is het tevens, dat zij, die als tooverdoctors de menschen bedrogen, te *Amsterdam*, zoowel als in *Gelderland* en elders, veel zachter dan de ongelukkige oude vrouwen werden gestraft.

Uit de registers der vonnissen is ons het volgende medegedeeld:

1543. PIETER KAREL VAN AKEN, die zich valschelijk als Chirurgijn uitgaf en snoefde, dat hij de onfeilbare kunst en wetenschap bezat, om betooverde lijders te genezen en de gestolene goederen terug te brengen — veroordeeld tot pronken, om met een' priem door de tong te worden gestoken, en tot ban met confiscatie.

HESSEL GERRITS, door hem valschelijk aangeklaagd, als tooveresse, werd nu onschuldig verklaard, en echter gebannen voor haar leven, op verbeurte van hare beide oogen.

1548. Symon Martensz. van *Pijnacker*, insgelijks gewaand Medicijn, wegens voorgewende genezingen en bezweringen van menſchen, paarden, koebeesten enz. in Latijnſche en Duitſche bewoordingen — tot pronken op een ſchavot, met zijn boek, waarin die bezweringen geſchreven waren, en tot ban voor tien jaren; het gemelde boek en een koffertje werden op den Dam verbrand.

1564. Damiaan Willems, boekverkooper, omdat hij voorgaf den vijand te bedwingen en uit te drijven, door den rook van wijnruit en wierook, onder het lezen van St. Jans Evangelie, — tot ban.

1574. Hans van Nijmegen, wegens goochelarij en duivelarij — tot ban.

Dit zij genoeg over *Amſterdam* en *Holland*. Aangaande den loop der zaken in de ſtad en en het ſticht *Utrecht*, en de gewesten *Overijsſel*, *Groningen* en *Drenthe*, heb ik geene berigten gevonden, waarop ik mij verlaten durf, en ik ga dezelve derhalve met ſtilzwijgen voorbij.

Aangaande *Vriesland* heb ik het genoegen erlangd, dat de Registers van het voormalig Geregtshof, van deszelfs aanſtelling tot op den ja-

jare 1620, op mijn verzoek zeer naauwkeurig zijn nageslagen. Bij dezelve heb ik geene melding hoegenaamd van heksenproces of van eene veroordeeling wegens tooverij gevonden, hetwelk mij te meer verwonderde, omdat ik mij overtuigd mag houden, dat het geloof aan *tooverij* en *voorspook* — aldaar *tjoenen* en *voortjermerij* geheeten — voorheen in de meeste plaatsen niet minder algemeen en onzinnig was, dan in de andere gewesten.

Ik meen voor deze uitkomst twee redenen te zien: dat de Geestelijkheid in *Vriesland*, gedurende de zestiende eeuw, minder invloeds had dan elders, en dat bij de oprigting van het Hof de uitoefening der criminele regtspleging over de geheele Provincie, aan hetzelve is toevertrouwd. Hierdoor werd het ambt van Regter door weinige personen bediend. De kundige mannen, die aan buitenlandsche Academiën en misschien in de school van ALCIATUS geleerd hadden, om eerst over de mogelijkheid en het bestaan der misdaad onderzoek te doen, voor dat men aan den persoon van den dader dacht, konde hierdoor meer gemakkelijk den vereischten invloed erlangen bij het gering getal hunner ambtgenooten, dan zulks in *Holland* en elders plaats

vond

vond, bij het groot getal Schepenen en Welgeborene mannen.

Tot een onderzoek, aangaande den ſtand van zaken in de Zuidelijke Provinciën, gedurende de zestiende eeuw, hebben wij ons niet kunnen inlaten. Het kwam mij als eene opmerkelijke zaak voor, dat in de *Kronijk van Antwerpen*, welke waarſchijnlijk door Frans van Mieris is uitgegeven, gedurende de zestiende eeuw, geene melding is van eenig vonnis, wegens tooverij geveld, hoezeer er bijna op elke bladzijde berigten zijn van de uitvoering van doodvonnisſen, bij de vervolging om het geloof, of wegens gewone misdaden. Ik meen hieruit insgelijks tot eene loffelijke voorzigtigheid van den Regter aldaar te mogen beſluiten.

Het verſtrekt mij verder tot geen gering genoegen, zoowel uit de Zuidelijke als uit de Noordelijke gewesten, één belangrijk bewijs van menschlievenheid en zachtheid, om het midden der zestiende eeuw, te kunnen bijbrengen.

Het eerſte is, dat de Schepenen van het *vrije van Brugge* in *Vlaanderen* ziende, om den jare 1542, dat het getal der beſchul-

ſchuldigden wegens tooverij met den dag toenam, misſchien op het voorbeeld van de Regters in den *Areopagus* te *Athene*, die in eene zaak moeijelijk te ontwinden, partijen gelastten over honderd jaren terug te komen — het beſluit namen, om de raadplegingen over dergelijke zaken uit te ſtellen voor een' onbepaalden tijd. Zij lieten de beſchuldigden naar huis gaan, met den raad, om zich ſtil en zedig te gedragen, en bevolen den openbaren aanklager, om de ontſlagene perſonen ongemoeid te laten, alsmede, om een ieder, die nieuwe beſchuldigingen aanbragt, zoo lang gevangen te houden, tot dat de ſchuld aan den Regter genoegzaam bewezen was. Gedurende vele jaren hoorde men aldaar niet van tooverij (*).

Het tweede geval is, dat om het midden der gemelde eeuw, door Keizer Karel V., aan de ſtad *Oudewater* een privilegie zoude zijn verleend, met bepaling: „ dat verklarin-„ gen, door de Stedelijke regering aldaar af-„ gegeven, aan beſchuldigden van tooverij: „ dat zij op Stads waag gewogen zijn, en dat „ er toen bevonden is: *hoe de wigte wel ac-*

„ *cor-*

(*) *Uit oude ſchriftelijke aanteekeningen, aan mij gunſtig verſtrekt.*

„ *cordeerde met de natuurlijke proportie van*
„ *het ligchaam*, door het geheele Rijk in reg-
„ ten zoude worden geloofd, en alle andere
„ proeven uitſluiten."

Van dit privilegie is de dag en de plaats, wanneer en waar gegeven, onbekend, en er is geen afſchrift van hetzelve voorhanden; doch er kan, aangaande het beſtaan van hetzelve, geen twijfel zijn, omdat de *zaken* dit beſtaan bewijzen, als zijnde er vóór den afval dezer landen van *Spanje* en ook later, niet alleen uit deze landen, maar ook van verre, vooral uit de Bisdommen *Keulen*, *Munſter*, *Paderborn* enz. vele beſchuldigden overgekomen, met voorſchrijving van de plaatſelijke regering of regters, ten einde zich op de waag te doen wegen, en de voorgeſtelde proef te ondergaan.

Het is verder bekend, en aangaande de reden van het gemis der oorſpronkelijke acte van belang te weten, dat toen de ſtad *Oudewater*, door de Spanjaarden in den jare 1575, werd ingenomen, bij de gruwelijke moord der ingezetenen, het ſtadshuis met alle perkementen en papieren is verbrand; het wordt boven dien van elders bewezen, dat Keizer KAREL V. een bijzonder belang ſtelde in de waag aldaar, als zijnde op den tweeden van Lentemaand 1547

het

het gewigt van de waag van *Gouda* op zijn bevel, ten overſtaan van gelastigden der regering van de beide ſteden, vergeleken en goedgekeurd (*).

Daar is verſchil van gevoelen, aangaande den toedragt bij het verleenen van dit privilegie.

Volgens het eene gevoelen, zoude de Keizer te *Zuidpolsbroek*, een dorp tusſchen *Oudewater* en *Schoonhoven* gelegen, vernomen hebben, dat aldaar iemand wegens toovrij zoude verbrand worden, die na ondergane beproevingen te ligt was bevonden. De Keizer verlangde berigt van de loop dezer procedure, en ziende, dat er door den ſchout en den pastoor onbehoorlijk was gehandeld, zoude hij den last gegeven hebben, dat de beſchuldigde te *Oudewater* moest gewogen worden, uit hoofde aldaar het Troysch gewigt werd gebruikt.

Volgens eene andere overlevering, had de Keizer te *Oudewater* vernomen, dat nooit in die ſtad iemand als toovenaar was verbrand, omdat men de beſchuldigde op de waag had gewogen, in plaats van dezelve, gelijk elders, aan

(*) Van Kinschot, *Beſchrijving van Oudewater*, bl. 151.

aan de vuur- of waterproeven bloot te ſtellen, en dat hij daaruit de gelegenheid genomen heeft, om met goedkeuring van deze verſtandige en menschlievende maatregel, die ſtad met dit privilegie te begiftigen.

Wij beſlisſen geenszins welk verhaal het meeste geloof verdient; naar ons inzien is het laatſte het meest waarſchijnlijk.

Gaarne zouden wij breedvoerige berigten geven, aangaande gevallen met bijzondere perſonen, maar de zorg tegen wijdloopigheid houdt ons terug; alleen zij gezegd, dat in den jare 1754 de laatſte weging in geval van beſchuldiging heeft plaats gevonden, en wel met twee menſchen van *Koesveld* en *Telligt*, uit het Bisdom *Munſter*.

Van een bijzonder punt of prik, boven hetwelk de beſchuldigde moest wegen, welk punt, volgens oude Vrieſche aanteekeningen, op *elf* pond zoude zijn bepaald, was te *Oudewater* niets bekend; aldaar was alleen de vraag: of Schepenen verklaren konden, dat het gewigt overeenkwam met de proportie van het ligchaam, en men begrijpt ligtelijk, dat hieromtrent nimmer twijfel beſtond.

Wij herhalen nog alleen, dat de zaak van dit wegen op deze waag, eene zeer belangrijke bij-

bijdrage is tot de trapswijze verlichting van het menschdom, en wij verheugen ons, dat deze eerste straal van licht in ons Vaderland is opgegaan, en dat door dit middel, vooral in de zeventiende eeuw, zeer vele menschen in het leven zijn behouden en aan hunne huisgezinnen terug gegeven (*).

Wij meenen wel door dit betoog de beide opgegevene *stellingen* voldoende bewezen te hebben, maar wij kunnen het niet verbergen, dat wij deze blijken van *vroege* beschaving en menschelijkheid niet kunnen overeenbrengen, met de overtuiging, hoe de *wetten* zelven, in het gestelde tijdvak, eer in hardheid en wreedheid toe- dan afnamen.

In de Criminele Ordonnantie van Koning PHILIPS II., welke in den jare 1570 gegeven is, tot wegneming der gebreken en misbruiken, welke van tijd tot tijd in de behandeling van regtszaken waren ingeslopen, die waar-schijn-

(*) In mijn *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk*, IV. D. St. I. bl. 252—263, zijn meer breedvoerige berigten medegedeeld, gevolgd naar de voorrede der gezegde vertaling van het werk van SPEE, en VAN KINSCHOT, *Beschrijving van Oudewater*.

ſchijnlijk door den wijzen en zachtmoedigen Vrieſchen Regtsgeleerden, VIGLIUS VAN AYTTA *van Swichem* is zamengeſteld, en in onzen tijd, wegens voorzigtigheid, regtvaardigheid en menschlievende zorg in verſcheidene opzigten, door twee onzer meest beroemde Regtsgeleerden, met warmte geprezen is — in die Ordonnantie wordt niet alleen de vervolging van toovenaars als pligtmatig bevestigd, maar bovendien wordt bij Art. 60. de tooverij onder zulke misdaden gerangſchikt, welke ſtrenger dan voorheen moesten worden geſtraft.

Te *Arnhem* werd nog bij eene latere afkondiging van het Stadsregt, de ſtraf des doods, zonder eenige verſchooning of aanzien van ſtand en jaren, bepaald en vastgeſteld, tegen de toovenaars en duivelbanners, „ die zoo als toen „ rondom her in de nabuurſteden, verſcheide„ ne perſonen gevonden werden, haren God „ en Schepper afvallende, zich met den leidi„ gen ſatan verbinden en door zijnen raad en „ zijne hulp menſchen en beesten met vergift „ en anders beſchadigen (*).”

Wij kunnen dit eene niet met het andere vereenigen, en zien alleen hierin een nieuw be-

(*) SCHRASSERT, *Obſerv. pract.* p. 67.

bewijs voor de waarheid der aangevoerde ſpreuk: *dat de mensch een verbazend zamenſtel is van tegenſtrijdigheden.*

III.

Over hetgene er in de letterkundige wereld is voorgevallen, tot op den jare 1588.

Dat het gezond verſtand bij eenigen zich boven de algemeene domheid verhief en bij de duisternis, gedurende de zestiende eeuw, eenige ſtralen van licht te wege bragt, zal niemand kunnen verwonderen, maar eene optelling van zulke op zich zelven ſtaande oordeelvellingen of uitſpraken, zal voorzeker niet verlangd worden.

Theodorus Bysantinus, een vroeg geleefd hebbend godgeleerde, zeide reeds: „ dat de „ duivel nooit een' ſterk' man zal aanvallen, „ en dat de ſpoken en toovenaars zich aan „ geene wijze en moedige lieden vertoonen."

De beroemde regtsgeleerde Alciatus verzettede zich reeds tegen het verbranden der hekſen, en leerde, „ dat het beter ware haar

„ nieskruid toe te dienen, dan haar ten vure „ te doemen.”

De geſchiedſchrijver LAMBERTUS HORTENSIUS van *Montfoort*, leerde toen: „ dat de duivel „ bang is voor de punt van een’ degen,” maar door niemand was de leer, aangaande de *geſtadige werkkracht* der duivelen, in haar geheel beſtreden.

Vroeg werd de geeſel der ſatyre tegen deze tak van het bijgeloof opgeheven.

THOMASIUS en andere Duitſche geleerden hebben aan onzen ERASMUS de eere toegekend, dat hij de eerſte is geweest, die zich tegen de Hekſenproceſſen heeft verklaard.

Wij vonden in zijne brieven van den jare 1500 reeds, dat hij zich uitlaat over de *nieuwe* ſoort van misdaad, het ſluiten namelijk van een verbond met den duivel, hetwelk hij afkeurde, als te voren in het burgerlijk en kerkelijk regt geheel onbekend, en door de Kettermeesters uitgevonden (*).

Hij heeft verder in zijne geestige zamenſpraken, *over de Spoken* en in zijnen *lof der Zotheid*, het bijgeloof hard aangevallen; het was

(*) *Epist*. 91.

was vooral in het laatstgemelde werk, waarin hij alles, wat tot de *tooverij* behoorde, ook de Regters, tot het rijk van *Moria* (de zotheid) brengt, dat hij de geheele zaak der vervolging in dezen in een zeer belagchelijk licht ſtelde.

De ſchilders en dichters maakten vroeg, met lust en kracht gebruik, van het oude regt, om meer dan anderen te durven.

Reeds om den jare 1512 verſcheen te *Gent* een merkwaardig boekje: *de incubis ac ſuccubis* (*over de Nachtmerriën*), met fraaije houtſneden, kennelijk ingerigt, om eene der onzinnigſte gedeelten van den *Malleus* belagchelijk te maken, waarin de ſchrijver, zoo hij zelf verzekert, *klare* denkbeelden geeft van onzigtbare zaken.

Onder het werk der Dichters vond ik het meest opmerkelijk twee kluchtſpelen van Rederijkers, ook in *Vlaanderen* verſchenen. Het eene is getiteld: *de klucht van Homulus* (*), het ander: *Hanske van der Schelde.*

In beiden wordt de nietigheid der magt van den

(*) Wij zullen misſchien, aangaande dit merkwaardige boekje, een breedvoerig berigt geven in het volgende ſtuk van het *Mengelwerk.*

den duivel geestig ten toon gesteld. In het laatste speelt HANSKE, de *Paijas* of de *Krispijn* van dien tijd, den hoofdrol. Hij dient voor geld als raadsman in vreemde gevallen. Onder vele min zamenhangende afdeelingen, is eene der aardigste, dat er eene vrouw ten tooneele verschijnt, die hem vraagt, hoe zij zich te gedragen heeft bij het aanzoek van den duivel, alhier HENDRIK geheeten, ten einde met hem een verbond aan te gaan. HANSKE raadt haar, om vooraf van den verleider een teeken van zijne magt te vragen; deze raad wordt gevolgd, en nu blijken HENDRIK en zijne medestanders, zelfs hun meester ASMODAEUS, tot de opgegevene proef buiten staat te zijn, te weten, om slechts ééne levende luis zamen te stellen.

Als de eerste ernstige poging tot bestrijding van het bijgeloof, kan, zoo veel mij bekend is, aangemerkt worden een klein, maar waardig boekje, hetwelk ik onlangs onder mijne eigene boeken vond, maar aangaande hetwelk mij tot nog toe, bij geene onzer schrijvers eenige melding is voorgekomen.

De titel is: *Tooveren, wat dat voor een werck is, wat crancheid, schade en hinder, daarvan comende is en wat remedien men*

daar

daar voor doen zal. Beschreven door JACOB VALLICK, *Pastoor te* Grossen.

Dit boekje is, blijkens de *voorrede*, reeds in het jaar 1559 in het Nederduitsch geschreven. Het bijgeloof wordt hier meer bestreden op gronden uit de godsdienst en zedekunde ontleend, dan uit de natuurkunde of regtsgeleerdheid.

Het betoog is ingekleed in den vorm van zamenspraken. Twee buurvrouwen ontmoeten elkander op den weg. De eene was voornemens, om gewijd water te halen uit zeker klooster, omdat haar man en hunne beesten betooverd waren, en om eene der buurvrouwen aldaar aantebrengen, als de heks. De andere vrouw raadt haar, om liever bij den Pastoor te gaan, zijnde een man van meer jaren, dan de monniken, en begaafd met wijsheid en godsvrucht, zachtmoedigheid en liefde; en nu wordt deze raad opgevolgd.

De Pastoor verlangt haren man te zien, en na alles onderzocht te hebben, verklaart hij, dat zij beiden betooverd zijn, maar alleen door zichzelven. Zij hadden hun gezond verstand niet naar eisch gebruikt, de voorschriften van de godsdienst niet opgevolgd, en liefdeloos gehandeld, door met ergdenkendheid over an-

deren te oordeelen. Hij verklaart vervolgens, hen wel te willen en ook te kunnen genezen, indien zij zich aan zijne leiding willen overgeven. Dit gebeurt; en nu wendt hij in verscheidene zamenkomsten zijne leeringen ten goede aan, vergezeld van gebeden en voorschriften, alles ten betooge, dat de duivel geen' vat heeft op de reinen van harte. Op het einde gaan beiden vrolijk en welgemoed naar huis, en erkennen met berouw hunne schuld, tegen de verdachte en miskende buurvrouw (23).

Voor JOHANNES WIER, die in den jare 1515 in de stad *Grave* geboren, tot in 1552 stads doctor te *Arnhem*, en later lijfmedicus van den Hertog van *Cleve* en *Berg* was, bleek de eere bewaard te zijn, om de zaak van het eigenlijk Heksenproces in haar geheel te behandelen, en den duivel met ernst en kracht aan te vallen.

Ik heb des mans waarde bij de uitgegevene Verhandeling, over zijne *verdiensten*, *als den ijsbreker tegen de leer der vooroordeelen*, *duivelskunsten* enz. (*), hoog aangeslagen, en na

(*) In mijn *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk*, IV. St. I. 176—268.

na later veel, bij den verderen teruggang te hebben nagefpoord, ftrekt het mij tot eene groote voldoening, overtuigd te zijn gebleven, dat ik niets van den lof aan WIER, als *den ijsbreker* gegeven, behoef terug te nemen, en dat ik die loffpraak nog aanzienlijk kan vermeerderen.

WIER had zijne letteroefeningen buiten 's lands ten einde gebragt, en op de reizen in zijne jeugd, en later in het gevolg van gemelden Hertog, was hij ooggetuige geweest van de gruwelijke wreedheden, welke op de meest losfe voorwendfels, wegens een zoogenoemd verbond met den duivel, in verfchillende landen plaats vonden, en hierdoor werd hij opgewekt, om zich ter aanwijzing van het nietige en fchadelijke dezer vooroordeelen aan te gorden.

Hij fchreef het eerst eene verhandeling, getiteld: *de Veneficis et Sagis* (over Giftmengers en Toovenaars), met het bepaalde oogmerk, om aan te toonen, dat de eigenlijke misdadigers door *vergift*, veel verfchilden van dezulken, die befchuldigd werden door *tooverij* nadeel aan te brengen, en dat dit onderfcheid destijds door de regters, bij het toepasfen der wetten op beiden, geenszins naar behooren werd in acht genomen.

De ſchrijver behandelde dit onderwerp godgeleerd, regtsgeleerd, geneeskundig en wijsgeerig, en hij ontving eerlang brieven van verſcheidene overheden en regters, waarbij dezelve hem hunne dankbaarheid betuigden, als zijnde door zijne voorlichtingen wijzer en voorzigtiger geworden.

Wier zag zich door deze gelukkige gevolgen aangemoedigd, om dit onderzoek voort te zetten, en zoo kwam hij tot het beſluit, om de zaak in haar geheel te behandelen; en nu verſcheen eerlang, na eenen ongeloofelijken arbeid in het naſporen van alles, hetgeen hierover geſchreven en verhandeld was, zijn voornaamſte werk, getiteld: *de Praestigiis Daemonum et Incantationibus ac Veneficiis* (over de kunſtenarijen der Duivelen en over de Betooveringen en Vergiftigingen), in welk werk de laatstgemelde verhandeling geheel was omgewerkt en ingelascht.

De ſchrijver ontwikkelt zijn voornemen in eene wel geſtelde *voorrede*. De handhaving der eere van Gods heiligen naam, de bevordering van het geluk zijner medemenſchen en de afbreuk van het rijk des duivels, had hij zich ten hoofddoel geſteld. Zijn geweten ſtelde hem gerust, dat hij den tegenſtand,

ſtand, welken hij te gemoete zag, zoude overwinnen.

Hij verdeelt zijn werk in zes boeken. Het eerſte loopt: *over den Duivel, deszelfs oorſprong, bedrijven en magt.* Zeer breedvoerig is hij vooral, om den *val*, de *namen* en de *hoedanigheden* van den eigenlijk zoo vermeenden duivel, naar zijne begrippen, te beſchrijven; wij kunnen hem hierbij niet volgen.

Hij betuigt alzoo aan het beſtaan en de magt van dit wezen te gelooven; doch vroeg begint hij met de gewigtige deelen van deszelfs magt tegen te ſpreken en daarvan veel af te trekken.

Een deel van hetgene aan den duivel wordt toegekend, verdwijnt bij eene vermeerderde kennis der natuurlijke oorzaken, b. v. *de dwaallichtjes*, *het verſchieten van ſterren*, *het gekrijsch der trekvogels*, en *de weerklank of echo*, welke voorheen als *dwalende geesten*, *vallende of veroordeelde engelen*, het *wilde heer van krijſchende duivelen* en *als lagchende of kwelduivels*, naarmate der toeſpraak, werden aangemerkt. Ook had hij gezonde begrippen van het onweder, als geenszins wordende beſtuurd door de duivelen; weshalve het luiden der klokken, al waren ze ook *gedoopt*, niets

zou-

zoude baten, om hetzelve te verminderen door de booze geesten op de vlugt te drijven.

Het tweede hoofdſtuk loopt: *over de Toovenaars.*

WIER doet hier dadelijk het groote onderſcheid kennen tusſchen den misdadiger, die menſchen of beesten in waarheid door het met opzet toedienen van vergift beſchadigt, of den gewaanden toovenaar, die van het toebrengen van veronderſteld leed wordt beſchuldigd. Hij herhaald hier het reeds in zijne eerſte Verhandeling vermelde nadeel van eene gelijke toepasſing van dezelfde wet op beiden.

Vervolgens geeft hij berigt van de voornaamſten, die als toovenaars beſchreven zijn, of er voor gehouden werden.

Het woord *toovenaar* was een lelijk woord in den mond der monniken. Zij konden hierdoor tegen elk, die zich niet aan hen onderwerpen wilde en wijzer durfde zijn, dan zij wenschten, vervolgingen doen ontſtaan en alzoo over allen heerſchen; het eerſte was meermalen gedaan.

In het derde hoofdſtuk: *over de Hekſen*, vertoont onze ſchrijver de edelheid van zijn hart zoowel, als de helderheid van zijnen geest op eene uitmuntende wijze.

Hij

Hij begint met eene optelling der gewaande bedrijven, welke men gewoonlijk aan de heksſen toeſchreef, en laat zich vervolgens zeer breedvoerig uit, over het aangaan van het zoogenoemde verbond met den duivel.

Wanneer men gadeſlaat, met welke perſonen dit verbond zoude zijn aangegaan, daar de meeste der beſchuldigden, oude, zwakke, ſuffe, gebrekkige vrouwen zijn, uit de armoedigſte en laagſte ſtanden der maatſchappij, dan zoude men moeten beginnen met den duivel voor gek te houden, indien hij zich met zulke ellendelingen inliet of op haar verliefde.

Het verbond was ook niet wenſchelijk voor deze laatſte. Wanneer de vrouw herſtel van ſchoonheid of kracht, geld of aanzien had kunnen bedingen, dan zoude men het nog als mogelijk kunnen ſtellen, dat zij zich waagde; doch wat hielp het haar, dat zij door de lucht vloog en op den *Bloksberg* danste; te huis gekomen bleven armoede en ellende haar deel.

De onzinnigheid bleef ſommigen zelfs nog na de veroordeeling bij, en het ſcheen of zij zelve overtuigd waren van de waarheid hunner ijdele belijdenisſen, en daarop gerustelijk ter dood gingen. Een ambtman in het Hesſiſche vroeg eens aan eene vermaarde tooveres, na

het

het uitſpreken van het vonnis: „ Wat men doen „ konde, om zich voor de lagen en onheilen „ van haar en haars gelijken te behoeden?" Hierop werd in ersnt geantwoord: „ dat men „ zich zoo vele oude ſchoenen moest aanſchaf- „ fen, als men bekomen konde en deze met „ zorg bewaren." En zulke wezens, zegt WIER, hield men voor doodſchuldig. Men had haar een' ſtoel met bellen en eene pop moeten geven.

Hij verklaart vervolgens het onmogelijke van de gewaande misdaden, op natuurkundige gronden. Indien de vrouw zich veranderde in eene kat of kraai, waar bleven dan de grootere ſtukken vleesch en been? waar de kleederen?

Hij betoogt verder, hoe het volſtrekt onmogelijk is, dat de mensch zich in een' wolf of eene vledermuis zoude kunnen veranderen, door de lucht vliegen, ziekten in ligchamen brengen door aanblazing, den oogst bezweren, granen ter neder ſlaan, ſchepen doen vergaan, of de ſtremming van het zuivel door klanken beletten.

Het vierde boek loopt: *over de Betooverden.*

Alle ziekten, welke aan onkundigen vreemd ſchenen, werden gewoonlijk beoordeeld, als door

door tooverij aangebragt. Hoe vele zieken ook door Wier in zijne langdurige genees-kundige praktijk waren gadegeslagen, hij had nog nooit andere kwalen gezien, dan die, welke aan gewone oorzaken, zonder tooverij, konden worden toegeschreven. Alleen had hij wel bedriegerijen ontdekt, om medelijden te verwekken.

Het vijfde hoofdstuk loopt: *over de genezing der betooverden.*

De middelen waren doorgaans even onzinnig, als de ziekten zelve, en ook hierbij moet men zich over de uiterste mate van bijgeloof verwonderen.

Wier geeft eene geheele reeks van tooverniddelen, als formulier-gebeden, bezweringen met vloeken, legenden van onverstaanbare woorden, spreuken uit de Heilige Schrift, penningen met allerlei teekenen en figuren, en vele soorten van amulets en talismans. Sommige, vooral de vloeken, waren onchristelijk, andere zelfs godslasterlijk; vele middelen zeer belagchelijk en hoogstonzinnig.

Het zesde en laatste hoofdstuk loopt: *over het straffen der Toovenaars en Heksen.*

Men kan zien, dat de schrijver dit gedeelte met de uiterste vlijt bewerkt heeft, en hierdoor

door maakt het, naar ons oordeel, het voornaamſte deel uit van het geheel.

Vooraf loopt hij de wetten door, volgens welke de regters in dezen de vonnisſen wijzen, en hij geeft vele bedenkingen aan de hand, welke toen voor den menschlievenden regter hoogst belangrijk moeten geweest zijn.

Hij geeft verder een verhaal van vele gevallen, door hem op zijne reizen gehoord of gezien, of in boeken gevonden.

Na verder uitgeweid te hebben ook over de belijdenisſen van zulke ongelukkigen, die opgaven in wolven, katten, kraaijen, kieviten, of vlooijen veranderd te zijn, ſpreekt hij een zwaar vonnis uit over de Regters, die op zulke belijdenisſen van menſchen, hunner zinnen geheel bijster, de doodſtraf deden uitvoeren.

Zeer breedvoerig is WIER over dit punt dezer confesſiën of bekentenisſen, en nergens ſpreekt hij meer in gemoede en in warmer toon.

Tegen de belijdenisſen, op de pijnbank afgeperst, verklaart hij zich insgelijks ten ſterkſte, en zulks niet alleen ten opzigte van beſchuldigden van tooverij, maar tevens in het algemeen; ook in dezen waren zijne begrippen ver aan zijnen leeftijd vooruit.

Wier verſterkt daarna zijne leeringen tot gematigdheid en zachtheid, met aanhalingen uit oude ſchrijvers, en hij geeft vervolgens eene keurige zamentrekking der regtsgeleerde gronden.

Na alzoo de zaak der zwakke en oude vrouwen bepleit te hebben voor de regtbank der menschheid, beveelt hij dezelve aan de zorg des Allerhoogſten.

Hij had dit werk met een eerbiedig vertoog (*libellus ſupplex*) toegewijd aan den Keizer, de Koningen, Vorſten, Graven en Heeren en aan allen, die wereldlijk of kerkelijk gezag uitoefenen, opdat zij zouden toezien van geen onſchuldig bloed te plengen.

Hij hield hun voor, dat, wanneer zij zich op het kennen van het nietige der duivelskunſten toelagen, en om dezelve op hare wezenlijke waarde te ſchatten, het rijk des duivels met den dag zoude afnemen, en het rijk van den Heiland al verder en verder zoude worden uitgebreid.

Aangemoedigd door de gezegende gevolgen, welke het ſchrijven en de uitgaaf van zijn hoofdwerk had mogen erlangen, begreep hij in den avond van zijn leven, alles, wat bij uitſluiting dienen konde tot verzachting van

 het

het leed der beſchuldigden wegens tooverij, en tot voorkoming der Hekſenprocesſen en derzelver gevolgen, te moeten bijeenbrengen in een korter beſtek, en nu ſchreef hij eene kleine, maar zaakrijke verhandeling: *de Lamiis (over de Hekſen)*.

Dit ſtuk is hoogst belangrijk; vele zaken in het groote werk vermeld, zijn hier wel herhaald, maar aan alles is meer licht bijgezet en het geheel is meer zamengetrokken en bruikbaar gemaakt voor de regters, ook voor de voorſpraken der beſchuldigden. De ſlotſom van het geheel is, dat hij de oude vrouwen heeft willen bewaren voor de ſmarten van den brandſtapel in dit leven, en de regters voor de pijn der vlammen van het eeuwige vuur, aan de andere zijde van het graf.

Dit alles is zoo meesterlijk verrigt, dat men zich moet verwonderen, hoe er na de uitgaaf van zulk een ſtuk één hekſenproces, waarbij de vroegere wreedheden en het opgemerkte gemis aan voorzigtigheid en gemoedelijkheid plaats vonden, in eenen eenigzins beſchaafden burgerſtaat heeft kunnen gevoerd worden.

Bij de beoordeeling van deze werken moeten wij echter in aanmerking nemen, dat de ſchrij-

ſchrijver verſtoken was van vele vorderingen in de taal- en oordeelkunde, en van vele voorbereidingen tot eene goede redeneerkunde, menschlievende regtsgeleerdheid en gezonde wijsbegeerte, waarover latere geleerden zich mogten verheugen. Wier geloofde nog aan het beſtaan van den duivel en aan verſcheidene uitvloeiſels dezer leere; dit vermindert in onze oogen geenszins zijne waarde, maar moet ze doen toenemen, vermits hij nu bij zijne aanvallen uit menschlievendheid, den tegenſtand van dit boos wezen zelven moest vreezen. Wij moeten ons hoogelijk verwonderen, dat hij in een' tijd, toen het bijgeloof nog bijna overal duivelen en toovenaars zag, het heeft durven wagen, dit bijgeloof aan te vallen, de bedriegers te ontmaskeren, het misdadige van vele handelingen aantewijzen, en de oude en zwakke vrouwen, destijds voorwerpen van verſmading en haat, onder zijne beſcherming te nemen. Zijne dwalingen mogen wij aan zijnen leeftijd, de goede en gezonde gevoelens moeten wij aan hemzelven toeſchrijven.

Ik kan van het groote en ſtoute dezer pogingen, tot beſtrijding van het gruwelijk monſter van het verouderd bijgeloof, beſchermd

door het gewapend kerkelijk geweld, niet naar wensch gewagen, maar door het zien van latere berigten aangaande de werken van Wier ben ik in ſtaat, om met meer kennis dan voorheen over de waarde van dezelve te oordeelen.

Nu ik het werk: *de hamer der hekſen* heb leeren kennen, kan ik de verzekering geven, dat zijn voornaamſte werk eigenlijk en met opzet, maar zonder het te zeggen, geſchreven is, tegen het goddelooze boek der Kettermeesters; zijne laatſte verhandeling is in de Franſche, Hoog- en Nederduitſche talen overgezet en overal verſpreid geworden.

Wier daalde in den jare 1588 in vrede ten grave. Dat hij, na de aanvallen op het rijk van den duivel en het roeren der wespennesten van de domheid en het bijgeloof, bevrijd bleef van zware vervolgingen, is een verſchijnſel, hetwelk verwondering moet wekken; waarſchijnlijk is het te verklaren, of uit den ſtand der zaken tusſchen 1560 en 1588, wanneer de gewigtigſte ſtaatsgebeurtenisſen de aandacht zijner tijdgenooten tot zich trokken, of door de beſcherming van zijnen magtigen Heer, den Hertog van *Cleve* en *Berg*. Daar waren

wel

wel horſels onder de ſchrijvers, die op hem aanſnorden, maar hij wist ze afteweeren, en zoo bleef hij van de ſmart der ſteek van hunne angelen bevrijd.

Ik eindig de tegenwoordige beſchouwing, aangaande Wier, met het berigt, dat, hoezeer het mij eenmaal treffen moest, dat de dichter van het zaakrijke vers: *de beſpookte wereld ontſpookt*, ten tijde van het geſchrijf van Petrus Nieuwland verſchenen, een Nederlander alzoo, den naam van onzen Wier heeft geplaatst, bij die van Bodin, Del Rio, en dergelijke beruchte patronen van den duivel, het mij bijzonder heeft verheugd, dat de geleerde Hoogduitſche ſchrijvers, Hauber, Reichard, Schwager, Semler en Horst, alle regtvaardig zijn jegens onzen landgenoot.

Hauber heeft in den aanvang van zijne voortreffelijke *Bibliotheca Magica*, na het vermelden van de Bulle van Innocentius VIII., *den veroorzaker der Hekſenproceſſen*, en het geven van 's Pauſen afbeelding, dadelijk die van Wier doen volgen, als van den *eerſten* en *moedigſten beſtrijder*.

Na het geven van eene korte ſchets van 's mans verdienſten, wekt hij de dankbaarheid

 der

der volken jegens onzen landgenoot op, door de volgende zamentrekking:

„ Dat, naar zijn oordeel, niemand in het
„ verdedigen van het menfchelijk geflacht te-
„ gen boosheid en geweld in den grootften
„ nood, met meer moed en trouw, met groo-
„ teren ijver en vlijt, moeite en arbeid, en
„ tevens met meer verftand en geleerdheid, en
„ ook door Gods genade met meer zegen ge-
„ werkt heeft, dan JOHANNES WIER (24) (*)."

(*) *Bibl. Mag.* I. 54.

VIERDE VERHANDELING.

De geschiedenis van de heksen-processen in de rijken van Europa, buiten de Nederlanden, na den jare 1588.

VIERDE VERHANDELING.

Overzigt van de werken voor en tegen de Tooverij, welke als gevolgen der werken van WIER *kunnen worden aangemerkt.*

Voor wij ons tot de beschouwing der geschiedenis van het Heksenproces in de omgelegene rijken van *Europa* begeven, vermeenen wij wel iets aangaande de boeken te moeten gewagen, welke zoo al niet als de eerste gevolgen der werken van WIER, zeker als van *algemeen* belang zullen worden aangemerkt.

JOHANNES BODINUS (BODIN), een der geleerdste mannen in *Frankrijk*, had om den jare 1579 een boek uitgegeven, getiteld: *de Daemonomaniâ Magorum* (over de duivelszucht der toovenaars), bij hetwelk eene bestrijding van het werk van WIER, als een aanhangsel was gevoegd.

Dit boek verwekte een bijzonder gerucht, vooral, omdat de ſchrijver in dezen zoo ongelijk met zichzelven bleek te zijn.

Zeer veel was er bijgebragt tot inſtandhouding der onzinnigſte deelen van het bijgeloof, b. v. de verſchepping der toovenaars in dieren, het vliegen door de lucht enz.; maar in andere opzigten ſcheen de man op eigene beenen te ſtaan en van den grooten hoop, zelfs van de priesters te durven verſchillen.

Waarſchijnlijk heeft dit ongelijke veroorzaakt, dat voorname mannen in de Roomſche kerk het dienſtig oordeelden, om het werk van Bodin nader te doen overwegen, ten einde er een werk werd verſchaft, hetwelk een goed geheel opleverende, tot eene *voldoende* beantwoording op het werk van Wier zoude kunnen dienen.

Cornelis Loos van *Gouda*, die zich, naar de gewoonte van dien tijd onder de geleerden, Cornelius Callidius Chrysopolitanus, ook Loosæus noemde, had zich door verſcheidene geſchriften, over en voor het belang der Roomſche kerk en tegen den beroemden Philips van Marnix en anderen, die in godgeleerde of ſtaatkundige begrippen van hem verſchilden,

als

als een ijverig Roomschgezinde en een ſtout en krachtig ſchrijver doen kennen.

Bij voorname geestelijken in vertrouwen, meende men in hem den geſchikten man te hebben gevonden tot het voorgeſtelde doel, en hij werd derhalve aangemoedigd, om een werk te ſchrijven: *over de ware en valſche tooverij (de verâ ac falſâ magiâ).*

Hoe zeer men hem beoordeelen moet, als van een zeer hevig karakter, was het geenszins te verwonderen, dat zijn warm gevoel, gezond verſtand en geoefend oordeel hem bij de overweging en vergelijking van de leer van Wier met die van Bodin, weldra tot de overtuiging bragten, hoe veel de eerſte boven den laatſten moest geſteld worden, en zoo dijde zijne verhandeling allengskens uit, tot een boek, in hetwelk de zaak der tooverij, met den aankleve van dien, zeer breedvoerig werd ontwikkeld, en waarin de ſchrijver niet alleen aan de leer van Wier een nieuw licht bijzettede, maar in vele opzigten verder ging.

Loos zond zijn werk in den jare 1591 aan eenen boekverkooper te *Keulen*, ten einde het aldaar te doen drukken. Het duurde niet lang, of het lekte uit, dat de ſchrijver geenszins de oude leer der Kettermeesters, maar wel de nieu-

nieuwe van WIER zoude voordragen; dit kwam ter ooren van 's Paufen gezant of Nuncius, OCTAVIUS, Bisfchop van *Tritarico*, en nu volgde dadelijk het beflag op het werk en de gevangenzetting van den fchrijver in het klooster van St. MAXIMINUS bij *Trier*.

Na vele bedreigingen, werd LOOS gedwongen, om verfcheidene ftellingen, welke hij in dit boek geleerd had, plegtig te herroepen, en hiervan werd een gefchrift vervaardigd, hetwelk voor de gefchiedenis in dezen van belang is gebleven; vooral nu het werk zelf verloren is geraakt.

Dat LOOS geen' lust had, om zich als martelaar of toovenaar te doen verbranden, kan geene verwondering wekken, maar het is zeker eene zeer opmerkelijke zaak, hoe de herroeping van zijne ftellingen, zoo breedvoerig is uiteengezet, en dat deze acte door den voornaamften voorftander van de oude leer, den Jefuit DEL RIO (over wien nader) is bewaard gebleven en verfpreid.

Wij vermeenen den inhoud der *ftellingen*, welke hij geleerd had en hierbij herroept, kortelijk te moeten opgeven:

1. „ Dat het een verdichtfel, een ijdel bij„ geloof is, wat men van het ligchamelijk uit-

„ va-

„ varen of wegvliegen der toovenaars of hek-
„ ſen geſchreven heeft."

2. „ Dat men de arme lieden tot het be-
„ kennen van zulke verdichtſelen en togten,
„ en van hetgene zij nooit hebben gedaan,
„ door de gruwzaamheid van de pijnbank ge-
„ dwongen heeft, en dat op die ſlagtbank veel
„ onſchuldig bloed is vergoten, en door eene
„ nieuwe *alchymie* uit menſchenbloed goud en
„ zilver is gemaakt."

3. „ Dat er geene toovenaars zijn, die God
„ verzaken en den duivel vereeren."

4. „ Dat de gene, die *Magi* werden gehee-
„ ten, geene toovenaars zijn geweest, en dat
„ het bevel bij Mozes (*Exodus* XXII, 18.),
„ betrekkelijk is tot zulke, die met natuurlijk
„ vergift de menſchen doodden."

5. „ Dat er geen verbond tusſchen den dui-
„ vel en een' mensch kan plaats hebben."

6. „ Dat de duivel geen ligchaam kan aan-
„ nemen."

7. „ Dat er geen bijſlaap van eenen duivel
„ met een' mensch kan beſlaan."

8. „ Dat de duivel en de toovenaars geen'
„ regen, hagel of onweder kunnen maken, en
„ dat alles, wat men hiervan verhaalt, droo-
„ men zijn."

9.

9. „ Dat geen geest, afgescheiden van het „ stof, kan gezien of gevoeld worden."

10. „ Dat het een verkeerd begrip is, te „ veronderstellen, dat, wat de duivel zoude „ kunnen verrigten, ook door de toovenaars „ zoude kunnen worden uitgevoerd."

Verder is dit stuk met vele sterke uitroepingen doorweven, houdende bekentenis van schuld, als of Loos zijne Overheden, de Regters, den Aartsbisschop van *Trier*, en den Paus van tirannij, ja, zelfs van tooverij zoude hebben beschuldigd, en over het algemeen in scherpe bewoordingen ingerigt, met onderwerping aan alle mogelijke straffen, aan eere en naam, aan goederen, lijf en leven; doch dit een en ander is voor ons van minder belang, dan de gemelde stellingen of leeringen.

Bayle, Hauber en anderen hebben zich over de handelwijze der geestelijkheid te *Keulen* zeer breedvoerig uitgelaten, en hierbij betoogd, dat, hoe verbazend sterk ook de betuigingen van schuld waren bij Loos, hij deze herroeping alleen veiligheidshalve heeft gedaan, in de overtuiging, dat zijne leeringen hierdoor geene verandering ondergingen, en dat de waarheid

heid eenmaal zoude zegepralen. Het plegen dezer gewelddadigheden is een ſprekend bewijs, hoe veel de Paus en die van zijnen Raad zich nog in den jare 1592 aan de Hekſenprocesſen lieten gelegen liggen.

Loos werd eerlang uit het gebied van den Aartsbisſchop van *Keulen* verwijderd. Hij moet zijne begrippen op zijne latere woonplaats te *Bruſſel* niet verborgen hebben gehouden; tweemaal werd aldaar de kerker zijn lot en hij voor de derdemaal met nog grooter gevaar bedreigd, toen hij in den jare 1599 overleed.

Bayle loopt vooral zeer hoog bij de beoordeeling van 's mans waarde. Deze geleerde ſchijnt meer van of over het verloren werk gezien of gelezen te hebben, dan bij Del Rio, Hauber en anderen vermeld is. Hij meent in de leeringen van Loos al dat gene te vinden, waardoor Scott, Tänner, Spee, Thomasius en anderen zich later verdienſtelijk hebben gemaakt. Hij zegt ten ſlotte: „ dat „ wanneer iemand eene vergelijking wilde ma- „ ken tusſchen een' Roomschkatholijken en Pro- „ testantſchen ſchrijver, gelijk Plutarchus „ tusſchen Grieken en Romeinen gedaan heeft, „ geen twee menſchen meer in wil en wer-

„ king

„ king zouden overeenkomen, dan CORNELIS
„ LOOS en BALTHAZAR BEKKER (25).”

Het mislukken van deze poging, om door CORNELIS LOOS een werk te bekomen, hetwelk met vrucht tegen de leer van WIER en zijne volgelingen konde worden aangevoerd, ſchijnt bij de voornaamſte mannen in de Roomſche kerk van zoo veel belang te zijn geoordeeld, dat een hunner later uit eigene beweging of door anderen werd overgehaald, om zelf de hand aan het werk te ſlaan.

In den jare 1599 verſcheen het groote werk: *Disquiſitiones Magicae (het onderzoek naar de tooverij)*, door MARTINUS DEL RIO.

Deze ſchrijver, een hoofdacteur in het groote treurſpel, was de zoon van eenen Spaanſchen edelman en te *Antwerpen* geboren. Door zijne moeder, ELEONORA LOPES DE VILLANOVA, was hij zeer gegoed in de *Nederlanden;* door bekwaamheid en ſlimheid ſteeg hij bij de Spaanſche Landvoogden in gunst en in hooge ambten, en hierdoor is zijn naam ook in onze geſchiedenis vermaard gebleven.

Hij was Secretaris van den Geheimen Raad te *Bruſſel*, toen hij, in den jare 1580, op zijn

zijn dertigste jaar, in de orde der Jesuiten werd aangenomen.

Buiten twijfel was DEL RIO een der schranderste, zoowel als een der geleerdste mannen van zijnen tijd, en het is derhalve met moeite te verklaren, hoe hij heeft kunnen overgaan, om een werk te schrijven, hetwelk zoo zeer de verwondering en afkeuring van alle verstandigen tot zich getrokken heeft en nog verdient.

De schrijver heeft zich vooral beijverd, om de leer der Kettermeesters, in den *Heksenhamer* betoogd, te handhaven, en hij verzaakt hierbij gestadig zich zelven, daar hij kennelijk tegen zijne eigene overtuiging schreef.

Hij trachtte, wel is waar, de uitersten van wreedheid en andere ergernissen in de manier van procederen tegen de toovenaars te verzachten, met name, de vuur- en waterproef, de behandeling der vrouwen bij het eerste onderzoek door de beulsknechten enz., maar in de hoofdzaak is het de oude leer, en zijn werk geeft in dezen niets toe aan den *hamer der heksen*. Hij zegt zelfs, „ dat de vervol-
„ ging der toovenaars te dien tijde van meer
„ belang is, dan voorheen, omdat de tooverij
„ nu in verband staat met de ketterij, en dat

„ de duivel gevaren is in de ketters, gelijk „ voorheen in de beelden der afgoden."

De onzinnigſte en minstgeloofelijke verhalen, welke ooit ter verblinding van het domſte gemeen zijn verzonnen, worden hier uit het laatstgemelde boek, of uit het *Mierennest* van NIDERUS en dergelijke overgenomen, als onomſtootelijke, als mathematiſche waarheden voorgedragen, en met vele dergelijke en nog ergere grollen vermeerderd. Onder anderen zegt hij: „ dat de duivelen de bezetenen in *Braband* „ verlieten, voor den dag der begravenis van „ LUTHER, en dat allen naar *Duitschland* vlo- „ gen, om met het geheele heer bij de lijk- „ ſtaatſie tegenwoordig te zijn."

Hij verhaalt verder: „ dat de Vriezen, die „ in den jare 754 den Heiligen BONIFACIUS „ bij *Dokkum* doodſloegen, niet alleen zelf „ zwaar werden geſtraft, maar dat hunne kin- „ deren en hunne nakomelingen nog te zijnen „ tijde (*in hunc diem*) tot ſtraf eene witte „ haarlok in den nek moesten dragen." Hij voegt er bij tot opſiering:

„ *Sentit adhuc proles, quod commiſere parentes.*"

(Het kroost gevoelt het nog, dat de ouderen misdreven.)

Ik mag niet meer over dit boek uitweiden, maar

maar ik kan het niet verbergen, dat hetzelve voor mij een bijkomend belang bekwam, omdat de schrijver zoo erg en zoo veel scheldt op Wier, wiens werk hem zigtbaar een scherpe doorn in het vleesch was; hierdoor wordt, mijnes inziens, de waarde der pogingen van dezen meer proefondervindelijk bevestigd, dan door de grootste losspraken van vrienden. Dat Del Rio onzen Wier: een' *ketter*, een' *babbelaar*, een' *beuzelaar*, een' *bedrieger*, een' *booswicht*, een' *dolle hond*, en verder: *onbeschaamd*, *vuig*, *gek*, en wat dies meer zij, noemt, verwekt zeker wel verwondering, maar hoe zal men het verklaren, dat Del Rio, een der schranderste Jesuiten, ter neder schreef: „ dat Wier „ zijne werken heeft geschreven, omdat hij „ zelf een toovenaar was, en omdat hij de straf „ des doods wachtte, als schuldig aan tooverij."

Ik zag dit boek nooit zonder eenige ijzing. Daar is geen ander, hetwelk na den *Malleus*, zulke deerlijke gevolgen voor het menschdom heeft te wege gebragt. De Heksenprocessen, na den jare 1602 in *Europa* gevoerd, zijn meerendeels en voornamelijk gegrond geweest op de verschrikkelijke uitspraken in dit goddelooze boek vervat (26).

Meer aangenaam zal het zijn te vernemen, dat waarſchijnlijk door de uitgave van het werk van Del Rio aanleiding is gegeven, tot het ſchrijven der voortreffelijke Verhandeling: *de ontdekking der tooverij*, door Reynald Scott. Deze geleerde en menschlievende Engelschman heeft zich geroepen beſchouwd, om tegen de oude leer een ſtuk in het licht te geven, waarbij hij trachtte zijne tijd- en landgenooten niet door redeneringen, maar door aanwijzing van daadzaken, van het tegendeel te overtuigen, indien zij maar durfden twijfelen en wijs zijn. De ſchrijver is bij de voorſpraak der beklaagden, diep ingedrongen in de geheimen der listen en lagen van de bewerkers der vervolgingen, en draagt hierbij de waarheid zoo klaar en tevens alles zoo kort en krachtig voor, dat het mij moeijelijk valt zijnen lof deswege naar wenſchen uit te drukken. Het werd mij waarſchijnlijk, dat het aan deze zamentrekking der voornaamſte ſtellingen van Wier en aan het tastbaar *practisch* betoog, is toe te ſchrijven, dat de meer wijdloopige werken van onzen landgenoot, na de uitgave van dit kleinere en meer bruikbare werk, in vergetelheid zijn geraakt, hoe zeer men nog

door-

doorgaans bij velen, de namen van WIER en SCOTT, als de ijsbrekers vereenigd vindt.

De werken van WIER en SCOTT ondervonden verder een lot, hetwelk misschien zonder wedergade is in de geschiedenis, te weten, dat een Koning de pen opvattede, om beider leeringen te bestrijden.

JACOBUS I., Koning van *Engeland* en *Schotland*, begeerig om den geërfden titel van: *Beschermer des geloofs*, niet ijdel te voeren, moet reeds vroeg zijnen lust voor godgeleerde haarkloverijen hebben doen blijken, welke later aan dezen Staat zoo veel leeds en tranen kostte.

Geloovende wat de priesters en het gemeen voor tooverij hielden, meende hij zich verpligt te zien, om tegen de werken van WIER en SCOTT te gelijk te velde te trekken, en schreef tegen hen het boek, getiteld: *Daemonologia* (*Duivelsleer*). Om te toonen, dat hij gelijk had, liet hij het werk van SCOTT door beulshanden verbranden; gelukkig was de schrijver zelf aan zijnen wil en zijne magt door de vlugt ontkomen.

Ware dit boekje uit de pen van een' gewoon' schrijver gevloeid, dan was het voorzeker reeds geheel door deszelfs onzinnigheid

en nietigheid vergeten. Wij zouden het ook met ſtilzwijgen voorbijgaan, maar de zeldzaamheid van het geval en het deerlijk gevolg, hetwelk dit geſchrift heeft gehad, vorderen eene eenigzins breedere vermelding.

Wij kunnen geen volledig berigt aangaande den inhoud geven, en gewagen ſlechts van de meest in het oog loopende ſtellingen.

Het verbond van de toovenaars met den duivel wordt zoo duidelijk omſchreven, en zeker geſteld, als of de oorſpronkelijke ſtukken in geſchrifte aan den Koning waren voorgelegd, en in zijnen Raad overwogen en goedgekeurd.

Van de ſpoken is er geene ſoort bekend of ergens genoemd, waaraan de Koning niet gelooft, zelfs aan de *incubi* en *ſuccubi*, en dat een booze geest de menſchen door de lucht kan vervoeren.

Dat het aanbrengen van de eene tooverheks tegen de andere geloof verdient, omdat men hier te doen heeft met de misdaad van hoog verraad tegen den Koning der Koningen.

Elk, die iets tegen de oude leer ſchreef, behoorde of kwam uit de ſchool van den duivel.

Allen, die niet in zijne uitſpraken berustten,

wa-

waren *Sadduceën* op het minste, zoo geene Godverzakers, als twijfelende aan de almagt des Allerhoogsten.

De waterproef werd door hem goedgekeurd en aangeprezen. Hij zeide: „ dat wanneer de „ verdachte dreef, het water dan een blijk „ gaf van de toovenaars niet te willen ont„ vangen, maar zulke van zich te stooten, die „ den heiligen doop, met water aan hen toe„ gediend, verzaakt hadden.”

Hij geloofde wel, dat de duivel in allerlei gedaante bij de toovenaars in den kerker konde komen, maar niet, dat deze de ligchamen zoo zeer konden zamenpersen, dat zij door het sleutelgat of eene vensterreet konden wegvliegen; geenszins echter omdat hij dit beschouwde, als tegen het gezond verstand en de mogelijkheid te strijden, maar alleen, omdat hij dan gevaar zoude loopen van geloof te moeten geven aan andere inkrimpingen of vervormingen van ligchamen.

Op de belijdenis van de beklaagden kwam alles en alleen aan, en deze was voor den Regter genoegzaam.

De Koning durfde niet tornen, aan het bij de Engelschen als heilig beschouwd begrip, wegens het belang der Jury. Hij leert derhal-

ve wel, dat ook bij betigting van tooverij, over de fchuld of onfchuld moet beflist worden door twaalf perfonen, maar hij betoogt tevens, dat in die Jury kinderen, oneerlijke lieden, ja zelfs fchuldigen aan tooverij kunnen worden toegelaten.

Dit zal genoeg zijn, aangaande het gebazel van den gekroonden waangeleerden, en om de getuigenis van den beroemden FLÖGELL, als waar te doen aannemen: „ dat JACOBUS I., „ voor zoo veel gezond verftand en verlichte „ kennis betreft, zoo verre *beneden* WIER en „ SCOTT ftaat, als hij in rang *boven* hen ver„ heven ftond."

Dit boekje had ook op zich zelven hoogst deerlijke, onberekenbaar nadeelige gevolgen, vooral, omdat men den rang van den fchrijver bij de beoordeeling in aanmerking nam.

Zijn gefchrijf werd over het algemeen door vele Hervormde geestelijken met uitbundige loffpraak vereerd; de Koning zelf werd met SALOMO in wijsheid vergeleden.

Twee Nederlandfche predikanten, VINCENTIUS MUIZENVOET, te *Schagen*, en ISAAC GENIUS, te *Asch* bij *Buren*, bragten dit boekje in het Latijn en Nederduitsch over, en bij VOE-

TIUS

TIUS vindt men het ook met lof vermeld, om den rang en het gezag van den ſchrijver.

HUTCHINSON, de moedige beſtrijder van het bijgeloof in *Engeland*, verzekert, dat dit nietige boekje voor *Engeland* en *Schotland* eene ſoort van *Hekſenhamer* is geworden, en gedurende eenen langen tijd is gebleven.

En had de Koning het alleen bij het *ſchrijven* gelaten. Helaas! hij heeft meer gedaan. Wij zullen hem, om zijne *daden* in dezen, nader moeten gedenken (27).

Geſchiedenis van de Hekſenproceſſen *in de Rijken van* Europa, *buiten de* Nederlanden.

Wij nemen eene taak op, moeijelijk voor den ſchrijver, waaronder het hart ſomtijds van aandoening beeft en het verſtand niet ligt de mogelijkheid der verhalen kan beſeffen.

De lezer zal, zoowel als wij bij het zien van de ellenden, eenig leed ondervinden; maar bij de latere vergelijking van de regtspleging elders met den gelukkigen ſtand der zaken in de *Nederlanden*, alwaar reeds in de zeventiende eeuw de menſchelijkheid in de regtbanken

voorzat, zoo zullen wij ons te meer in het gevoel van volksroem op volkswaarde mogen verheugen.

Spanje en *Portugal.*

Over deze rijken hingen onafgebroken zulke zwarte wolken, dat de ware ſtand van zaken in vele opzigten voor ons verborgen bleef. Voorheen gedeeltelijk onder het juk der Inquiſitie, en altijd en nog onder het juk der Priesters, bleven de lagere ſtanden in beide rijken aan de knellendſte banden van het bijgeloof gehecht, en beider geſchiedenis levert verſchrikkelijke verhalen op.

Wie de werken van VAN LIMBORCH en LLORENTE: *over de Inquiſitie* gelezen heeft, die weet, dat er in *Spanje* geene *auto da fé* plaats vond, of er werden zoo wel toovenaars als ketters verbrand.

Aan de Academie van *Salamanca* werden lesſen gegeven over de tooverij, ten einde de toovenaars te beter te kunnen vervolgen, en dit werd bevorderlijk gerekend aan het heil der geloovigen. Deze ſchool is in de geſchiedenis vermaard gebleven met den naam van *de duivelsſchool*, of *het duivelscollegie*, ter-

terwijl *Spanje* bij uitsluiting den naam verwierf van *het heksen- of tooverland* (28).

De verhalen van de uiterste wreedheid in *Spanje* zijn somtijds met zeer belagchelijke vergezeld.

Koning PHILIPS V. had zijn hoofdhaar door eene ziekte verloren. De geneesheeren raadden hem het opzetten van eene pruik. De *Camarilla* (het *kabinet*, de zamenspanning van Hof-geestelijken en Hof-grooten) verzettede zich tegen dezen raad, als zullende hoogst gevaarlijk zijn, om dat er met menschenhaar zoo veel tooverij plaats vond. De Raad gaf toe, mits er alleen haar genomen werd, gegroeid op het hoofd van edellieden (*).

De Prinses *van Asturië*, echtgenoot van 's Konings zoon, bleef eenige jaren zonder kinderen. Dit werd door tooverij veroorzaakt, en men vond voor deze opvatting een stellig bewijs, toen men eenige stukjes lood met gekruisde sleutels en andere tooverteekenen voorzien, in de slippen der mouwen van haar boven-

(*) *Lettres inedites de Mme* DE MAINTENON *et Mme la Princesse* DES URSINS, *Paris* 1826, bij uittreksels medegedeeld in het tijdschrift: *Minerva*, van F. A. BRON, Julij 1827., 2. 21.

venkleed ontdekte. De kleermaker der Vorstin werd gevangen gezet, en deze ontkwam ter naauwernood aan de beulen van het Heilig Officie, door aantewijzen, dat hij dit lood in de slippen van het kleed had gedaan, om dezelve beter te doen nederhangen, en dat hij die stukjes had genomen van Leydsche stoffen, zonder te overwegen, dat dezelve met stadswapen en andere fabrijkmerken waren bestempeld.

Het is bekend, dat men weleer aan de toovethekfen de gaaf toekende om eijeren te leggen, welke zij dan ter markt bragten en verkochten. HORST verhaalt met historisch bewijs, dat nog in den jare 1783, zulk eene eijerleggende heks in *Spanje* voor een geregtshof is gebragt, en ten vure is gedoemd (*).

Nergens vond ik berigten van het doorbreken van eenig licht in *Spanje* en in *Portugal.*

Ita-

(*) HORST, *Dæm.* II. 282. Deze heks had de gelegde eijeren zelve opgegeten.

Over den deerlijken toestand van *Spanje* zijn verder vele en zeer belangrijke berigten in het bekende werk van A. GAVIN.

Italië.

Men kan ligtelijk nagaan, dat het te *Rome* en in den Kerkelijken Staat, in *Savoije*, *Lombardijen* enz. gedurende de zestiende eeuw niet beter gesteld is geweest. Uit de overeenkomst van het priester-geweld aldaar, met dat in andere landen, kan men veilig besluiten, dat ook in de meeste groote en vooral ook in de kleinere Staten, de deerlijkste tooneelen bij herhaling hebben plaats gevonden.

In *Rome* werd in den jare 1657 eene instructie over den vorm van procederen in zaken van tooverij uitgegeven, welke het wel in kortheid wint van den *Heksenhamer*, maar niet in bitterheid en wreedheid voor denzelven behoeft te wijken (*).

Het is wegens *Italië* bekend, in welken tijd het gezond verstand en de menschelijkheid aldaar hunne regten hebben hervat en gehandhaafd.

De veroordeeling van MARIA RENATA te *Wurtsburg* in 1749, waarover nader, veroor-zaak-

(*) De titel is: *Instructio pro formandis processibus in causis strigum.* Dit stuk is bewaard bij HORST *Z.B.* III. 2.82. en is zeer opmerkelijk.

zaakte een groot gerucht in *Europa.* De geleerde TARTAROTTI te *Verona* schreef reeds in hetzelfde jaar eene belangrijke verhandeling, om de ijdelheid van de hekserij en de duivelskunsten aantewijzen en de uitspraken deswege belagchelijk te maken.

Naar het oordeel van den edelen SCIPIO MAFFEÏ ging deze schrijver niet ver genoeg, en hij vond zich derhalve opgewekt, om insgelijks als bestrijder van het bijgeloof op te treden. Hij gaf toen het beroemde werk: *de tooverkunst verbannen.* Dit werk werd door vele tegenschriften gevolgd, en deze werden beantwoord in een ander werk, op name van ANTONIO FIORINO, door MAFFEÏ op zijn tachtigste jaar geschreven, met den titel: *de tooverij vernietigd.* Weinige jaren later werd er met den verzierden naam van ARDOINO UBIDENTE DEL OSSA, het beroemde geschrift uitgegeven, getiteld: *het groote wereldbedriegende niets, of de hedendaagsche hekserij en tooverkunst*; door welke werken de oogen van zeer velen moeten geopend zijn, en sedert zouden ook in *Italië* de Heksenprocessen zijn opgehouden (*).

Zwit-

(*) De titel van het werk van TARTAROTTI is: *Over de*

Zwitſerland.

Dat er onder de inwoners der kantons en der aanhoorige kleine Staten, gedurende een' langen tijd, de oude verblinding door het bijgeloof plaats vond, zal niet behoeven vermeld te worden.

In den jare 1652 werd in het Protestantſche *Geneve* een hekſenproces tegen Michea Chauderon gevoerd, hetwelk om de uiterſte wreedheid, berucht is gebleven. In dit proces komen bijzondere berigten vóór van de *naaldeproef*, welke door het ſteken met naalden in eene moedervlek, door geneeskundigen of door den ſcherpregter genomen werd, om te zien of zij op die plaats gevoelig was voor pijn. Na de uiterst geweldige folteringen op de pijnbank, en de zotſte bekentenis van tooverkuren, werd deze vrouw als heks verbrand.

Het was echter het laatſte doodvonnis, hetwelk te *Geneve* wegens tooverij geveld is. In het

de Nachtfeesten der Hekſen, gevolgd van twee verhandelingen: *over de tooverkunst. Roveredo* 1750. De werken van Maffeï verſchenen te *Verona* 1750 en 1754; het werk op naam van Del Ossa, te *Frankfurt* (*Augsburg*) 1761. Zie Horst, *Dæm.* 262–265. *Zaub. Bibl.* II. 381.

het volgende jaar werd eene vrouw van tachtig jaren alleen gebannen (*).

Om den jare 1660 kwam een zekere Mr. BRINCHE met een ſpel marionetten in eene ſtad van *Zwitſerland;* nooit had men aldaar bewegende beelden gezien. BRINCHE was een toovenaar, en werd tot den ſtrop veroordeeld (†).

Nog in den jare 1780 werd in de *Alpen* een oud moedertje van tooverij beſchuldigd, en tweemalen op de wreedſte wijze gepijnigd. Zij ſtond de tortuur door, en men moest derhalve van het genoegen, om haar ter eere Gods te verbranden, afzien (‡).

In den jare 1782, ik ſchrijf — *zeventienhonderd twee en tachtig*, werd in het Protestantſche kanton *Glarus*, een formeel Hekſenproces gevoerd, geheel in den geest van den *Hekſenhamer* en het werk van DEL RIO.

ANNA GOLDIN, de dienstmaagd van den Geneesheer TSCHUDI, werd gevangen genomen en voor den Regter gebragt, beſchuldigd zijnde van het kind van haren meester betooverd te heb-

(*) HORST, *Dæm.* I. 260.
(†) HAUBER, *B. M.* II. 629—642.
(‡) Ald. II. 216.

hebben. Haar vrijer en medebeſchuldigde, Steinmuller geheeten, verhing zich in den kerker, en dit was een bewijs van ſchuld tegen beiden. Anna Goldin werd ter dood veroordeeld en uit genade onthalsd.

De hoofdacteur bij dit treurſpel was een Protestantsch geestelijke en heette Zwingli (*). Welk een verbazend contrast met den held van gelijken naam, die in *Zwitſerland* het eerst het licht der waarheid ontſtak!

Zoo veel ik heb kunnen nagaan is dit de laatſte uitvoering van een doodvonnis, wegens tooverij, aan deze zijde der *Alpen*.

Wij mogen niet onvermeld laten, dat nog in den jare 1789 een nieuw Hekſenproces voor den Hoogen Raad in hetzelfde kanton *Glarus* gevoerd is, en dat alleen door de bemoeijingen en tusſchenſpraak van verſtandigen in omgelegene plaatſen, de zaak is geſmoord en buiten opſpraak gehouden (†).

Frank-

(*) *Uhuhu* II. 128. aldaar zijn breedvoerige berigten deswege na Schlözer, *Staats-anzeige*, Heft 7. B. II. 2. 274. Over dit proces en de gevolgde twist tusſchen den Raad van *Glarus* en den ſchrijver Wehrlin, die in zijn tijdſchrift: *Chronologen u. z. w.* die Heeren niet geſpaard had, is destijds veel geſchreven en gelagchen.

(†) *Uhuhu* VII. 5.

Frankrijk.

Filesac (*), van wien reeds melding is gemaakt, heeft wel na de opgaaf der gruwelijke vervolgingen onder de Vorsten uit den huize Valois verzekerd, dat het getal der slagtoffers gedurende de regering van Hendrik IV. jaarlijks afnam, en dat de Regters in dezen tot meineed en verzuim van pligt verleid waren, door de werken van Wier of van andere door den duivel bedrogene of met toovenaars verbondene schrijvers. Het is echter buiten twijfel, dat de ergste wreedheid aldaar bleef woeden in de zeventiende, ja, tot in de eerste helft der achttiende eeuw, vooral in het zuidelijke gedeelte des rijks. In *Toulouse* werden in een jaar meer dan veertig menschen veroordeeld, en er waren meer aanklagten wegens tooverij, dan van alle andere mogelijke misdaden en misdrijven te zamen (†). Geheele dorpen werden uitgebrand. Johan van Heemskerk heeft om den jare 1620 in *Biscaije* en andere landen gereisd, en geeft de treurigste be-

(*) In zijne *Idolatria Magorum* 1609. aangehaald bij Hauber *B. M.* II. 45.

(†) Voetius, *Disp. Theol. sel.* III. 610.

berigten, aangaande den ongelukkigen toeſtand der ingezetenen, in eene maatſchappij, waar de eigendom van den hals bij een' ieder in twijfel ſtond en waar een enkel vermoeden genoeg was, om den besten man in den kerker en op het ſchavot te brengen. „ De ſtaken," zegt hij, „ rookten bij honderden van den „ brand der genen, die menigmaal veel vroomer en deugdelijker waren dan zij, die hen „ deden verbranden (*)."

Over het lot van bijzondere perſonen kan ik niet uitweiden. Hoogstaandoenlijke regtsgevallen zijn bewaard bij GAYOT DE PITAVAL en DE ST. ANDREAE, met name aangaande LOUIS GEOFFROY of GOFFREDY (†), URBANUS GRANDIER (‡), ELIZABETH GALIGAÏ, de echtgenoot van den vermaarden Marſchalk DE ANCRE, en andere (§).

In den jare 1664 werd JEAN PIERRE DE ORENSON, Arts en Natuurkundige te *Aix* in *Provence*, in hechtenis genomen, om de onſchuldige mededeeling van eene proef, aangaande de harmonie der klanken. Hij hing eene *gui-*

(*) *Bat. Arc.* bl. 67.

(†) HAUBER *B. M.* I. 399.

(‡) BEKKER, *Bet. wereld.* IV. 85.

(§) Ald. II. 433.

guitar om den hals van een ſchelet, hetwelk in het midden van eene kamer ſtond; toen hij op eene gelijk geſtemde *guitar* ſpeelde, gaf de eerſte gelijke klanken; dit was tooverij, en niets konde hem behoeden voor de uitvoering van het vonnis, om gehangen en met het ſchelet op de markt te *Aix* verbrand te worden (*).

Dit vonnis werd gewezen door eene der *Chambres de la tournelle*, welke toen nog beſtonden; omgaande Regters, die over *ongewone* misdaden moesten vonnisſen. Niet zelden had de geestelijkheid eenen grooten invloed op de aanklagte bij, en de uitſpraak van dergelijke regtbanken (†).

De ergſte vervolging had om den jare 1670 plaats, toen het Parlement van *Normandië* te *Rouen* bijna in elken ſchaapherder en boer, die in de ſtreken van *Haye du Puis* woonden, een' toovenaar zag, die zich aan den duivel had overgegeven; waarom men zich geroepen beſchouwde, deze toovenaars met de uiterſte geſtrengheid te ſtraffen, of liever, wanneer zij gee-

(*) Leyserus, *Disſ. de crimine Magiae*, 1715. bij Hauber II. 214. Hennings, *over de Geesten*, D. I. 282.

(†) Hauber, *Bibl. Mag.* II. 214.

geene genoegzame krachten hadden, om de pijnbank door te ſtaan, van de aarde te verdelgen.

Een geleerd ſchrijver verzekert, dat het getal ſlagtoffers van domheid en geweld ongehoord groot was, tot dat eindelijk de Koning in 1672 aan het Parlement gelastte, alle zulke gevangenen te ontſlaan, waardoor aan de hekſerij in die ſtreken een einde kwam (*).

De voortduring van deze en dergelijke gruwelen werden grootendeels toegeſchreven aan het belang, hetwelk men bleef ſtellen in zeker boek van HENRY BOQUET, Grootregter in het Hertogdom *Bourgondië*, hetwelk geheel naar de leer van DEL RIO ingerigt, in *Frankrijk* als het ware voor eenen verbeterden *Hekſenhamer* gold (†).

Onder al deze ellenden vertoonden zich echter in *Frankrijk* eenige ſtralen van licht.

Het Hof of het Parlement van *Parijs* heeft, volgens het berigt van DANAEUS, een voortref-

(*) S. CH. WAGENER, *Neue Geſpenſter*, *Berl.* 1801. Th. I. XXVII. BRUNNEMAN, *Hist. Anleitung*, 203.

(†) De titel is: *Discours execrable des sourciers, ensemble leurs proces etc. avec une instruction pour un juge en fait de sourcelleries. Rouen* 1606. HORST, *Dæm.* I. 206.

treffelijk voorbeeld in dezen gegeven. Hetzelve ftelde zoo weinig belang in de Hekfenprocesfen, dat het zich bijna niet wilde verwaardigen, dezelve na te zien, maar eerder zulke befchuldigingen als ijdel, ongeloofelijk, ja, onmogelijk achttede (*).

In een werkje, onlangs verfchenen, vond ik een belangrijk bewijs.

In den jare 1589 hadden *veertien* vrouwen, welke ter dood waren veroordeeld, zich beroepen aan gemeld Hof. Hetzelve benoemde drie genees- en heelkundigen, om de beklaagden te onderzoeken. Het advijs dier Heeren was, om aan die ellendigen liever *nieskruid* toe te dienen, dan ze te verbranden; het Hof volgde dien raad en ontfloeg allen (†).

In den jare 1594 verklaarde LOUIS SERVYN, Advocaat des Konings, zich tegen de waterproef, en deze werd in 1601, ten minfte in *Champagne* verboden en buiten gebruik gefteld (‡).

GA-

(*) HEEMSKERK, *Bat. Arc.* bl. 65.

(†) *Iets over het Strafregt in België*, 1826. bl. 80. aldaar is het advijs van 's Konings Chirurgijn.

(‡) Dit pleidooi is bewaard bij de vertaling van het werk van R. SCOTT, 2de druk, 293—313.

Gabriel Naudé, een geleerd geneeskundige, verhief in 1625 in een voortreffelijk werk, zijne ſtem, voor eene wijze regtvaardigheid, maar hij konde in dien tijd geen gehoor verwerwen (*); eerst in den jare 1641 werd de waterproef bij eene acte van het Parlement van *Parijs*, als onzeker en gevaarlijk afgeſchaft (†).

De latere edicten van Lodewijk XIV. van 1679 en 1682, hielden wel vele bepalingen in tegen de waarzeggers en tooverdoctors, maar minder over de tooverij en de regtspleging (‡).

Eerlang verminderde ook aldaar het rijk van het bijgeloof.

Een Abt, Bourdelon of Bourdelot, nam de geeſel der ſatyre op, en gaf het vermaarde werk, getiteld: *Histoire des imaginations extravagantes du Mons.* Oufle (*le Fou*). Het is eene navolging of kopij van den beroemden roman van Cervantes: *Don* Quichot, als be-

(*) De titel van dit werk is: *Apologie pour les grands hommes soupsonnes de Magie*, *Paris* 1625. Horst, *Dæm.* I. 206. Hauber.

(†) *Iets over het Strafregt enz.*, bl. 62.

(‡) Hauber *B. M.* II. 669. aldaar is het edict in zijn geheel voorhanden.

bevattende verwonderlijke verhalen van zeldzame inbeeldingen, welke de held door de lezing der werken over de tooverij bekomen heeft; somtijds is hij zelf *weerwolf*. Het is in het Nederduitsch vertaald met den titel: *Monsieur* OUFLE, of *de avontuurlijke weerwolf* (*).

Het licht verrees verder geheel en al in *Frankrijk*, vooral bij de Regters, na dat de menschlievende geneesheer des Konings, DE ST. ANDREAE, zijne brieven over de tooverij in den jare 1725 had uitgegeven (†), welk werk met eene ongemeene goedkeuring werd bejegend.

Dat het bijgeloof echter niet geheel bij de lagere standen verdwenen is, zoude door verscheidene berigten kunnen bewezen worden. Nog in den jare 1825 zijn eenige vrouwen uit de gemeente *Bournel* door de Assises van het Departement *Lot en Garonne*, tot straffen veroordeeld, omdat zij eene oude buurvrouw, verdacht van tooverij, wilden verbranden (‡).

En-

(*) HORST *Z. M.* III. 287—298. HENNINGS, *over de Geesten*, II. 9.

(†) Bij HAUBER, *B. M.* II. 649—665. is een fraai berigt en beoordeeling van dit werk.

(‡) HORST *Z. B.* VI. 368.

Engeland.

De loop der zaken aldaar zoude eene langere beschouwing verdienen.

De Hervorming bragt geene gewenschte gevolgen in dezen te wege. Hoe zeer het licht met den dag toenam, zegt JOHNSON, de boldergeesten der tooverij bleven voortspoken.

Wij hebben reeds gezegd, dat een groot gedeelte van die ellenden toegeschreven mag worden aan het nietige boek van Koning JACOBUS I., wij zullen nu aan zijne *daden* en *bedrijven* moeten gedenken.

De Koning had weinig tijds voor zijn vertrek naar *Engeland* in 1602, zelf eene vrouw verhoord, die als heks was aangeklaagd, en van deze had hij veel geleerd.

In het eerste jaar zijner regering werd eene wet afgekondigd. Nergens vindt men de misdaad en de straf zoo naauwkeurig bepaald.

„ Wanneer iemand zich aan eene oproeping
„ of bezwering van den duivel of booze gees-
„ ten schuldig maakt, een booze geest bij
„ eene zaak te rade neemt, met hem spreekt,
„ hem ergens toe gebruikt, onderhoudt of
„ betaalt, of iets belooft, of een' verstorven'
„ man, wijf of kind uit het graf haalt, of de

„ huid of een been of een ander deel van
„ het lijk wegneemt, om daarmede hekſerij,
„ tooverij en bezweringen aanterigten; wanneer iemand ergens eene ſoort van hekſerij,
„ tooverij of bezwering uitoefent, waardoor
„ een ander wordt ongelukkig gemaakt, aan
„ eenig deel verlamd, uitgeteerd, beſchadigd
„ of gedood — die zal, wanneer hij geregtelijk overtuigd wordt, het leven verliezen,
„ en als toovenaar of heks openlijk ter dood
„ worden gebragt."

Hij liet verder alle *vergetene* wetten van vroegere koningen en koninginnen over deze en dergelijke zaken herleven.

Wanneer wij dit een en ander overwegen, dan moeten wij wel de getuigenis van den beroemden Gilbert Burnet toeſtemmen: „ dat
„ namelijk de glans, welke de Engelſche kroon
„ verwierf door Elizabeth, die zich als ſcheidsvrouw der Christenheid verhief, bij de regering van Jacobus geheel beneveld werd,
„ zoo zelfs, dat de wereld den ſpot met hem
„ dreef, en hij, terwijl hongerige broodſchrijvers hem in het Hof ſtreelden en vleiden,
„ buiten het Hof werd aangezien als een pedant, zonder verſtand, moed of kracht;"

en

en kunnen het geen JOHNSON deswege zegt, als waar aannemen: „ dat het de kortſte weg „ was, om zich in de gunst des Konings „ te brengen, wanneer men zijne toovergrillen „ vleide, en zoo werd dit koninklijk ſystema „ van hekſerij en daemonologie van allen aange- „ nomen, die naar bevordering ſtonden, of hun- „ ne ambten wilden behouden. Zoo werd de „ leer aangaande de tooverij nadrukkelijk aan „ velen ingeſcherpt, en daar de meeste men- „ ſchen geenen anderen grond voor hunne be- „ grippen hebben, als dat zij in de mode zijn, „ zoo moest het bijgeloof wel eenen grooten „ voortgang maken."

Wanneer men verder nagaat, dat des Konings opvolger geene meerdere wijsheid of voorzigtigheid liet blijken, dan zal men geredelijk het verſchijnſel kunnen verklaren, dat er gedurende de eerſte helft van de zeventiende eeuw zeer vele voorbeelden van wreedheid en domheid in de geſchiedenis van *Engeland* voorhanden zijn.

Vele gevallen zoude ik kunnen bijbrengen, aangaande het meest ſporelooze geloof aan de zigtbare hulp des duivels en der geesten, als beſliste waarheden, maar ik moet mij bekorten.

Zeker is een der vreemdſte, dat MATTHIJS

HOP-

Hopkins, in het graaffchap *Esſex*, in de jaren 1644—1646 met John Stern en eene vrouw het werk op zich nam, om de hekſen in verſcheidene provinciën van *Engeland* opteſporen. Deze Hopkins noemde zich: *Witchfinder general* (Hekſenjager generaal). Zij ontvingen voor elke tooverheks twintig ſchellingen; men kan nagaan hoe ijverig zulke *hekſenjagers* waren, om de onſchuldige vrouwen in ſchuldige te herſcheppen, ten einde de toegezegde belooning te erlangen (*).

Van hier dan ook doodvonnisſen tegen tien, twintig en meer ongelukkigen in één graafſchap te gelijk, tot in en om den jare 1660, vooral in *Schotland* ten uitvoer gebragt.

Onder de Regtsgeleerden en bijzondere perſonen nam het licht allengskens meer en meer toe. Het geprezen werk van Reynald Scott werd geſtadig herdrukt en met zeer belangrijke toevoegſels voorzien.

Eerlang traden verſcheidene geleerden, met name Franciscus Hutchinson (†), Johannes Web-

(*) Hennings, *over de Geesten en Geestenzieners*, I. 10; aldaar is het berigt, hoe men in dezen te werk ging.

(†) Hauber II. 656. Brunneman 221.

WEBSTER en JOHANNES WAGSTAF openlijk op, en zoo kwam in *Engeland* aan de vervolgingen der onſchuldige vrouwen vroeger een einde, dan in *Frankrijk* en *Duitschland*. Het duurde echter nog tot aan den tijd der regering van Koning GEORGE II., dat de wetten van JACOBUS I. voor *Engeland*, en van MARIA voor *Schotland*, tegen bezweringen, tooverij en ligtvaardige gemeenſchap met booze geesten, bij Parlementsacte van 1736 buiten werking werden geſteld. Na den 24 Junij van gemeld jaar mogt er geene actie wegens tooverij worden aangevangen, en zij, die als gewaande toovenaars de menſchen bedrogen, zouden geſtraft worden met eene tentoonſtelling aan de kaak en één jaar gevangenis (*).

Bij de lagere ſtanden bleef ook in *Engeland* het bijgeloof langer aanwezig. Op den 11 Julij 1776, moest een paardendoctor te *Suffolk* de waterproef ondergaan, om zich vrij te kennen van eene beſchuldiging van toovenaar te zijn (†).

De

(*) De Parlementsacte is bij HAUBER *B. M.* II. 1.
(†) SCHWAGER 342.

De Noordsche Rijken.

Dat in het Noorden van *Europa* vooral het geloof aan tooverij algemeen was, is eene bij velen bekende zaak, zonder met VAN VAERNEWIJCK te gelooven, dat de duivelen uit het Zuiden van *Europa* derwaarts waren afgezakt. Wij vonden echter meer bewijzen van het algemeen bijgeloof, b. v. dat de *Lappen* en *Finnen* den wind verkoopen in doeken geknoopt, dan van bijzondere vervolgingen, wegens het aangaan van een verbond met den duivel, of het eigenlijk Hekfenproces, op grond der bulle van INNOCENTIUS.

In *Rusland* vond ik alleen melding van de procesfen tegen QUIRYN BREMBURG en QUIRINUS KUHLMAN, waarin wel van tooverij gewag is gemaakt, maar het voornaamfte der befchuldigingen liep over zaken van eenen geheel anderen aard (*).

De drift tegen den geneesheer DANIËL VAN GALDEN, bij het volksoproer in 1680, getuigt van het beftaan der zucht, om alles wat vreemd was voor tooverij te houden.

„ Hij

(*) *Rusland en de Nederlanden*, I. 121. ADELUNG, *Gefchichte der Narrheit*. V. 1.

„ Hij is een toovenaar!” ſchreeuwde men, „ want wij hebben bij hem gedroogde zee- „ monſters en eene ſlangenhuid gezien (*).”

In *Denemarken* was het geloof aan den duivel zoo ſterk werkende, dat TYCHO BRAHÉ zijne ſterrekundige werktuigen van het Obſervatorium te *Koppenhage* moest wegnemen, en naar het onbewoonde eiland *Ween* overbrengen, omdat de Denen dezelve aanmerkten als gereedſchap van den duivel.

De ſtukken van een zeer belangrijk Hekſenproces te *Kiöge* in *Seeland*, in het begin der zestiende eeuw gehouden, waarbij vele menſchen omkwamen, zijn in den jare 1674 uitgegeven, van welk boekje als een ſtuk, dat zichzelven wederlegt, door ANTONIE VAN DALE, eene vertaling in het Nederduitsch is gegeven (†).

Aangaande *Zweden* vond ik berigten van het bijgeloof en van vervolgingen.

Ten tijde der regering van KAREL GUSTAAF beſchuldigde J. ELOFZEN TERSERUS, Bisſchop van *Abo*, eenen ſtudent van tooverij en van een

(*) *Rusland enz.* II. 20.

(†) B. BEKKER, *Bet. wereld*, IV. 220.

een verbond met den duivel te hebben aangegaan, omdat hij in een' korten tijd te veel geleerd had (*).

Bij Bekker is melding, dat weinige jaren voor de uitgave van zijn boek, er uit *Zweden* geſchreven werd: „ dat de duivel aldaar kerk „ en ſchool had opgerigt, en zijnen Catechis„ mus aan de menſchen leerde."

In den jare 1670 is het groote Hekſenproces te *Mora* gevoerd, hetwelk door de menigvuldige geſchriften daarover meer dan eenig ander bekend is gebleven.

Dit proces eindigde met tweeënzeventig vrouwen en vijftien der oudſte kinderen ter dood te brengen, terwijl aan zesenvijftig andere perſonen zware lijfſtraffen werden opgelegd en de zaak van zevenenveertig medebeſchuldigden onbeſlist bleef.

Balthazar Bekker heeft van dit proces eene breedvoerige melding gemaakt in zijn werk: *de Betoverde wereld*. Het zien der ijsſelijke wreedheid in dezen heeft hem vooral aangeſpoord tot het ondernemen van den zwaren kampſtrijd (†) (29).

Wij

(*) Horst *Z. B.* III. 379.

(†) Bekker *Bet. wereld*, IV. 219—224.

Wij vonden in de geschiedenis van *Zweden* het eerste openlijke blijk ter beteugeling der wreedheid, zoo veel mij bekend is, van wege eene regering gegeven.

Koningin CHRISTINA nam in den jare 1649 een decreet, hetwelk zeer wijs en voorzigtig gesteld, gezonden is aan eene der steden in *Pommeren* of *Lijfland*, waarbij de Heksenprocessen worden opgeheven en verboden (*).

Om het begin der 18de eeuw zijn ten opzigte der Heksenprocessen in het eigenlijk *Zweden* voor het eerst eenige geregtelijke bepalingen gemaakt. De wet, dat de misdaad van tooverij met den dood moest gestraft worden, is niet voor den jare 1779 stellig opgeheven (†).

Polen.

In dit rijk, hetwelk in de zeventiende eeuw als de kweekhof, of als het paradijs der Jesuiten werd aangemerkt, rees de vervolging tot den hoogsten graad; ja, tot het ongeloofelijke.

Uit

(*) Het decreet is bij HAUBER *B. M.* III. 250.
(†) HORST *Z. B.* IV. 367.

Uit de groote menigte gevallen zij één bijgebragt, ten bewijze van de ligtvaardigheid, waarmede men nog in de achttiende eeuw te werk ging.

Een tandtrekker of kwakzalver, JOHANNES PLAN geheeten, reisde in den jare 1730 uit *Silezië* naar de jaarmarkt te *Posen*, vergezeld van eenen knecht of hansworst, die in het goochelen bedreven was. De meester bereisde vervolgens alleen andere plaatsen. Te *Posen* terug komende, zag hij zijnen dienaar aan de galg hangen, met de goocheltasch voor de borst. Naar de reden vragende, was het antwoord: „ dat de knecht voor aller oogen op de „ markt, eijeren en vogelen had vervaardigd — „ hij was derhalve een toovenaar." Men had dezen op den Poolschen bok gespannen, en zoo lang gepijnigd, tot dat hij alles had beleden, wat men van hem verlangde. Berigts genoeg voor den meester, om spoedig te vertrekken (*).

Nog in den jare 1780 werden er Heksenprocessen te *Witkove* in het Waaiwoodschap *Gnesen* gevoerd. Twee andere beschuldigden waren weinige jaren vroeger aldaar verbrand,

De

(*) HAUBER *B.M.* I. 813. HORST *Z.B.* V. 263.

De inwoners van het dorp *Tſchemesme*, van tooverij verdacht, hadden allen de waterproef moeten ondergaan (*).

Duitschland.

Wanneer men de eerſte en oudſte geſchriften tegen de leer der kettermeesters in *Duitschland* raadpleegt, dan kan men het veilig als waar en zeker aannemen, dat het getal der brandſtapels, tusſchen de jaren 1588 en 1620, eerder toe- dan afnam. Alleen in *Quedlimburg*, eene ſtad met den omtrek op het hoogſte elfduizend inwoners bevattende, aan eene Vorſtelijke Abdis onderworpen, ſtierven, tusſchen de jaren 1569 en 1598 dertig perſonen door beulshanden (†).

Verſcheidene edele mannen, met name ANDREAS en THEODORUS THUMMIUS, ADAM TANNER verhieven om den jare 1620 hunne ſtem (30); inzonderheid FREDRIK SPEE, welke laatſte zich zeer verdienſtelijk heeft gemaakt bij de geheele menschheid.

Wij

(*) HORST, *Dæm.* I. 267.

(†) *Uhuhu* III. 27. naar VOIGT in het Berliner *Monatſchrift* en uit de geregtelijke acten.

Wij moeten ter dankbare vereering van dezen, wel eenigen tijd ſtilſtaan.

Hij was te *Paderborn* geboren, uit het geſlacht der Baronnen VON LANG-ECKFELD, en werd vroegtijdig bij de Jeſuiten aangenomen, waarna hij den naam voerde van FREDRIK SPEE.

Hij had vele onſchuldige lijders in hun uiterſte bijgeſtaan, en de ſchrik en het medelijden deswege hadden hem reeds in den jeugdigen leeftijd grijs gemaakt. Hij vond zich door het gene hij had gezien en gehoord, zoodanig getroffen, dat hij zich verpligt beſchouwde de pen op te vatten, om ware het mogelijk, het menschdom te bevrijden van de doorgaande ellende. Omtrent den jare 1625 gaf hij het boekje uit, getiteld: *Cautio criminalis*, *ſeu de Procesſibus contra ſagas*, (Waarſchuwing om geen kwaad regt te doen tegen de toovenaars, als gerigt aan *alle* Overheden en Regters in het Duitſche Rijk, en voor allen in dien tijd noodzakelijk). Hij verzweeg zijnen naam en ſtelde alleen op den titel: *door een' Roomsch geestelijke.* Waarſchijnlijk zoude de naam geheel onbekend zijn gebleven, ware dezelve niet in het geheim vertrouwd aan den menschlievenden Keurvorst van *Mentz*, JOHAN PHILIP,

Graaf

Graaf van *Schönborn.* Het was op gezag van dezen edelen Vorst (over wien nader), dat de beroemde LEIBNITS den naam van den schrijver aan het licht heeft gebragt.

Over dit werk is maar ééne stem in de geleerde wereld, als zijnde de leer van WIER en SCOTT nergens beter, met meer kracht van taal en klaarheid, dan alhier, voorgesteld; alles gestaafd en opgehelderd door de aanvoering van vele, geheel nieuwe, verschrikkelijke voorbeelden van onregt en geweld.

Indien ik mijn gevoelen over de waarde van dit werk zoude opgeven, dan vrees ik verdacht te zullen worden van te uitbundige lofspraak. BALTHAZAR BEKKER zeide aangaande hetzelve: „ dat het waardig is, om in alle talen van „ *Europa* overgezet, door alle menschen gelezen, en door alle regters bedacht en betracht te worden."

JOHAN VAN HEEMSKERK heeft zich vooral beijverd, om de waarde van dit werk hier te lande bekend te maken. Ik neem het volgende daaruit over.

De schrijver geeft vele berigten aangaande zijne ondervinding bij de lijders, en zegt: „ in goeder gewisse te kunnen verklaren, „ dat niet een eenige van allen, regt schuldig

„ is geweest aan het gene, waarover zij als
„ doodſchuldigen verbrand werden; maar wel,
„ dat vele onſchuldigen door dit vooroordeel
„ van tooverwaan, ellendiglijk om het leven
„ zijn gekomen."

„ Hij verklaarde het voor het geregte Gods
„ in den hoogen hemel, ten jongſten dage te
„ zullen betuigen, naardien zoodanige getuige-
„ nis bij de regters hier beneden op aarde
„ niet wordt aangenomen, en zij, die door de
„ onnoozelen voor te ſtaan, het onregt trach-
„ ten te weeren, bij hen in kwaad vermoeden
„ en in ongenade komen en der pijnbank waar-
„ dig geacht worden."

„ De misſlagen, hierin begaan, zijn zoo grof,
„ zoo groot, zoo menigvuldig, dat hij dage-
„ lijks onder de beſchuldigden in de gevange-
„ nis met ſcherpe opmerking omgaande, bij
„ wijlen naauwelijks geweten heeft, wat hij van
„ deze geheele zake, daar zoo veel om te doen
„ is, en zoo veel bloeds om vergoten wordt,
„ zoude gelooven; maar dat hij het als zeker
„ gelooft en vastelijk aanneemt, dat van vijf-
„ tig, die ten vure veroordeeld worden, geen
„ vijf, ja, geen twee, en mogelijk niet één
„ daaraan ſchuldig zijn."

Elders zegt hij: „ dat zoo men hem het
„ ſcherp

„ ſcherp onderzoek hiervan in handen wil ge-
„ ven, en dat hij geruchten mag doen loopen,
„ vermoeden daaruit ontſtaan, op dat vermoe-
„ den, wie hij wil in de gevangenis werpen,
„ den gevangene ter pijnbank brengen, en met
„ onlijdelijke ſmarten afmatten, zonder iets ter
„ verontſchuldiging aan te nemen, — hij zich
„ wil ſterk maken, om alle regters van *Duitsch-*
„ *land*, die dus wreedelijk met de arme men-
„ ſchen te werk gaan, tot bekennen van toover-
„ ſchuld te brengen; zijnde naar zijn oordeel
„ de eenige reden, dat wij niet allen toovenaars
„ bevonden worden alleen daarin gelegen, om
„ dat wij niet op de pijnbank geraken."

„ Geloofwaardig wordt het alzoo, dat zeker
„ ambtman, zeer heet gebakerd, om deze el-
„ lendige lieden aan haar einde te helpen, zich
„ weleer onder den dronk beroemd heeft, dat
„ hij zulk een greep had, om de toovenaars
„ tot bekentenis te brengen, dat hij ook den
„ Paus, indien hij hem onder zijne kluiven
„ kreeg, eindelijk zoude doen klappen en zich
„ aan tooverij ſchuldig melden. En zoo zoude
„ BINSFELD, zoo zoude ik, zoo zoude een ie-
„ der, uitgenomen eenige weinige, des onlijde-
„ lijken lijdens magtig, na alle uitgeſtane pij-
„ nen, als halsſtarrige en onboetvaardige boos-

„ wichten levendig aan de vlammen worden „ opgeofferd, in ſtede dat zij, die tot beken „ komen, de gunſte erlangen om eerst gewurgd „ en daarna gebrand te worden."

Aangaande de vertaling van dit geheele werk, op de beste wijze in het Nederduitsch gedaan, zullen wij nader gewagen.

Ik meen hier nog te moeten bijvoegen, dat mij nimmer een boek is voorgekomen, hetwelk tot grootere eere verſtrekt aan den wil, het verſtand en den moed des ſchrijvers.

Bij het lezen der gruwelijke verhalen wordt men weemoedig en toornig op den mensch, als den vernieler van zijn eigen geluk, maar waar men den edelen ſchrijver ziet, daar wordt men wederom met het menschdom verzoend. Waren alle Jeſuiten zulke *Christenen* geweest, welk eene andere gedaante zoude de burgermaatſchappij, ſtaat en kerk, en derzelver geſchiedenis bekomen hebben!

Wie zoude het niet als zeker ſtellen, dat na de verſchijning van dit voortreffelijke werk, de regters en de regtsgeleerden in *Duitschland* regtvaardig en menſchelijk zouden zijn geworden? Dan, lezer! na den jare 1625 — na de uitgave van dit boek begint het eigenlijk tijdperk,

perk, hetwelk door de ſchrijvers over en voor de geſchiedenis van *Duitschland* met reden en bij uitſluiting: *de Hekſen-periode* genoemd wordt, om de opeenſtapeling van ongehoorde, ja, bijna ongeloofelijke verhalen van wreedheid en ellende, zoowel in de historie van Protestantſche als van Roomschgezinde Staten.

„ Het was," zegt HORST, „ of de twee
„ hoofdkerken, gedurende de ſterkſte ſpanning
„ tusſchen beiden, onder de onbeſchrijfelijke
„ jammeren van den dertigjarigen oorlog, als
„ onder elkander wedijverden, wie voor bei-
„ den in het beſtrijden van den duivel en zij-
„ ne bondgenooten, de arme oude vrouwen,
„ in heiligen ijver overtreffen zoude. De
„ tijden waren zoo treurig, dat het niet
„ erger zijn konde. De oorlog, honger en
„ pest hadden *Duitschland* bijna ontvolkt en
„ tot eene woestenij gemaakt; en of het aan
„ deze jammeren van elders nog niet genoeg
„ hadde, haalde de mensch zich zelven nog
„ vele ellenden op den hals. Te midden
„ onder de duizenden, welke het zwaard,
„ de honger en pest wegrukten, werden nog
„ geſtadig toovenaars en hekſen verbrand en
„ ontallijke gezinnen, ja, geheele gemeen-

„ ten door hekſenprocesſen te gronde ge„ bragt (*).”

De geestelijken, zoowel in het zwarte als witte gewaad, hielden *hekſenpreeken*, tot aanmoeding van de opſporing en vervolging der toovenaars (†), en het was geloof geworden, dat men in het ſtraffen der hekſen den duivel zelven vervolgde en ſtrafte.

In de landregten van deze en gene Vorſtendommen werd den weg aangewezen tot de verſchrikkelijkſte handelwijze.

Het landregt van *Baden* diene ten voorbeelde (‡). Hier wordt bevolen: „ hoe men „ de hekſen moet opſporen; hoe ze *week te* „ *maken* uit Gods woord; hoe ze te onder„ vragen over de toovermiddelen door haar „ gebruikt, om donder en bliksem, rupſen, „ ongedierte en ziekten te verwekken, men„ ſchen en vee te beſchadigen; koeijen de „ melk te benemen enz. Verder over de ge„ daante van den boozen vijand; hoe en wan„ neer

(*) Horst, *Dæm.* I. 213.

(†) Onder dezen muntte een werk uit, getiteld: *Neun auſserlezene und wolgegrundete Hekſenpredigten*, *u. z. w. von* M. Herman Samsonius, Superintendent te *Riga*, 1626. 4.

(‡) Horst, *Dæm.* I. 212.

„ neer zij het verbond met hem had aange-
„ gaan, en of zij hem hare ziel had beloofd,
„ met of zonder bloed, en of zij kinderen bij
„ hem had verwekt, enz."

Met reden zeide meergemelde geleerde derhalve: „ in de paleizen der Vorsten, in de
„ burgten der Edellieden, in de bibliotheken
„ der Godgeleerden, in de kantoren der Regts-
„ geleerden, in de kamers der Geneesheeren,
„ op de werkplaatsen der Natuurkundigen, —
„ op elk blad van den bijbel, in de kerken,
„ op het raadhuis, in de scholen, in de koe-
„ en paardenstallen, in de schaapskooijen vond
„ men den duivel."

„ In duizend en duizend gedaanten wandelt
„ hij zigtbaar en in levenden lijve op de
„ aarde rond; bijna niets geschiedt er zonder
„ hem; in alles ziet men zijne werking, en al-
„ les wordt door zijne tusschenkomst verklaard.
„ De vrouwen hebben aan de zijde van hare
„ mannen met hem eenen vertrouwden om-
„ gang; geen man weet meer of het pas ge-
„ boren kind door hem of door den duivel is
„ verwekt; gevallene meisjes noemen den dui-
„ vel als den verleider. De *zihim*, de *ohim* —
„ (de *woudduivels* en de *veldgeesten* in de over-
„ zetting van Jezaia door Luther) zijn dui-

„ vels,

„ vels, die in het veld, in de bosſchen, en
„ bij den arbeid op het land, vrouwen en
„ meisjes verleiden en ongelukkig maken. Ont-
„ ſtaat er in een huis, in eene ſchuur, in een
„ dorp, in eene ſtad brand, dadelijk zijn er
„ getuigen bij de hand, die verklaren: zij
„ hebben den duivel op het dak zien loopen,
„ in den ſchoorſteen klimmen, of in een' zwar-
„ ten of rooden rok uit het huis uitgaan. Ont-
„ ſtaat ergens een onweder of hagelſlag, zoo
„ krijgen duivel en hekſen de ſchuld; komt
„ er droogte of regent het lang, zoo komen
„ duivel en hekſen in het ſpel; wordt een
„ gezond man ziek, zoo hebben duivel of hek-
„ ſen hem krank gemaakt; valt een paard, of
„ geeft de koe geen melk, dit doen de dui-
„ vel en hekſen enz."

„ Alle geregtelijke acten van dien tijd zijn
„ met de onzinnigſte duivelarijen aangevuld.
„ Men verwondert zich en wordt met mede-
„ lijden aangedaan; men beklaagt het geſlacht
„ van dien tijd, wordt weemoedig en moeijelijk
„ over hetzelve en zoude het verachten; op
„ het laatſte weet men niet, wat men van dit
„ alles zeggen of denken moet (*)."

Op-

(*) Horst, *Dæm.* 197. 199.

Opmerkelijk is het, dat de ergste wreedheid en de grootste gruwelen bij de Protestanten van 1610 tot 1670 hebben plaats gevonden, in de zoogenoemde *vrije* Rijksteden, in de Graafschappen en in riddermatige Erfheerlijkheden (*) — en bij Roomschgezinden in zulke Staten, die door gekozene geestelijke Vorsten geregeerd werden. In de eerste was de toestand der maatschappij deerlijk, door anarchie en despotismus. In de laatste had de tijdelijke Vorst de regering slechts in vruchtgebruik; hij zorgde alleen voor zich en de zijnen, en bekommerde zich niet over de toekomst (†).

Aangaande de wreedheid, of liever over de uitgestrektheid der ellende in gezegde *kleine* Staten, worden alleen *drie* voorbeelden aangevoerd.

In het kleine graafschap *Henneberg* werden in negenenzeventig jaren, honderd zevenennegentig tooveresſen ter dood gebragt (‡).

In

(*) „ Te weten in zulke Heerlijkheden," zegt SCHWAGER bl. 243. „ die *door Gods genade* een galg hadden; „ een Heksenproces moest aldaar in plaats van een ma„ rionnettenspel of eene andere vertooning tot vermaak „ van den Heer dienen."

(†) HAUBER *B. M.* III. 401. 807—814.

(‡) *Uhuhu* IV. 116—137. na SCHLÖZERS *Staatsanzeige*.

In de erfheerlijkheid *Lindheim* in de *Wetterau*, met eene bevolking van zeshonderd zielen, werden in de jaren 1661 tot 1666 dertig menfchen verbrand (31); en in den jare 1686 liet CHRISTIAAN, graaf van *Ranzow* op zijne landgoederen in het *Holſteinſche*, achttien vrouwen als tooverhekſen door het vuur ter dood brengen (*).

Aangaande de *groote* Geestelijke Staten zij alleen het volgende bijgebragt:

In het Aartsbisdom *Trier*, het land waar LOOS veroordeeld werd en BINSFELD den Keurvorst verving, werden niet alleen oude vrouwen en kinderen van tooverij beſchuldigd, maar ook mannen van jaren, in aanzien door ſtand en kunde. Onder de menigte der veroordeelden zijn met name genoemd een doctor FLATT, twee priesters, waarvan de een grijs was van ouderdom, en een raadsheer, alle te gelijk in den jare 1594 levend verbrand (†).

Van het midden van den jare 1627, tot in het begin van 1629, zijn in het Bisdom *Wurtsburg* honderd zevenenvijftig perſonen, in negentien branden, als bij kavelingen, wegens too-

(*) HORST, *Z. B.* VI. 112.

(†) VOETIUS, *Diſſ. Theol. ſel.* III. 1408.

tooverij ter dood gebragt, waaronder menſchen van allerlei ſtand en jaren, vreemde reizigers — ja zelfs een blind meisje (*).

In het Stift *Paderborn* zijn in den jare 1656 meer dan honderd perſonen wegens tooverij ten vure gedoemd (†).

In den jare 1679, zijn zevenennegentig perſonen in het Aartsbisdom *Saltsburg* onthoofd, gehangen of verbrand, beſchuldigd van eene veepest aldaar door tooverij te hebben veroorzaakt (‡). Eindelijk nog: — in den jare 1659, zijn in het Bisdom *Bamberg*, *zeshonderd*, en in het Bisdom *Wurtsburg*, *negenhonderd* beſchuldigden onthoofd, gewurgd, of op den brandſtapel gebragt.

Het gebeurde in den jare 1659, ſtaat in de geſchiedenis van *Duitschland* met vurige letters aangeteekend, met den naam: DIE GROSSE HEKSENBRANDT. In de *boet- en dankpreek* hierover, als over een loffelijk bedrijf gehouden,

(*) De lijsten van deze ongelukkigen zijn bij HAUBER *B. M.* III. 607. en nadere berigten bij REICHARD, *Beyträge*, I. 229.

(†) HAUBER II. 711.

(‡) HORST *Z. B.* III. 37.

den, en welke bewaard is gebleven, wordt gezegd: „ dat indien er onder de tweehonderd
„ verbranden maar één schuldige, of eigenlij-
„ ke toovenaar was, de opoffering niet te
„ groot zoude zijn, omdat anders bij een
„ verkeerd medelijden de onheilen nog tot
„ eenen hoogeren graad zouden zijn geste-
„ gen (*)."

Wanneer men de naamlijsten van deze ongelukkigen doorloopt, en zich daarbij voorstelt den doodsangst der ellendigen, den kommer en de rouw hunner naastbestaanden, het verderf van hunne familiën en alle andere tooneelen van ontzetting en jammer, welke daarvan de onvermijdelijke gevolgen waren, wie moet dan niet beven en gruwen? Het is te verwonderen, dat de naburige Vorsten en volken niet zijn opgetrokken en toegeschoten, om de inwoners dier Staten te redden, voor hunne regeerders, die zich herders van hunne kudde en vaders in JEZUS CHRISTUS durfden noemen.

Over het lot en de veroordeeling van bijzondere personen kunnen wij ons niet uitlaten. Het

(*) HAUBER *B. M.* II. 505—533. III. 441. 807. HORST, *Dæm.* I. 212. zie bijlage N°. III.

Het leed van doctor Flatt, te *Trier* verbrand, zoude ſtoffe leveren voor een zeer belangrijk treurſpel (*). Het lijden van Sidonia van Borck, in den jare 1620 te *Stettin* als tooveres in den ouderdom van tachtig jaren onthalsd, is verwrongen ten tooneele gevoerd en verdiende eene betere bewerking (†).

De beroemde ſterrekundige Johannes Kepler moest, terwijl hij voor wetenſchappelijke zaken te *Regensburg* aanwezig was, met den meesten ſpoed naar *Wijl* in het *Wurtembergſche* reizen, om zijne hoogbejaarde moeder, wegens tooverij aangeklaagd, voor de pijnbank en den brandſtapel te behoeden (‡).

Onder al de aandoenlijke gevallen van enkele perſonen, is mij geen als meer treffende en treurig voorgekomen, dan het lot van Veith Pratzel, om den jare 1660 in het Sakſiſche verbrand, en op de gedenkrollen der menſchelijke ellenden, met den naam van *Hekſen-Feytl* vermaard gebleven.

Hij was algemeen bekend door eene bijzonde-

(*) Hauber *B.M.* II.583. Horst *Z.B.* VI.234.

(†) Reichard, *Beyträge*, II. 240. *Uhuhu* VI. 97. Horst *Z.B.* II.246—248. VI. 112.

(‡) Horst, *Dæm.* I.214. *Z.B.* II.151.

dere geestigheid en vrolijkheid. Gewoonlijk bevond hij zich op zon- en feestdagen in eene herberg, en verlustigde dan de aanwezigen door goochelarij, of andere bedrijven. Somtijds bediende hij zich van het bijgeloof, ten einde aan dezelve belang bij te zetten, en zoo had hij het van zich laten gaan, dat hij zich te *Passau* had laten *vast* (of onkwetsbaar) *maken*.

Men vroeg hem eens op eenen vrolijken avond: „ of hij wel muizen konde maken of „ verwekken?" „ Ja," was het antwoord, „ mits op den volgenden zon- of feestdag." Hij deed vierentwintig levende muizen in den omgeslagen' rand van eene zak, en werd er dan een steentje in die zak geworpen, dan liet hij na eenig geprevel ééne muis los. Dit werk verwekte verwondering bij de aanwezigen, en nu werd dit onschuldig bedrijf voor *tooverij* aangezien.

Veith redde zich in het eerst met de vlugt, maar men bewoog hemel en aarde, om den *aartstoovenaar* in den kerker te brengen. Dit gelukte eindelijk. Toen hij verhoord werd, gaf hij een verhaal van de zaak, en bood het aan, om de vertooning te hervatten; maar de *duivelsche tooverzak* was verbrand, en het

het herhalen van zulk een ijsſelijk gruwelſtuk werd afgeſlagen.

Eerlang volgden de gruwelijkſte wreedheden, zoo in het pijnigen, als bij de geheele regtspleging, vooral bij het vervoer in een' koperen ketel, op eenen wagen, naar de reſidentie van den hoogeren regter, die lust ſcheen te hebben aan deze gewigtige zaak. Het vervoer gebeurde met een' omſlag en toeloop van volk, als of de duivel zelf gevangen was.

Tot commisſaris werd een man benoemd, die als hekſenregter naam verworven had.

De geneesheer, die de *naaldenproef* nam op eene bevondene moedervlek, en daarbij verklaarde, dat dit geen indrukzegel van den boozen, geen *ſtigma diabolicum* was, maar dat alles, ook de pijn, geheel natuurlijk en gewoon bleek te zijn, en de getuigen, die aangaande VEITH zeiden, dat hij wel een *ſpotvogel*, maar geen *toovenaar* was, en dat zij niet in de *duivelſche toovermuizen* geloofden, kwamen zelf, wegens de vrijgeestachtige uitdrukkingen in moeite.

De ſtilzwijgendheid (de duivelſche *mondklem* of *taciturnitas diabolica*) werd weggenomen door dat de lijder, op advijs van de regtsgeleerde faculteit eener Hoogeſchool, met gewij-

de waskaarſen werd gegeeſeld. Hiermede en met andere pijnigingen werd zoo lang volgehouden, tot hij alles moest bekennen, wat men hem vroeg, en zonder acht te ſlaan op de herhaalde herroepingen, volgde eindelijk het doodvonnis. De man werd veroordeeld, om met ijzeren beugels aan een' paal gehecht door een verwijderd vuur verbrand te worden.

De commisſaris of voorzitter deed vervolgens het voorſtel, om de twee kinderen van den veroordeelde, als bij overerving ſchuldig aan tooverij, als *duivelsgebroed* te verdoen.

De Raad vereenigde zich met het geleerd gevoelen van den Referent. De lijder verzocht in zijn uiterſte, om zijne kinderen te mogen zien. Dit verzoek werd door den regter afgewezen. Een der beulsknechten zeide hem, dat men beiden in eene badkuip had doen doodbloeden. — Onze taal heeft geene woorden, om mijn gevoelen naar begeerte uit te drukken (*).

Daar

(*) In de verzameling *Uhuhu* IV. 26—84. zijn breedvoerige uittrekſels van het geheele proces, hetwelk in de *Erzählungen* van VON ECKARTSHAUZEN, Th. IV. in deszelfs geheel moet zijn medegedeeld. Het voorſtel van den commisſaris wordt als bijlage medegedeeld bij No. IV.

Daar waren wel in *Duitschland* Vorſten en Graven, Regters, Raadslieden en Geleerden, die het geheim der boosheid, den gruwel der verwoesting inzagen, maar de magt van het bijgeloof was zoo groot, dat bijna niemand ſpreken durfde. Wie maar twijfelde, werd voor een' *ongeloovige*, voor een' *vrijgeest* gehouden, en deze beſchuldiging was destijds bijna zoo erg, als die van eenen *toovenaar* te zijn.

Eene vereerende uitzondering verdient vooral de gemelde Keurvorst van *Mentz*, Johan Philip, Graaf van *Schönborn*, die reeds in den jare 1637 bij de procesſen wegens tooverij het gebruik van oordeel en zachtheid beval.

De Keurvorst van *Brandenburg* volgde dit menschlievende voorbeeld in den jare 1654, door een edict te geven aan de Gulikſche erflanden (*), en de Hertogen van *Brunswijk* en *Meklenburg* een weinig later.

Om den jare 1670 kwam er in *Duitschland* eene meer algemeene wending ten goede. Verſcheidene regtsgeleerden begonnen zich allengskens te onttrekken aan het gezag van Bene-

dic-

(*) Reichard, *Beyträge*, I. 285.

DICTUS CARPZOVIUS, vroeger als vorst der Criminalisten erkend en geëerbiedigd.

Deze had het als eene ontwijfelbare en zekere zaak vastgesteld, dat de toovenaars, volgens goddelijke en menschelijke wetten met den dood moesten worden gestraft, en tevens, dat het niet gelooven aan het bestaan van verbindtenissen met den boozen, insgelijks zwaar moest worden getuchtigd. Hij heeft een groot getal van doodvonnissen bij verschillende reggers, wegens tooverij gewezen, bewaard en als bewijzen voor zijne leer aangevoerd (*).

Voor CHRISTIANUS THOMASIUS, Hoogleeraar der regten te *Halle*, was de eere bewaard, om, na dat hij het werk van onzen BALTHAZAR BEKKER had gelezen en beoefend, het gewenschte licht over *Duitschland* te doen opgaan. Hij liet in den jare 1702 de beroemde Verhandelingen: *over de misdaad van tooverij*, en *de processen tegen de heksen*, onder zijn voorzitterschap verdedigen.

Hij bestreed het bijgeloof en de wreedheid, als regtsgeleerde en wijsgeer en niet als godgeleerde. Na veel tegenstand en leed te hebben overwonnen, en na medehelpers te hebben

ge-

(*) Men zie zijne *Praxis Criminalis*, P. I. Q. 48.

gevonden in M. BRÄHM (32), M. J. D. REICHE en anderen, had hij het onwaardeerbaar genoegen, om de duisternis in de scholen der regtsgeleerden en in de banken der regters grootendeels te zien verdwijnen (33).

FREDRIK I., Koning van *Pruissen*, gaf den 7. van Slagtmaand 1706, het eerst van alle Duitsche Vorsten, een edict tot matiging der Heksen-processen in *Pruissisch Pommeren*.

In den jare 1715 werden alle heksen- of brandpalen in alle plaatsen van het Pruissische rijk weggenomen (*).

In eenige gedeelten van *Duitschland* ging de verbetering met trage schreden; nog in de achttiende eeuw zijn er in verscheidene plaatsen vonnissen gewezen, tot schande der menschheid.

SCHWAGER zag een gedrukt Heksenproces van den jare 1737, waarin melding is van den vleeschelijken omgang met den duivel, van het verwekken van onweder, en wat dies meer zij.

In den jare 1749 werd MARIA RENATA ZANGER, Abdis of Non in het klooster *Unterzel*, van tooverij beschuldigd, te *Würtsburg* ont-

(*) BRUNNEMAN, *Hist. Anl.* 208—212.

onthalsd, en in den jare 1750 is MAGDALENA HERMES te *Quedlinburg* gewurgd en verbrand, ten gevolge van een vonnis, waarbij de onzinnigſte bedrijven, b. v. het tappen van melk uit eene bies of ſtroohalm enz. als misdaden worden opgegeven.

In *Oostenrijk* bleef de voormalige duisternis het langſte beſtaan.

In een der werken van onzen beroemden landgenoot ANTONIUS DE HAAN, Lijfmedcus van de Keizerin MARIA THERESIA, vindt men, aangaande het bedrog van iemand, die ſchijnbaar bezeten was, het volgende vermeld:

„ In den jare 1753 ontving ik van de Kei-
„ zerin-Koningin het bevel, bij dergelijke za-
„ ken op het onderſcheid tusſchen geloofsleer
„ en ligtgeloovigheid en bijgeloovigheid, bij
„ het behandelen van bezetenen, naauwkeurig
„ te letten.

„ Dat ik dit bevel niet verwaarloosd heb,
„ heeft Hoogstdezelve bij elke, mij voorko-
„ mende gelegenheid ondervonden. Zij heeft
„ overeenkomſtig hare, ſedert langen tijd ge-
„ voede wenſchen, het onderzoek in proces-
„ ſen van hekſen, vroeger blindelings en on-

„ barm-

„ barmhartig tot den brandſtapel veroordeeld,
„ door mijne zorg en die van den Baron VAN
„ SWIETEN, met groote vreugde voor Haar
„ zelve, veel gewijzigd en verbeterd.

„ De zaak is toen in zulk een licht geſteld
„ dat zij, deels van de onſchuld, deels van
„ de onnoozelheid en domheid van zulke arme
„ wijven overtuigd, een *onwederroepelijk be-*
„ *vel* heeft bekend gemaakt, dat dergelijke el-
„ lendige lieden in het vervolg niet meer ter
„ dood zullen worden veroordeeld."

Dit *onherroepelijk* bevel werd in 1753 gegeven, en in den jare 1766 gebeurde het merkwaardige geval te *Buchloe*, hetwelk *Europa* heeft doen verbaasd ſtaan.

JOZEF LONGANUS, tot de Gipſies of Heidens behoorende, geraakte aldaar in hechtenis, en ſtond op het punt om, bij gebrek van bewijs tegen hem, ontſlagen te worden.

Op dien dag hoorde men op het minst verwachte bij ſchoon weder drie donderſlagen, en door eenen werd de gevangenis zoodanig getroffen, dat LONGANUS zoude hebben kunnen ontvlugten, indien de ketenen, waaraan hij geklonken lag, hem niet gehouden hadden.

De criminele Commisſaris had een paar oude Heidens met drie kinderen, bij zeker kruis

 in

in de aarde zien wroeten, en derhalve was de donderbui door tooverij veroorzaakt; bij den gevangene werd een touw met knoopen gevonden; derhalve was hij medepligtig, en na een wreed proces werd hij in den jare 1766 door het zwaard ter dood gebragt.

De beroemde HENNINGS heeft deze gebeurtenis in het breede ontwikkeld, en voegt er ten ſlotte bij:

„ Dit gebeurde geeft, helaas! het bewijs aan
„ de hand, dat de Justitie nog in den jare
„ 1766 in het midden van *Duitschland* aan
„ tooverij geloofde, en dat een mensch aan
„ dit vooroordeel plegtig werd opgeofferd.
„ Verhef u, *Duitschland!* ſtof op uwe regts-
„ kunde, veracht de wijsgeeren. Drijf den
„ ſpot met hen, welke ten voordeele der
„ menschheid ſchreven en pijnbank en dood-
„ ſtraf wraken. Noem VOLTAIRE en BECCARIA
„ zwakke geesten, en zie in het protocol te
„ *Buchloe!*"

Wij kunnen het tegenſtrijdige van dit gebeurde met het vermelde *onwederroepelijke bevel* niet verklaren, en nog minder, dat de beroemde geleerde ANTONIUS DE HAAN, van wien wij de eigene woorden hebben bijgebragt, in de jaren 1775 en 1776 twee werken uitgaf,

het

het eene: *de Magiâ*, waarin hij de wezenlijkheid der tooverkunst trachtte te bewijzen; het andere: *over de wonderen, als gewrochten van den duivel.* Werken, waarin hij, volgens HENNINGS en WAGENER, zijne ontevredenheid betuigt, dat de heksenprocessen zijn afgeschaft, en als een ijverig patroon van dat wezen optreedt, aan hetwelk hij vroeger zoo vele offers van het altaar, den brandstapel, had ontrukt.

WAGENER tracht het wel eenigzins te verklaren, dat de eerste bemoeijingen van DE HAAN voor de menschelijkheid hebben plaats gevonden in zijne jeugd, het laatste in zijnen ouderdom, wanneer zijn helder verstand afnam en zijn menschlievend hart door den invloed der priesters was verkoud en vereelt geworden; dan het blijft ons duister.

Op MARIA THERESIA volgde JOZEF II., die met of na FREDRIK DEN GROOTEN zeer veel heeft bijgedragen tot de algemeene verlichting van *Duitschland.* De geleerde SCHWAGER heeft aan denzelven zijn werk over de Heksenprocessen opgedragen. Hij noemde den Keizer den verwinnaar van bijgeloof en gewetensdwang; en zeide met reden: „ dat „ hadden alle Vorsten zoo veel moed en „ kracht betoond, als JOSEPHUS, dat hij dan

„ gee-

„ geene ſtof zoude gevonden hebben voor een „ boek over het Hekſenproces.”

Onder de regering van FREDRIK en JOZEF hebben de Duitſche geleerden zich vooral ter beſtrijding beijverd, en zonder nu te gewagen van de dienſten door de *Bibliotheca Magica* van HAUBER en de *Berliner Bibliotheek* van NICOLAÏ aangebragt, moet ik de inſpraak van mijn hart volgen, om aan de verdienſten van vele Duitſche geleerden in dezen, eenige hulde te bewijzen, en ik vermeld alzoo met dankbaarheid en lof de namen van REICHARDT, SCHWAGER, SEMLER, TIEDMAN, HENNINGS, WAGENER en KEYZER, en met eene bijzondere erkentenis die van GEORG COENRAAD HORST, als ijverige bevorderaars van het rijk der waarheid.

Braband, Vlaanderen enz.

Het ongeluk, dat de Zuidelijke Provinciën der *Nederlanden* onder de Spaansch-Oostenrijkſche Vorſten en onder het juk der priesters verbleven, veroorzaakte tevens natuurlijk, dat het geloof aan het beſtaan der toovenaars en het ſtraffen van dezelve door den regter, aldaar lang aanwezig bleef.

De

De geleerde vertaler van het werk van SPEE, gaf in de opdragt van hetzelve te kennen, dat hij gezien hebbende hoe de waag te *Oudewater*, om het midden der vorige eeuw ten toevlugt diende voor vele beſchuldigden in de Stiften *Keulen*, *Munſter*, *Paderborn* enz. vermeende, dat deze berigten misſchien dienſtig konden zijn en gelijke gevolgen mogten hebben voor veroordeelden in *Vlaanderen*, *Braband* enz. waarna hij treurige berigten geeft, aangaande den ſtand der zaken aldaar, om het midden der zeventiende eeuw.

Wij zouden waarſchijnlijk hieromtrent wel verſpreide berigten hebben kunnen opſporen, dan onlangs heeft een geleerd Nederlander, door de uitgave van zeer belangrijke bijdragen: *over het oude Strafregt van België*, veel lichts over dien toeſtand en den loop der Hekſenprocesſen aldaar verſpreid (*).

Eene groote menigte van gewaande toovenaars kwam gedurende de zeventiende eeuw in de

(*) De titel van dit werkje is: *Iets over het oude Strafregt in België, gevolgd van eenige notabele deciſien van vroegere tijden. Bruſſel* 1826. Zoo men algemeen verzekert, is Mr. J. CANNAERT, Lid van het Hooge Geregtshof te *Bruſſel*, de ſchrijver.

de gemelde en omgelegene gewesten ellendig om het leven.

Eerst in den jare 1660 verrees er eenig licht. Het Hof van *Vlaanderen* bepaalde, bij Ordonnantie van 31 van Hooimaand, dat de vonnisfen wegens tooverij niet door de gewone regtbanken mogten worden geveld, als na het inwinnen van het advijs van drie of vijf, gekozen uit een twaalfţal der voornaamfte en kundigfte Regtsgeleerden, aldaar vermeld.

„ Alle Magistraten, Wetten en Officieren „ zouden zich naar het advijs van die gede„ puteerde Advocaten moeten reguleren, zoo „ in het ftuk van examen, torture als wijs„ dom, en zij moesten bij het confronteren „ en bij de torture tegenwoordig zijn."

Nog werd er bepaald: „ dat het onderzoek „ bij vrouwen naar het ingedrukte teeken van „ den duivel, het *ftigma diabolicum*, niet meer „ mogte gedaan worden door den fcherpreg„ ter, maar dat zulks moest gefchieden door „ neutrale en infuspecte Docteurs, en wel door „ de vermaardften van den plekke."

Deze voorzieningen namen echter het kwaad niet geheel weg. Aldaar zijn vonnisfen medegedeeld van de jaren 1661 en 1664, in *Vlaanderen* gewezen. In het eerfte wordt

JAN

Jan Vindevogel, als kapitein van de toovenaars en tooveresfen en als weerwolf, en in het tweede Josyne Labijns, als tooveresfe, ten vure gedoemd.

Hoezeer het mogelijk is, dat er onder de opgegevene befchadigingen van menfchen en vee, misfchien wel wezenlijke misdaden hebben kunnen beftaan, is er echter in beiden zoo onbedenkelijk veel onzins, ten opzigte van den omgang met den duivel, die in het eene vonnis Hanske geheeten wordt, van de toverzalf, van het duivelspoeder en wat dies meer zij, dat men waarlijk weinig verbetering ziet, in vergelijking met een ander vonnis, door den geachten fchrijver medegedeeld, hetwelk in den jare 1598 door fchepenen der heerlijkheid van *St. Pieters* nevens *Gent*, gewezen is tot laste van Cornelia van Beverwijck, waarbij de tooverij wordt voorgedragen: „ als „ de abominabelfte fonde, die men ter wereld „ kan doen, als *crimen divinæ læfæ majestatis* „ geenfins lydelick fonder exemplaire punitie."

Bij denzelfden fchrijver is nog vermelding van een later vonnis, in den jare 1603 gewezen tegen *twee* vrouwen, Keste, een wagenmakers wijf, en eene andere buiten *Brusfel* wonende, die fchuldig waren verklaard, den

toren der kerk *St. Baafs* te *Gent* in brand te hebben gestoken, met hulp van den duivel — door den bliksem (*).

Ik vermeende voorheen, dat het laatste doodvonnis in de zuidelijke *Nederlanden* wegens tooverij, was ter uitvoer gebragt in den jare 1689 te *Marche en Famines*, maar er moeten bewijzen zijn van latere. Onlangs leefde nog te *Luik* een oud man, die in zijne jeugd eene oude vrouw aldaar als tooverheks had zien ter dood brengen.

Het gedeelte van *Gelderland* en *Limburg*, hetwelk onder beheer van den Hertog van *Cleve* en *Gulik*, en later van den Koning van *Pruisfen* is geraakt, hebben wij niet tot *Duitschland* kunnen brengen, en vermeenen derhalve het gebeurde in die streken liever bij de Zuidelijke *Nederlanden* te mogen vermelden.

In den jare 1613 heeft volgens het protocol van *Roermond*, aldaar en in de omstreken eene vervolging van beschuldigden wegens tooverij plaats gevonden, waarvan ons elders geene wedergade voorkwam, zoo min ten opzigte der gruwelen, welke door tooveresfen zouden zijn

(*) Bl. 29—33. en 61—81.

zijn veroorzaakt, als van de wreedheid der ſtraffen tegen de beſchuldigden.

Volgens die protocollen zouden er over de *duizend* menſchen door de toovenaars zijn omgebragt, zoo oude lieden als kinderen, en wel *zesduizend* beesten; verder zouden er geheele ſtreken koorn- en weiland, en zeer vele boomgaarden en bosſchen vernield zijn. *Vierenzestig* toovenaars zijn vervolgens, en wel op elken dag twee, van den 24. van Herfstmaand 1613 af, tot in Slagtmaand, gehangen en verbrand.

Deze vervolging begon te *Roermond* met een los gezegde van een kind, waardoor eene vrouw in verdenking van tooverij geraakte; zij eindigde met vele huisgezinnen aldaar en in de omgelegene plaatſen *Stralen*, *Ool*, *Wasſenberg*, *Swalm* en *Herringen* in ellende te dompelen. De voornaamſte der veroordeelden was eene vroedvrouw, ENTJEN GILLES, die gedurende drieëndertig jaren, de tooverij zoude geoefend hebben, en de *Prinſes der tooverhekſen* werd genoemd. Een chirurgijn, Meester JAN, was haar medeſtander, en heette de *Vaandrager der tooveraars*; beiden werden na gruwelijke folteringen levend verbrand. Ik herhaal het, dat ik onder de Hekſenprocesſen, door mij gezien, behalve die te

Wurtzburg, *Bamberg* en *Mora*, niet één gevonden heb, waarin van meer gruwelen en zulk eene verſchrikkelijke koelbloedige wreedheid in het ſtraffen gewaagd wordt; en dit protocol eindigt met de bede: „ dat alle Magistraten en Overheden der Justitie het voorbeeld van die van „ *Roermonde* mogten volgen (*).”

Het bleek mij verder voldoende, dat in gemeld *Overkwartier* de ellende nog veel langer voortduurde; ja, dat zelfs nog om het midden der laatſte, *de achttiende eeuw*, te of in de nabijheid van de ſtad *Gelder* een doodvonnis wegens tooverij is ter uitvoer gelegd.

Zoo ben ik dan als het ware te huis gekomen van de verre reis, en ik meen genoeg te hebben bijgebragt, om als nu de aandacht geheel en alleen bij den loop der zaken in de *Vereenigde Nederlanden* te kunnen bepalen, en den roem, zoo wel als het geluk onzer voorouders te kunnen doen uitblinken.

(*) Naar eene *waarachtige beſchrijvinge* enz. *ghetoghen wt het Protocol van* Rumundt (Roermonde), *alwaar het geſchiedt is. Gedrukt tot* Nimwhegen *bij* AERT CORNELISSOON, 1614. 4. Op den titel is eene fraaije houtſnede, eene der dagelijkſche vertooningen, het verbranden van twee perſonen aan ééne galg, voorſtellende.

VIJF-

VIJFDE VERHANDELING.

De geschiedenis der heksen-processen in de *Vereenigde Nederlanden*, tot op derzelver einde, in den jare 1610, gevolgd van een overzigt van het gene deswege hier te lande in de letterkundige wereld is voorgevallen, tot op Balthazar Bekker.

VIJFDE VERHANDELING.

Geſchiedenis der Hekſen-procesſen, *tot op den jare* 1610.

Wanneer wij ons verplaatſen in het tijdvak, hetwelk op het overlijden van Johannes Wier in den jare 1588 volgde, dan moeten wij geene te groote denkbeelden voeden, aangaande de verlichting, welke door de kerkhervorming hier te lande in eenige bijzaken zoude zijn te wege gebragt, en wel met name aangaande het beſtaan en de magt van den duivel, aan de mogelijkheid van tooverij en het gene daaraan verknocht is.

De woorden en verhalen, hieromtrent in de Heilige Schrift voorkomende, werden letterlijk opgevat, en het geloof aan het beſtaan van den boozen en zijne voortdurende magt en kracht, werd als volſtrekt zeker aangenomen; zelfs bleef, of kwam, de booze in de verta-

ling van het volmaaktſte gebed. Het geloof aan tooverij bleef insgelijks voortduren, vooral daar er melding van de toovenaars gemaakt werd in de kerkformulieren, zoowel bij de Gereformeerden als Lutherſchen.

Indien zulks noodig ware, dan zoude de *algemeenheid* van dit geloof bij vele godgeleerden voor den tijd van BALTHAZAR BEKKER en nog lang daarna, met voldoende bewijzen kunnen worden geſtaafd.

Daar waren echter wel godgeleerden, die de onzinnigheid en wreedheid der Hekſenproceſſen inzagen en afkeurden; maar vermits naar het algemeen oordeel zoowel Goddelijke als menſchelijke wetten tegen de toovenaars beſtonden, durfden zij hunne ſtemmen niet tegen deze wreedheid verheffen.

Het eerſte licht is in dezen hier te lande opgegaan, door de vordering in kennis en menſchelijkheid bij regtsgeleerden en regters.

Zoo lang er nog alleen perſonen in de regtbanken zaten, die te *Leuven* tot doctoren in het burgerlijke en kerkelijke regt waren bevorderd, was het niet te verwonderen, dat zij, wanneer hun zaken van tooverij voorkwamen, het betreden ſpoor volgden en de beſtaande wetten naar den letter toepasten. Zij hadden

hier-

hiertoe eenen wegwijzer in het werk van DAMHOUDER, *de Practijke in criminele zaken*, die echter, hoezeer hij in zaken van tooverij hard en wreedelijk ſchreef, aangaande het bewijs en het pijnigen reeds eenigzins redelijke en menschlievende voorſchriften had gegeven.

Zoodra er jongere lieden als regters en advocaten optraden, die te *Leyden* of te *Franeker* meer gematigde en vrijere begrippen hadden opgedaan, en bekend geworden waren met de werken van WIER en SCOTT, was het wel te verwachten, dat zij de leer der beste criminalisten zouden opvolgen.

Derhalve werd eerlang eerst onderzoek gedaan naar de mogelijkheid en het beſtaan van de misdaad, voor men zich tot eenige naſporing naar de toedragt der zaken of met den dader inliet. Men durfde eerlang aan de voorſchriften van de kettermeesters in den *Malleus*, of van den Jeſuit DEL RIO twijfelen, en men beſloot weldra naar de voorſchriften van menſchelijkheid, met eene getrouwe regtvaardigheid, te werk te gaan. GIJSBERTUS VOETIUS erkent ſtellig, dat het verminderen der veroordeelingen van de toovenaars en hekſen, niet is toe te ſchrijven aan de kerk of de leeraars, maar voornamelijk aan de meerdere voorzigtigheid

en de grootere kunde van de regtsgeleerden, regters en fchouten (*).

Wij vonden in het tijdvak tusfchen de jaren 1588 en 1610 eenige zeer merkwaardige regtsgevallen hier te lande, over befchuldigingen van tooverij, en misfchien zijn er andere nog niet ter onzer kennis gekomen; het getal is echter zeer gering, in vergelijking met de omgelegene Rijken en Staten.

Te *Schiedam* was na den afval van *Spanje* het bijgeloof meer dan elders geworteld gebleven. Behalve flaauwe fporen van een proces in den jare 1590 gevoerd, tegen eenen Johannes Walbroek, die door Schepenen zoude zijn veroordeeld, maar door het Hof van *Holland* vrijgefproken, vonden wij ftellig vermeld, dat aldaar om den jare 1593 verfcheidene vrouwen wegens tooverij verdacht en berucht waren, met name Anna van Honderdteunen, Neeltje Andries, Anna Laansgens, Bay Buyens en Marytje Arends.

De laatstgemelde, huisvrouw van Jacob Adriaansen Schoenmaker, door het gerucht befchuldigd, dat zij de kinderen van zekere Ma-

(*) Voetius, *Disf. Theol. fel.* III. 611.

MARITJE REYERS had betooverd, ftelde zich ter *purge* bij den Hove van *Holland*, en werd op de voorpoort in hechtenis gebragt. De Baljuw van *Schiedam* en de Procureur-Generaal voerden vervolgens verfcheidene uiterst vreemde befchuldigingen en tevens eenige bewijzen van gewone hekfenbedrijven tegen deze vrouw aan, met name, „ dat zij door het „ roeren met een rijsje in het water, zeker „ fchip van CORNELIS CORNELISSEN in zee had „ doen vergaan, en dat zij te gelijk met drie „ der gemelde vrouwen, met hare bijzondere „ vrijers — zijnde duivelen in menfchen fchijn — „ hand aan hand hadden gedanst, elkanderen „ wel ziende, maar voor andere perfonen on- „ zigtbaar zijnde, door kracht van zeker kruid, „ hetwelk zij van den fatan ontvangen hadden." Het Hof van *Holland* veroordeelde deze vrouw tot de pijnbank. Zij beriep zich op den Hoogen Raad, en wel met dat gevolg, dat het vonnis bij fententie van den 8. van Hooimaand 1593 werd te niete gedaan, de befchuldigde ontflagen en de Baljuw van *Schiedam* in de kosten verwezen (*).

Te

(*) De Sententie van den Hoogen Raad is bij VAN LEEUWEN, *Batavia illuſtrata*, bl. 306, en moet als een

zeer

Te zelfden jare moet er voor het Hof van *Holland* nog een ander proces, wegens tooverij aanhangig zijn geweest, tegen eene vrouw, wier naam mij onbekend bleef.

In deze zaak was reeds de waterproef te werk gesteld. Het Hof was zoo voorzigtig, om het oordeel van de Hoogleeraren der Geneeskunde en Wijsbegeerte te *Leyden* in te winnen, ten einde te weten, of zulk eene proef als een voldoend bewijs van schuld konde worden aangemerkt. Van den uitslag der zake vernam ik niets; maar het advijs van de Hoogleeraren is door den steller van hetzelve, Johannes Heurnius, bewaard bij de uitgave zijner werken.

Gaarne zoude ik dit hoogstmerkwaardig stuk hier in zijn geheel mededeelen, maar de uitgebreidheid verbiedt zulks. Daar het de kennelijkste blijken draagt van eene hartelijke menschlievendheid en van eene, waarlijk naar den tijd verlichte denkwijze, mag ik het niet geheel met stilzwijgen voorbijgaan.

Op den voorgrond wordt gezet, dat wat men ook van een verbond van een' mensch met

zeer belangrijk stuk voor de kennis der regtspleging van dien tijd worden aangemerkt.

met den duivel gelooven moge, hetzelve geene plaats kan hebben, voor dat die mensch tot zulk eene boosheid vervallen is, dat hij alle menſchelijkheid heeft afgelegd; ook dat het voor den duivel onmogelijk is een verbond met een' mensch te maken, zonder bijgaand ſchelmſtuk.

Daarna wordt er opgegeven, dat men aan het water geene grootere krachten kan toekennen, dan aan andere hoofdſtoffen. Het *water* kan niet raadplegen of beſluiten; en hierbij vraagt de ſteller: „ indien het water de too-
„ veresſen onweerdig kent, dat het haar doot
„ en verdrenkt, waarom draagt haar de aarde?
„ waarom geeft de lucht haar goedertierenlijk
„ levensadem? de zon licht? en waarom heeft
„ de ſpijs en andere leeftocht van haar geen
„ afgrijzen, welke al tot 'smenſchen leven en
„ bederf (behoefte) immers zoo noodig zijn,
„ als het water?"

Na alzoo verder betoogd te hebben, dat bij het drijven of zinken alleen aan *natuurlijke oorzaken* moet gedacht worden, brengt hij redenen bij, waardoor het drijven van de beſchuldigden kan worden verklaard, en deze redenen beſtaan vooral in de wijze, waarop de lijders in het water werden nedergelaten, met

de

de handen en voeten aan elkander gebonden, en den rug naar beneden, wanneer breede heupen en ſchouderbladen aan zulk een voorwerp de gedaante geven van een platbodemd ſchip, en waarbij de angst den lijder den adem deed inhouden en de ſponsachtige longen en andere ingewanden met lucht worden gevuld enz. De mogelijkheid van het drijven *door natuurlijke oorzaken* wordt alzoo volledig bevestigd, en hierop is het beſluit gegrond: „ dat „ het voor den regter gantsch bezwaarlijk zou„ de zijn, iemant uit de driftigheid op het „ water van tooverij te beſchuldigen ende ter „ dood te verwijzen, dies te meer, gemerkt „ noch de goddelijke, noch de wereldlijke Reg„ ter ons gebieden, eenighe proef of kenteij„ ken in het water te zoeken."

Dit merkwaardig advijs werd reeds gegeven den 9. van Louwmaand 1594, en is geteekend door JOHANNES HEURNIUS, GERARDUS BONTIUS, PETRUS PAUW, ANTONIUS TRUTIUS en PETRUS MOLINÆUS, en door BONAVENTURA VULCANIUS, als Secretaris (*).

In het jaar 1594 is te *Gorinchem* eene arme

(*) Zie Bijlage N°. V.

me oude vrouw als tooverheks verbrand, Anna Muggen geheeten, van wier veroordeeling of lijden mij geene andere berigten, behalve de melding bij Voetius, voorkwamen (*).

In hetzelfde jaar is er een doodvonnis geveld door Schepenen van *Harderwijk*, tegen eene vrouw, Neele Aelts genoemd, oud zeventig jaren, die beſchuldigd was van tooverij, en wel, dat zij met twee duivelen, Hendrik en Harmen geheeten, bij opvolging heeft omgegaan, en door beider bijſtand de vreemdſte kuren verrigt.

Ik heb pogingen aangewend, om aangaande deze zaak meerdere berigten te vinden, maar uit de boeken ter ſecretarie te *Harderwijk* blijkt boven het vonnis alleen, dat Schepenen de voorzigtigheid hadden, om den beſchuldiger van deze vrouw zoo lang in hechtenis te houden, tot dat zijne betigting in regten genoegzaam bewezen was. Zoodra de bekentenis van de lijderes bij de pijnigingen volgde, werd hij ontſlagen en zij tot den vure veroordeeld (†).

In

(*) *Disp. Theol. ſel.* III. 612.

(†) Zie Bijlage N°. VI.

In het jaar 1595 vonden wij melding van drie treurige gevallen.

Te *Amersfoort* werd GRIETJE SEGERS, eene tooverheks, die men de *roode kater* noemde, gevangen en verbrand (*).

WILLEM STEVENS TER EEM, in de wandeling genaamd: *Botte* of *Bulk*, is te zelfden tijde geëxecuteerd, misſchien ook *zijne* kinderen, twee jonge dochters (†).

Te *Arnhem* kwam HANS POEK in lijden. Hij werd op den zevenden van Oogstmaand aan een' paal geworgd en daarna verbrand.

Hij was een arm en onnoozel man. De duivel was in het zwart gekleed bij hem gekomen, en had hem een ſletje (een' verſleten doek) vereerd. Hij was daarna een weerwolf geworden, en bleef het gedurende drie jaren, wanneer hij wel zijner rede magtig was, maar niet ſpreken konde. Hij had ſterk met den boo-

(*) VAN BEMMEL, *Beſchr. van Amersfoort*, I. 385. Deze vrouw komt ook voor in het proces van VOLKERT HENDRIKS c. ſ. (hetwelk volgt) bij VAN LEEUWEN, 296.

(†) VAN LEEUWEN t. a. p. ald. 296—300.

boozen geworſteld; als deze tegen hem ſprak, dan was het of er heet of warm water in zijn aangezigt kwam, enz. (*).

Nog deerlijker was het treurſpel, hetwelk te *Utrecht* plaats vond, waarvan wij bij de Verhandeling over de verdienſten van JOHANNES WIER reeds eenige melding hebben gemaakt.

ANTHONIS CORNELISZ. BULK, MARIA BARTENS, vrouw van THOMAS RYKZ, VOLKERT HENDRIKS en zijne dochter HENDRIKJE, zijn in Oogstmaand van dat jaar bij ſententie van het Hof op het paardeveld verbrand.

Zij woonden vroeger op het *Hoogeland* bij *Amersfoort*.

Het meisje was eene ontluikende bloem van naauwelijks zeventien jaren. Hare moeder was in 1594 op St. JAKOBS-dag insgelijks als tooveres veroordeeld en met den vure ter dood gebragt, en nu moesten hare broertjes, HESSEL oud veertien, GIJSBERT oud dertien, en DIRK oud acht jaren, de doodſtraf van vader en zuster aanzien. Die kinderen werden nog bo-

(*) Mr. G. VAN HASSELT, *Chronijk van Arnhem*, bl. 242.

bovendien tot den bloede gegeeſeld en moesten opgeſloten blijven in de giool (de kluizen) van den huize *Hazenberg*, tot dat het den Hove anders behagen zoude.

De vader had de waterproef in de Oudegracht ondergaan, en was dan eens drijvende, dan eens zinkende bevonden. Hij was, gelijk de beide andere volwasſenen, meermalen op de pijnbank gebragt, alles wegens beſchuldigingen, welke zich zelven tegenſpraken, en ſchijn noch ſchaduw van misdaad, ja, van mogelijkheid behelsden. De voornaamſte waren: „ dat zij als katten poot aan poot gedanst „ hadden op eene bleek te *Amersfoort*, in „ tegenwoordigheid van den duivel; dat zij „ in weerwolven waren veranderd en koeijen „ hadden gejaagd en gebeten." Een der bejaarden had bekend: „ boter uit eene ſloot ge- „ karnd te hebben, welke zijn vader met eenen „ lepel in de boternap had gedaan." Een der kinderen had beleden: „ melk uit eene bieze „ getapt en deze van den grond te hebben op- „ geſchept." Een ander kind zeide: „ melk „ te hebben gehaald uit het hecht van een „ mes, hetwelk hij in eenen boom had geſto- „ ken." Het meisje had bekend: „ dat zij „ het door hulp van den boozen zwaar had

„ doen

„ doen hagelen." Dit waren toen, volgens het ſlot van de ſententie, „ feyten, zeer le-
„ lijk en afgrijzelijk, ſchrikkelijk en abomi-
„ nabel, geenszins te gedoogen in landen der
„ Christenen, daar de vreeze Gods en de
„ Justitie plaats vinden."

Ik herhaal alleen het gezegde, dat ik het niet kan verklaren hoe destijds nog in *Utrecht* zulk eene verſchrikkelijke wreedheid, op de onzinnigſte belijdenisſen en nietigſte bewijzen gegrond, heeft kunnen plaats vinden — in *Utrecht*, alwaar toen reeds vele ſtralen van licht voor de wetenſchappen en de godsdienst waren doorgebroken, en zulks door Regters, door mannen, die in de maatſchappij in aanzien, door andere bedrijven eenen goeden naam verworven hadden (*).

Het

(*) Een groot gedeelte der procesſale ſtukken zijn bewaard bij VAN LEEUWEN, *Bat. illuſtrata*, bl. 294—306. Een oud afſchrift der *verhooren* is in de verzameling van den Heer J. KONING voorhanden; bij hetzelve zijn *moraliſatiën* gevoegd, ten betooge, dat in landen, waar de zoogenoemde hekſen verbrand worden, doorgaands vele toovenaars gevonden worden, en dat zij geheel verdwijnen in landen, waar men zulke perſonen ſtraft, die anderen van tooverij beſchuldigen, en waar dezelve zelve als *onmogelijk* wordt gerekend.

Het laatſte doodvonnis, waarvan eenige plaatſelijke geſchiedenis of andere beſcheiden in deze landen, zoo veel mij bekend is, gewagen, is dat van MARIGJE ARRIENS, door Schepenen van *Schoonhoven*, op advijs en conſultatie van Regtsgeleerden gewezen, volgens hetwelk deze vrouw, oud zeventig jaren, aldaar den 18. van Wintermaand 1597 is geworgd, en daarna tot asch verbrand.

Dit proces zoude nog te *Schoonhoven* in zijn geheel bewaard zijn. Het vonnis is in het ſtedeboek van VAN BERKUM voorhanden; hetzelve is zoo uiterst onkiesch in de uitdrukkingen, vooral aangaande den omgang met den *vijand van de helle*, zoo als de duivel hier heet, dat ik deswege niets naders kan mededeelen (*).

Dit

Mij is geen hekſenproces voorgekomen, hier te lande gevoerd, hetwelk zoodanig in de gedeelten is ontwikkeld en zoo veel onzins bevat; het geheel is hierom zeer opmerkelijk. De ſententiën van ANTONIS BULK en VOLKERT HENDRIKS, welke niet bij VAN LEEUWEN vermeld ſtaan, zijn aan mij gunſtig uit het archief van het Hof verſtrekt, en worden als bijlagen gegeven bij N°. VII.

(*) VAN BERKUM, *Schoonhoven*, bl. 386.

Dit vonnis en vooral de uitvoering van hetzelve, in het midden der ſtad voor het ſtadhuis, moet zeer veel opſpraaks hebben gegeven; en deze heeft waarſchijnlijk aan velen de oogen geopend en de regters tot nadenken gebragt.

In eenige vonnisſen later gewezen, vond ik eenen veel zachteren geest.

Te *Zierikzee* werd Levina Willems, bij vonnis van Schepenen van den 17. van Oogstmaand 1601, alleen uit de ſtad en *Zeeland beooster Schelde* verbannen voor den tijd van 14 jaren, „ omdat zij berucht was van haar met toove„ rie te geneeren en eenige actien geheel ex„ traordinaris zoo binnen de ſtad als binnen „ den lande van *Schouwen* gepleeght had."

Den 2. van Slagtmaand 1602, is Jacobgen Hoobicx, huisvrouw van Lieven Helwyze, uit de ſtad gebannen voor zeven jaren, zijnde „ berucht van tooverie, ſulx dat ſy de gemeente „ is geworden een grouwel, ende ook verſchey„ den violentien en onbehoorlijckheden ge„ pleeght heeft."

Den 10. van Wintermaand 1604, werd dezelfde vrouw veroordeeld, om geconfineerd te blijven in eeuwiger ghevangenisſe, „ omdat zij

 „ haar

„ haar bannisſement had overtreden, en oock „ oorſaecke gegeven, tot vermeerdering van „ voorſc. beruchtinge, ſulcx dat ſy de ghe- „ meinte hebbende als grouwel en ſcrick (*).”

Volgens het berigt bij VOETIUS zoude nog in den jare 1607 eene oude vrouw te *Gorinchem* ter dood zijn veroordeeld; zich beroepen hebbende aan den Hove van *Holland*, is zij aldaar vrijgepleit door verſcheidene Advocaten, onder welke een Roomschgezinde de voornaamſte was (†).

Aangaande het gene er in den jare 1610 in *Holland* voorviel, hoore men de getuigenis van Mr. JACOB CATS. Deze zegt deswege in zijn *tachtigjarig leven:*

Daar rees om dezen tijt verſchil in onſe landen,
Of heks of tovenaar ſijn weerdig om te branden:
En dit ging wonder ver tot *Goeree* en *Schiedam*,
En 't ſcheen, dat dit geſpook aldaar ſijn woonplaats nam,
En dit is naderhant zoo dapper opgeſteecken,
Dat ijeder een begon van dit bedrijf te ſpreecken.
Ik werd juist even toen verſocht van zek're vrouw,
Dat ik tot haar behulp te *Goeree* komen wou.

Ik

(*) Uit het *rood waarheid boek der ſtad Zierikzee.*
(†) *Disp. Theol ſel.* III. 612.

Ik ging op dit verſoek mij nader overpeijzen,
En vond ten leſten goed tot daar te willen reijzen,
En ſchoon al dit geſpoock al naar en ſeldſaam ſcheen,
Het was maar ſchrale wint en al het ſtuck verdween.
Oock was er toen ter tijt een hart geding gereeſen:
Een vrouwe van *Schiedam*, der pijnbanck toegeweſen,
Beriep haar op het Hof, en na een hart geding
Soo wast dat zij de bank en alle ſtraf ontging.
Ey ziet! na dat het Hof dit vonnis had gegeven,
Scheen alle tooverij als uit het lant gedreven.
Het wijf, dat voor een tijt van ijeder werd verfoeijt,
Bleef ſtil en ſonder blaam, van niemant ooit gemoeijt.

CATS ſpreekt aangaande het pleidooi te *Goeree* met nederigheid van zich zelven; volgens de berigten bij anderen, verwierf hij hiermede grooten lof, en het diende hem ter bevordering.

In het Schiedammer proces heeft waarſchijnlijk Mr. JACOBUS LUYT, dezelfde die VONDEL in de vermaarde zaak over het treurſpel: PALAMEDES te *Amſterdam* verdedigde, als advocaat gediend. LUYT moet dit pleidooi kort daarna met eenige toevoegſels in het licht hebben gegeven. Tot nog toe is dit geſchrift mij niet ter hand gekomen.

Zoo veel ik heb kunnen nagaan, zijn deze Goereeſche en Schiedammer proceſſen, in den ja-

jare 1610 gevoerd, de laatste, welke wegens beschuldiging van tooverij voor eene Regtbank of een Hof hier te lande hebben plaats gevonden.

Van waar dit licht en deze gewigtige verandering in een tijdsverloop van slechts weinige jaren? Ik kan deze vraag niet geheel naar wenschen beantwoorden; maar het komt mij voor, dat een groot deel hiervan kan toegeschreven worden aan de Regtsgeleerde school van de Akademie te *Leyden*.

GERARDUS TUINING of TUNINGIUS was van den jare 1591, tot aan zijn overlijden in 1610, Hoogleeraar der Regten. Om zijne bekwaamheid bij alle geleerden in achting, kan hij worden aangemerkt, als veel ter verbetering der regtsgeleerde studiën in dezen te hebben bijgedragen.

Dadelijk bewijs heb ik tot nog toe niet uit des mans eigene geschriften kunnen opsporen, maar ik vond hieromtrent alleen eene zeer belangrijke getuigenis van den beroemden PETRUS SCRIVERIUS, bij den tweeden druk der vertaling van het geprezene werk van REYNALD SCOTT, *ontdekking der tooverij*. Aldaar is een klinkdicht geplaatst, hetwelk ten opschrift

draagt:

draagt: *Ter gedachtenis van den Hooggeleerden Heer*, GERARD TUINING, in zijn leven, *groote aandrijver tot de uitvoering van dit werk.*

Hierbij wenscht SCRIVERIUS den toenmaligen Hoofdofficier van *Leyden*, Mr. WILLEM BONT, geluk, dat hij ambtshalve niet meer de tooverheksen behoeft te vervolgen, en hij zegt daarna:

Het duister is ontdekt; het licht is ons gegeven;
De vlies is van ons oogh; de moeite zijt gij quijt;
De Onnozelheid beschermd en wij met U verblijd.
Dit's d'ommegang en vrucht van TUININGS wijze leven.
Ten past niet, dat men vraagt: hoe zulks of zulks toegaat?
Maar of zulks mogelijk is, een wijs man onderstaat.

SCRIVERIUS heeft verder bij deze uitgave een versje van TUINING zelven gevoegd, hetwelk geteekend is, met het jaartal 1609, en aan den vervaardiger, om de gevoelens, eere doet; het wordt derhalve in zijn geheel medegedeeld.

GERARD TUINING

aan den onbedachten Toverregter.

O Regters! zijt gij zelf al vrij
Van deez' genoemde Toverij?

Siet toe, ſiet met meedoogen,
Siet met twee opene oogen.
SCOTT twijfelt aan de ſwarte const
En draagt aan de onſchuld zijne jonst.
Wilt hem daarom niet ſchelden
Of als quaad Christen melden.
De blindheid is te bijster groot,
Die ſpoedigt na d' onnoos'len dood.
De onnozelste der landen
Die ziet men (laas) verbranden.
Wel hoe zoo fel en wreed van aart?
Ja, of gij zelf betoverd waart?

Alleen is bij de blinden
De toverij te vinden (34).

De vroege ontwaking en bloei van de dichtkunst hier te lande zal, mijnes inziens, zoowel als de regtsgeleerdheid, de verſpreiding van het licht bevorderd hebben. Voor de eerſte uitgave van het werk van SCOTT, in 1609, vindt men reeds verſcheidene zeer opmerkelijke verzen van Dr. SAMUEL COSTER, A. DELMANHORSTIUS, C. PIJN en PETRUS SCRIVERIUS. De laatſte zeide toen reeds, aangaande de leer van SCOTT:

Ach of een achtb're Raad zich hiertoe vlijtig wendde,
Dreef fabels aan een zij, de waarheid regt bekende!
Nu jammert mij destijds. Ist misverſtand of haat,
Die d' oude luidtjes quelt, of ſchouten eigenbaat?

Ja, grouwelijk bedrijf. Hoe ſpeelt men met het leven,
Hoe leeft men met den mensch, op de aanklagt van den nijd,
Wel is 't al toverij, wat ziekte of pijn belijdt?
Neen, neen, eerzame Raad! ei wil u dit ontgeven.
Al lang genoeg verblind. Men doet God offerhand,
Wanneer men 't quaad vermoén en niet de menſchen brandt.

Cats gaf het fraaije dichtſtuk: *Spookliefde*. Het verhaal en de beſchrijving van Lodippe en hare *keuken* of *haard*, waarbij de dichter zeker de beroemde *hekſen-keuken* van Shakespear voor oogen heeft gehad, is zoo verſchrikkelijk, en het geſnoef over hare magt, waarin alles is bijeen gebragt, wat ooit aan hekſen is toegeſchreven, is zoo rijk aan zotternijen, dat dit dichtſtuk voorzeker door de tegenſtelling, aan velen de oogen heeft geopend. Ik zoude nog verſcheidene bewijzen uit andere dichters kunnen bijbrengen, maar de vrees voor te groote wijdloopigheid houdt mij hiervan terug.

Men heeft naar mijn inzien ten onregte den Drosſaard Hooft beſchuldigd, als zoude hij de leer van het bijgeloof zijn toegedaan geweest, om dat hij in zijn treurſpel: Gerard van Velsen den ſchildknaap van Graaf Floris naar *Muiderberg* (naar de echo) doet gaan, ten ein-

einde aldaar den onderaardſchen helſchen geest raad te plegen. Men kan de gevoelens, welke men bij eene dichterlijke verſiering aan den perſoon, dien men ten tooneele voert, overeenkomſtig den tijd, in welken deze leefde, in den mond legt, niet als het *eigen* gevoelen van den dichter opnemen. De woorden, waarmede de ſchildknaap het verhaal van zijn bezoek eindigt, nemen bovendien elk verkeerd begrip aangaande het gevoelen van den Drosſaard weg:

'T is alles mij verdacht,
Daar zij dusdanig ſpel nooit ſpelen dan bij nacht.
Een tijd die gunſtig heelt 't likteeken van den loogen.

Wanneer het als waarheid wordt voorgedragen, dat de eigenlijke Hekſenprocesſen reeds in den jare 1610 hier te lande hebben opgehouden, wil ik echter hiermede geenszins worden aangemerkt, als of ik den ſtand der zaken in de zeventiende eeuw zoo gunſtig voordroeg, dat het bijgeloof hier te lande geheel had opgehouden, en het licht onbeneveld was doorgebroken. Verre er af. Het geloof aan de mogelijkheid, ja, aan het beſtaan van tooverij, bleef nog lang bij zeer velen aanwezig. Verſcheidene verhalen zijn er, dat het gemeen

in

in ſommige ſteden en plaatſen, met name te *Amſterdam*, in *den Briel*, te *Rotterdam*, *Kampen*, *Utrecht* en elders de handen aan zoogenoemde tooverhekſen heeft geſlagen, of deze in het water geworpen.

Eene der meest naauwkeurige en best bevestigde verhalen is dat, aangaande de mishandeling van eene vrouw te *Schiedam*, in den jare 1631, die het leven daarbij inſchoot. Zij had eene vrijster betooverd, die twee maanden daarna van eenen zoon verloste (*). Het laatſte mij bekende geval is de waterproef, in het werk geſteld tegen eene beſchuldigde vrouw te *Delden* in *Overijsſel*, in Lentemaand van den jare 1823. De onkunde in de vroegere wijze der uitvoering heeft misſchien veroorzaakt, dat deze proef gelukkig is uitgevallen (†).

(*) Opdragt der *vertaling* van het werk van SPEE.

(†) Zie Bijlage N°. VIII.

Over-

Overzigt van het gene in de Letterkundige wereld hier te lande is voorgevallen, betrekkelijk het Hekſenproces.

Niemand zal het verwachten, dat ik mij begeven zal in een onderzoek van de werken der Godgeleerden, over het beſtaan en de werkkracht van den duivel, over de tooverij en het gene hiertoe betrekkelijk is. Nog minder zal ik mij verdiepen in eene naſporing der theologiſche twistſchriften hierover; wij zouden alsdan geen minder drift en bitterheid ontmoeten, dan bij het Hekſenproces; gelukkig, dat daarbij geen bloed, maar alleen inkt is geſtort.

Ik zal dit alles met ſtilzwijgen voorbijgaan, en mij even min inlaten in eenig onderzoek, in hoe verre onze Regtsgeleerden zich in het ſpoor, door Tuining, Cats en Luyt gebaand, hebben gehouden, en of en hoe vroeg zij zich hebben kunnen vrijhouden van het juk der leer van Benedictus Carpsovius, den Duitſchen Criminalist, over wien wij reeds geſproken hebben; het een zoowel als het ander, zoude mij te veel van het ſpoor verwijderen; ik laat het onderzoek van het gene onze Regtsge-

geleerden en Regters in dezen vóór THOMASIUS geleerd en gedaan hebben, te liever na, omdat hetzelve een gefchikt onderwerp is voor eene Akademifche verhandeling.

Derhalve zal ik alleen gewag maken van de werken der fchrijvers, die zich *opzettelijk* beijverd hebben, om over de tooverij en het heksfenproces te handelen, en zal eenig berigt aangaande de *vertaling* der werken van vreemde fchrijvers laten voorgaan.

Opmerkelijk is het, dat van de meeste werken, welke over het een of ander gedeelte van ons onderwerp elders zijn gefchreven, dadelijk *vertalingen* in het Nederduitsch zijn verfchenen, vergezeld met *voorredenen* of *berigten*, welke de waarde hebben vermeerderd.

Reeds in den jare 1591 is het boek van LUDOVICUS LAVATER, *de Spectris et Lemuribus etc.* (over de fpoken, nachtgeesten enz.) door SYBRAND VOMELIUS, Predikant te *Pietersbierum*, vertaald, uitgegeven. Een boek vol goeds en kwaads, wonderlijk bijeengebragt, dan voor ons onderwerp van minder belang (*).

Het

(*) Mij kwam de druk ter hand van 1596; ook den laat-

Het voortreffelijke werk van Reynald Scott, *de ontdekking der Tooverij*, door ons met warmte geprezen, werd reeds in den jare 1609 waardiglijk aan onze landgenooten bekend gemaakt door den geleerden Engelschen boekverkooper, Th. Basson, te *Leyden* wonende, op aansporing en met medewerking van Gerard Tuining en Petrus Scriverius.

Bij deze uitgave werden vele formulieren van bezweringen en andere stukken, voor den Engelschen lezer van meer belang, weggelaten (*).

De tweede druk werd door Goverd Basson, den zoon van den eersten vertaler, in den jare 1637 bezorgd; het is deze uitgave, welke aan ons de bijdragen over Tuining verschaft heeft. Scriverius heeft zich bijzonder beijverd, om aan dezen druk aanzienlijke verbeteringen toe te voegen (35).

Een

laatsten druk van het oorspronkelijk werk in het Latijn, *Gorcum* 1683; aldaar staat als titelprent, eene Heksen-keuken, door het wild vernuft van Romein de Hooge geordineerd.

(*) Voetius, *Disp. Theol. selectae* p. 551., alwaar hij den vertaler deswege prijst.

Een Fransch geleerde, SENNERT of SENNERTUS, had zich opgewekt gevonden, om, met behoud van het geloof aan het bestaan en de wonderkracht van den duivel, het kwaad in de deelen te bestrijden, en hij schreef een werk in het Latijn: *over de Tooverziekten*, welke men destijds door *toovermiddelen* trachtte te genezen.

DANIËL JONCKTIJS, geneesheer te *Dordrecht*, en als beminnelijk en schrander dichter hoogelijk geëerd, gaf toe aan de lust, om de voornaamste gedeelten van dit werk vrijelijk te vertalen.

Hij schijnt wel aan het bestaan van een boos wezen te gelooven, maar de magt van hetzelve wordt gering geschat; nergens zijn sporen van het geloof aan de twee beginselen, en uit de optelling van vele der vreemdste tooverkuren, zoude men kunnen opmaken, dat het voornaamste oogmerk van den vertaler geweest is, om de oude leer belagchelijk te maken.

In een voorafgaand dichtstuk worden de tooverkollen door JONCKTIJS bezworen en uitgedaagd, om op te komen, wanneer zij iets tegen zijne leeringen vermogten.

Aan deze Verhandeling waren kleinere stukken:

ken: *over de ſteek- en ſchootvrijen*, *de wapenzalf*, *de bevrijdingskunst tegen de hekſen*, *den nestelknoop* en *de kracht der inbeelding* toegevoegd, waardoor de waarde dezer poging aanzienlijk is vermeerderd.

Van meer belang is het, dat de geleerde ſchrijver bij de uitgave der vrije vertaling van het voortreffelijke werk van JOHANNES GRÆVIUS: *Tribunal reformatum*, met den titel: *de Pijnbank wederſproken en gematigd*, eene geheele afdeeling wijdde tot onderzoek der vrage: „ of de pijnbank mag gebruikt wor„ den bij de beſchuldiging van tooverij?"

Het blijkt allezins, 'dat hij in dezen ter beſtrijding van het bijgeloof veel verder ging, dan bij het gemelde boek: *over de tooverziekten;* hij wijdde zijn werk toe aan de Heilige Geregtigheid, in de hoop, dat de door hem *wederſprokene* pijnbank *eenmaal onbruikbaarlijk mogte worden geſloopt*, zoo als wij het, Gode zij dank! hebben mogen beleven (*).

Onder de werken, welke buiten 's lands verſche-

(*) Breedere berigten zijn er in de Verhandeling: *over de verdienſten van* DANIËL JONCKTIJS, *als ſchrijver en dichter*, in mijn *Geſchied- en Letterk. Mengelwerk*, D. III. St. 2.

ſchenen ter beſtrijding van het bijgeloof, is een der meest vermaarde geweest een klein werkje van J. DE NYNOULD. Een onbekende heeft hetzelve te *Haarlem* in 1645 vertaald doen uitgeven, met den titel: *van de wolfswordingen, verſcheppingen en vervoering der Toovenaars, enz.*

Dit werkje bevat de uiterst vreemde verhalen en beoordeelingen; men moet zich verwonderen, dat de zotſte ſtellingen destijds nog zulk eene ernſtige beantwoording verdienden of vorderden.

Hoe de vertaler over deze zaken dacht, kan men opmaken uit het ſlot van een vers: *tegen Spoock-bedrogh*, voor het werkje geplaatst:

„ Hoe Godes waarheid klaarder ſchijnt
„ Hoe tooverlogen meer verdwijnt.
„ Als niemant tooverij gelooft
„ Zoo blijft de tooverij gedooft,
„ Want hij niet onbetooverd leeft
„ Die tooverij geloove geeft."

Wij hebben van het nooit volprezen werk van den edelen en menschlievenden Jeſuit FREDRIK SPEE (36) met warmen lof melding gemaakt.

Aan onze landgenooten is eene voortreffelijke vertaling van hetzelve geſchonken met den

titel: *Waarborg om geen kwaad halsgeregt te doen, dat is, een boek vertoonende hoe men tegen de toovenaars procedeert.*

De vertaler heeft zijnen naam verborgen, en zijn werk met de letters N. B. A. geteekend. Hij heeft van den jare 1645 tot 1648 te *Oudewater* gewoond, en is van daar naar *Maasland* verhuisd. Deze omſtandigheid heeft mij op het ſpoor gebragt, om te ontdekken, dat NICOLAAS BORREMANS, Leeraar der Remonſtranten te *Oudewater*, *Nieuwkoop* en *Maasland*, de vertaler is. BORREMANS heeft zijn werk aan Mr. WILLEM MEERMAN opgedragen, en de waarde van hetzelve aanzienlijk vermeerderd door de berigten aangaande de Waag te *Oudewater*, waaruit het door ons vroeger medegedeelde voornamelijk is ontleend (37).

Wij hebben reeds aangevoerd, dat onze beroemde landgenoot Mr. JOHAN VAN HEEMSKERK, zich bijzonder beijverd heeft, om de waarde van het werk van SPEE aan zijne landgenooten bekend te maken, in zijn vermakelijk en verſtandig geſchreven, maar te veel vergeten werk: *de Bataviſche Arcadia;* hij heeft het niet bij dit berigt en deze vertalingen gelaten, maar hij heeft er veel bij gevoegd.

Ik

Ik ken geen werk in het Nederduitsch, waarin het belagchelijke der ſprookjes over de kollen en kolrijders, de weerwolven, het veranderen van menſchen in musſchen en muizen, het varen der hekſen naar *Engeland* in mosſelſchelpen of eijerſchalen, terwijl zij die ſchuitjes door de woedende baren van de wilde zee ſtuurden met de punten van naalden; het uitvliegen op een' bezem door den ſchoorſteen, of door eene venſterreet; de brasmalen bij den duivel, en andere beuzelpraatjes van *alven*, *bietebaauwen* enz. beter is ten toon geſteld, en tevens het ijsſelijke der regtspleging in dezen, daar men met de onnoozele besjes als met takkebosſen omſprong, en ſoms de eerlijke en eerbare vrouwen aan eerlooze ſchobben en ſchavuiten overgaf, voor men ze onſchuldig aan de vlammen opofferde, meer levendig en treffend is voorgedragen. Hierdoor heeft de beminnelijke ſchrijver niet alleen zelfsvoldoening en lof voor eigen hart en geest verworven, maar ook nut te wege gebragt bij zijne tijd- en landgenooten, vooral daar zijn werk voorheen zoo algemeen is bekend geraakt (*).

Ons

(*) Men zie verder mijne Verhandeling *over de verdienſten van Mr.* JOHAN VAN HEEMSKERK, *voornamelijk*

Ons voornemen getrouw, om van geen godgeleerd betoog eenige melding te maken, zullen wij over het werk van den geleerden Gijsbertus Voetius geene breedvoerige berigten bijbrengen.

Wij vermeenen echter te moeten zeggen, dat hij in den jare 1636 twee Akademifche verhandelingen: *de Magiâ* (over de tooverij), onder zijn voorzitterfchap heeft doen verdedigen, en later, in den jare 1657, nog twee *aanhangfels* over dit onderwerp. Bij de uitgave zijner Godgeleerde verhandelingen zijn deze vier ftukken medegedeeld.

Verbazend is de geleerdheid en belezenheid, welke in dezelve doorftralen; jammer, dat deze geleerdheid is aangewend, om de leer, wegens het beftaan van den duivel, en de gevolgen dier leere te handhaven. Ons bepalende tot de zaken van het *Hekfenproces*, kunnen wij het niet verbergen, hier verfcheidene punten gevonden te hebben, welke onze verwondering wekten.

Op grond van het geloof aan den duivel, geloofde Voetius ook aan de tooverij; buiten-

lijk als Dichter, in mijn *Gefchied- en Letterk. Mengelwerk*, D. I. St. 3.

tengewone misdaden vorderen buitengewone ſtraf, en de toovenaars waren alzoo buiten twijfel ſtrafbaar. Hij veroordeelde echter de wreedheid en buitenſporigheid van de vervolgingen, toen in *Duitschland* en elders beſtaande.

Dat hij met de werken van WIER en SCOTT niet inſtemde, zal men gereedelijk gelooven; het laatſte werk veroordeelde hij, om dat het door Koning JACOBUS I. was afgekeurd en door beulshanden verbrand. Vooral beklaagt hij zich, dat er ſedert het verſchijnen van deze werken, zoo vele menſchen in de *Nederlanden* en elders leefden, die met deze boeken wegliepen; deze werden als geheele en halve vrijgeesten beſchouwd en door hem met Koning JACOBUS: *nieuwe Sadduceën* genoemd.

Hij ſtemde geenszins met WIER in, over de onmogelijkheid van het beſtaan van de verbonden met den boozen, het vliegen der hekſen door de lucht (hier: *ſtrigiportium*) enz., „ op grond, dat de mensch niet weten kan, „ hoe ver de toelating van God en de magt „ van den duivel gaat."

Dat VOETIUS het verſchrikkelijke boek van SPRENGER, *de Hekſenhamer*, een *voortreffelijk* boek noemt (*in celebri ſuo Malleo* zegt hij) moest

ons treffen, maar wij kunnen echter met goedkeuring zeggen, dat hij in vele opzigten eenige gematigdheid laat blijken, en geenszins geheel instemt met Bodinus, Del Rio en andere patronen van den duivel. Een staaltje zij bijgebragt. „ Dat de ziekten met hulp der duivelen kunnen genezen worden, wordt algemeen staande gehouden, en dit wordt ten volle bewezen uit de wetenschap, de magt en vlugheid der duivelen, waardoor zij de oorzaken der ziekten, de verschijnselen, de geheime gesteldheden in het ligchaam, de krachten der kruiden en delfstoffen en uit het dierenrijk, alsmede den tijd van derzelver juiste toepasfing, beter dan alle geneeskundigen kennen, om naar staat en gelegenheid bij den lijder aantewenden en alle beletselen afteweeren; maar wij ontkennen echter, dat de toovenaars *door hulp* van den duivel ongeneeslijke kwalen zouden kunnen genezen, aan blinden het gezigt, aan krankzinnigen het verstand, en aan afgeleefde grijsaards den bloei der jeugd zouden kunnen terug geven, hoe zeer velen hiervan gewagen en zulks verzekeren."

Voor de geschiedenis van het Heksenproces is dit werk belangrijk. Wij hebben reeds eenige

ge aanhalingen uit hetzelve gedaan, waarvan zeker de voornaamſte was, hoe de ſchrijver erkent, dat de vermindering der veroordeelingen niet aan de Kerk, of aan de Geestelijken, maar aan de Regters, Baljuwen en Schouten is toe te ſchrijven, vooral omdat de kennisneming der zaken van tooverij alhier niet tot den kerkelijken, gelijk in Roomschgezinde landen, maar aan den burgerlijken regter is toevertrouwd gebleven.

Hij meent echter, dat, werden er ſchuldigen gevonden, deze toen nog zouden worden geſtraft, als zijnde de wetten tegen de toovenaars en bezweerders niet geheel afgeſchaft; hij leert verder, dat de Regters hier te lande geenszins minder ſtraf oefenen, omdat zij de tooverkunſten goedkeuren, maar dat men hier, bij de vordering der regtskennis, meer ſchroomvallig is, aangaande het bewijs, bij het beſef, dat het beter is vele ſchuldigen ongeſtraft te laten, dan een onſchuldige te veroordeelen.

Dit zij genoeg aangaande Voetius, van wien bij de buitenlandſche ſchrijvers over zijne bemoeijingen voor het rijk van het bijgeloof, vooral door zijne briefwisſeling met voorſtanders van hetzelve, en met name over verſchijningen in *Polen*, *Hongarije* enz. mis-

fchien te ongunftige berigten zijn voorgedragen (*).

Wij gaan hetgeen de beroemde SIMON EPISCOPIUS over hetzelfde onderwerp heeft gefchreven, met ftilzwijgen voorbij. Hij heeft de werken van WIER gekend en beoefend, en toont in vele opzigten in dezen eenen meer redelijken en gematigden geest, door het ontkennen van de mogelijkheid van een verbond met den duivel, en zich te verklaren tegen het voor waar aannemen der menigvuldige, geheel ongeloofelijke belijdenisfen der beklaagden.

Voor de gefchiedenis van het Hekfenproces vonden wij hier geene bijzondere bijdragen (†).

Als meer opzettelijk ter weering of tot wederftand van het bijgeloof, is aantemerken zeker werkje, getiteld: *het afgerukt momaangezicht der*

(*) Deze beide *Verhandelingen* van den jare 1636 en de *aanhangfels* van 1657, zijn te vinden in het derde deel zijner *Disputationes Theologicae felectae*, van bl. 539—632. Zie verder over VOETIUS HAUBER, *Bibl. Mag.* I. 229.

(†) *Inftitutiones Theologicae*, L. III. Sect. III. c. I. §. 34. pag. 140—146.

der Tooverije, daarin het bedrogh der gewaande tooverij naakt ontdekt en met gezonde redenen en exempelen dezer eeuwe aangewezen wordt, door Abraham Palingh, hetwelk vooral opmerkelijk is, om de geschiedenis van het bijgeloof hier te lande in de eerste helft der zeventiende eeuw, tot op den jare 1658, te leeren kennen.

De geleerde schrijver, die geneesheer of apotheker te *Haarlem* was en bij de gemeente der Doopsgezinden behoorde, heeft zich vooral beijverd, om het gene hem in andere boeken, aangaande het ergste van de vervolging der tooverheksen was voorgekomen, aan zijne landgenooten te doen kennen, en men ontmoet alhier veel van het gene ons reeds uit de werken van Bodin, Wier, Scott, Spee en anderen bekend is.

Verder wordt er veel aangaande de voortduring van het bijgeloof hier te lande bijgedragen, hoezeer de vervolgingen voor of door den regter waren opgehouden.

Te *Haarlem* zelf, hetwelk door den schrijver geprezen wordt, als het gasthuis, waar de betooverden genezen werden, hadden de Regenten en Regters gestadig werk in het beteugelen van personen, die voorgaven betooverd

te zijn, ten einde hierdoor het medelijden te verwekken, of door het ſtraffen van zulke, die als tooverdoctors of duivelbanners anderen bedrogen.

Hoogst opmerkelijk zijn vooral de berigten, aangaande de ellenden, welke te zijnen tijde in *Artois* en *Henegouwen*, en vooral te *Trier* en *Keulen*, in *Westphalen* en *Gulik*, ja, door geheel *Duitschland* plaats vonden, terwijl hij door de tegenſtelling van den gelukkigen ſtand van zaken in deze gewesten, zijne lezers tot verheuging en dankbaarheid opwekt.

In *Vlaanderen* vooral was het zoo erg, dat vele vrouwen van daar moesten vlugten.

De ſchrijver had zelf te *Haarlem* verſcheidene vrouwen gekend, die in achting ſtonden, en overeenkomſtig hare geloofsleer godsdienſtig leefden. Een menschlievend Baljuw in *Vlaanderen*, had zelf eene van deze vrouwen geraden, om naar *Holland* te gaan, zeggende: „ men bakt aldaar zoowel brood als hier. Tegen u zijn zoo vele beſchuldigingen wegens „ tooverij ingekomen, dat ik u gevangen zoude „ moeten nemen en op de pijnbank brengen, „ en dan waart gij verloren (38).”

Wei-

Weinige jaren later verſchenen de drie werken van den geleerden Antonius van Dale, insgelijks geneesheer en Leeraar eener gemeente der Doopsgezinden te *Haarlem*: *over de Orakelen*, *den oorſprong en den voortgang der Afgoderij*, en *over het Bijgeloof*; alle in de Latijnſche taal geſchreven en welke wel roem verſchaften aan den ſchrijver in de geleerde wereld, maar op de burgerlijke maatſchappij eenen geringen invloed hadden.

In het eerſte werk werd het geloof aan goede en booze geesten aangevallen en de werking van dezelve ontkend; de leeringen, hieruit te ontleenen, werden door de tijdgenooten voorbijgezien.

Een grooter gerucht maakte eene Verhandeling van Daillon, een' uitgewekenen Franſchen predikant, eerst in *Holland* wonende en later naar *Engeland* vertrokken, welke ten titel droeg: *Omſtandig bewijs*, *dat de Daemones*, *overgezet: duivelen*, *geene geesten*, *maar zielen van menſchen geweest zijn enz.*, *als mede*, *dat er maar één duivel of ſatan is* (39).

Ver-

Vermits deze werken meer tot de geestenleer in verband ſtaan, dan tot de geſchiedenis van het Hekſenproces, zullen wij van dezelve bij dezen niet breeder gewagen. Beide zijn thans echter aantemerken, als tot voorloopers gediend hebbende van het groote werk van BALTHAZAR BEKKER, over wiens verrigtingen wij meer breedvoerig zullen handelen.

Voor wij daartoe overgaan, zij nog gezegd, dat het tot eere van de *Nederlanden* verſtrekte, hoe de geleerde PETRUS BAYLE, in *Frankrijk* en elders om zijne vrije gevoelens en geſchriften vervolgd, hier te lande vrijelijk leefde en ſchreef. Hij mag en moet aangemerkt worden, als een moedig beſtrijder van het bijgeloof in het algemeen en tevens als voor ons vak bijzondere dienſten te hebben bewezen, door de ontwikkeling der letterkundige geſchiedenis in vele artikelen van zijn *groot Woordenboek*, met name door een op het woord: *Magie*. Later gaf BAYLE een ander werk, het welk de bijzonderheden bevat, die hem onder het maken van het woordenboek voorkwamen, en in hetzelve niet gevoegelijk konden worden geplaatst; hetzelve is getiteld: *Reponse aux questions d'un Provincial.*

Het

Het is eene keurige verzameling van Historische en Letterkundige berigten en beoordeelingen, en kan voor een groot gedeelte worden aangemerkt, als een *Mengelwerk* over de zaken van *duivelarij* en *tooverij*.

Behalve de breedvoerige berigten, aangaande Loos, Del Rio en anderen, vindt men hier verscheidene andere merkwaardige berigten van, en beoordeelingen over het straffen der heksen, en over de afdwalingen van het verstand in dezen, zoo bij de regters als bij de lijders, in alles met veel lofspraak over *Holland*, waar men niets van toovenaars hoorde, terwijl het getal van dezelve elders dagelijks toenam en de brandstapels nog rookten. Dit een en ander is met veel scherpzinnigheid en luim voorgedragen; dan vermits de latere schrijvers, welke wij hebben geraadpleegd, met Bayle uit dezelfde bronnen hebben geput, en het voornaamste door ons reeds is aangevoerd, vermeenen wij ons in geen verder onderzoek aangaande dit boek te mogen inlaten.

Wij brengen echter gaarne onzen lof aan het hart of den wil van den geleerden schrijver, die zich hierbij hoogelijk beijvert, om het nadeel van het Heksenproces te doen kennen, vooral dat van het verbeurdverklaren

der

der goederen, waardoor de aanbrengers zoowel als de regters geſtadig waren aangemoedigd (*).

De grootſte eer voor het Vaderland, het grootſte nut voor het geheele Menschdom, werd verworven en te wege gebragt, door de edele bemoeijingen, de onafgebrokene werkzaamheid en den verbazenden heldenmoed van den genoemden BALTHAZAR BEKKER, in het zamenſtellen van het nooit volprezene werk: *de Betoverde Wereld, zijnde een grondig onderzoek van het gemeen gevoelen aangaande de geesten, derzelver aard en vermogen, bewind en bedrijf, als ook hetgene de menſchen door derzelver kracht en gemeenſchap doen.*

BEKKER was te *Metslawier* in *Vriesland* geboren, alwaar zijn vader, uit *Duitschland* afkomſtig, predikant was. In zijne jeugd ſomtijds bij zijne bloedverwanten te *Bielfeld*, in het Graafſchap *Mark*, aanwezig, moet hij reeds tusſchen de jaren 1650 en 1660, volgens de over-

(*) Het boek werd uitgegeven te *Rotterdam* 1704. In de *Acta Eruditorum*, *publ. Lipſiae* 1704. is een breedvoerig uittrekſel van pag. 433—444.

overlevering aldaar bewaard, een zigtbaar belang gesteld hebben in de deerlijke ellende, welke destijds nog in vele streken van het Duitsche Rijk door het Heksenproces plaats vond (*).

In zijnen mannelijken leeftijd had hij in verscheidene betrekkingen, en door uitgegevene geschriften over en voor het godsdienstig onderwijs, zich doen kennen, als een man begaafd met een' vluggen geest en schrander oordeel, die alle zijne vermogens dienstbaar maakte ter bevordering van het belang zijner medemenschen en de eere des Allerhoogsten.

Vermits hij niet schroomde met eigene oogen te zien, op eigene beenen te staan en niemands zijde te kiezen; die verder zijn eigen licht volgde, en bij dat licht naar de waarheid zocht, en alzoo wijzer durfde zijn dan anderen, zoo had deze zelfstandigheid en de daardoor veroorzaakte edele pogingen, hem onbedenkelijk veel leeds berokkend van de zijde der kerkelijken, die zich geroepen beschouwden, om tegen alles wat nieuw scheen, te waken, en het

(*) Schwager, *Beyträge fur geschichte der Intoleranz, oder Leben, Meynungen u. z. w. des* Balthazar Bekkers. *Leipsig* 1780. 2. 133.

het als misdaad rekenden, wanneer iemand aan hunne uitſpraken durfde twijfelen.

Wij kunnen van hetgene in *Vriesland* aan Bekker overkwam, thans geene berigten geven, maar maken alleen van dit vroegere bedrijf en het ondervondene leed eenige melding, omdat naar onze gedachten het groote en grootſche zijner pogingen, op den avond van zijn leven ondernomen, ten einde den duivel en het bijgeloof in het hart aantetasten, hierdoor nog te meer uitkomt.

Hij kende alzoo het bittere der haat van de godgeleerden in dien tijd bij ondervinding, en heeft zich daardoor niet laten afſchrikken of terug houden, om den grooten kampſtrijd tegen den duivel en deszelfs voorſtanders te ondernemen. Wij kunnen van het groote en ſtoute dezer onderneming moeijelijk een begrip vormen, en nog minder aan onze lezers een overzigt van dezelve naar wenſchen geven.

Bekker was in den jare 1679 benoemd tot Leeraar der Hervormde Gemeente te *Amſterdam*. Na het verſchijnen van de groote komeet, in het jare 1680, vond hij zich opgewekt, om ter beſtrijding van de vooroordeelen deswege en tot wegneming der ijdele vrees, als

als voorteekens van naderende ellende, eene verhandeling te schrijven, getiteld: *Onderzoek van de beteekenis der Komeeten, bij gelegenheid van de gene, die in de jaren* 1680, 1681 *en* 1682 *geschenen hebben.*

Hoezeer hij zich ergens beklaagt, dat dit werkje naar het oordeel van zekere Klasfis of Synode beoordeeld werd, *als alle vrees Gods vernietigende*, zegt hij elders zelf: „ mijn „ boekske over de komeeten geraakte onbelemmerd door de wereld, openende veler oogen, „ zonder afgunst en ook nog met dank.”

Deze poging had eerlang andere zeer gewigtige gevolgen.

Het onderzoek, of het algemeen oordeel, aangaande de komeeten, als voorboden of schrikbeelden van Gods toorn eenigen grond had, behaagde aan verstandigen, en dit veroorzaakte, dat Bekker werd uitgenoodigd, om een gelijk *onderzoek* te doen, *naar de mogelijkheid en het bestaan der tooverij en spokerij.*

Hij had zich vroeger reeds op den predikstoel doen kennen, als iemand, die in het bepalen van den waren zin der woorden der Heilige Schrift somtijds eenen geheel anderen weg in sloeg, dan dien, welke door de meeste leeraars betreden werd. Vele leden zijner ge-

meente waren hierdoor aangefpoord tot een onpartijdig onderzoek der waarheid naar den Bijbel, en tot eene meer zelfftandige wijze van denken en oordeelen.

Hij ondernam het vervolgens, om eenige der plaatfen in de Heilige Schrift, waarin van den duivel, de toovenaars of verfchijningen melding is, opzettelijk te behandelen. De leerredenen hierover gehouden behaagden aan verftandigen, en zoo kwam BEKKER allengskens tot het befluit, om de zaak in haar geheel te behandelen; een befluit, hetwelk men anders te groot zoude beoordeelen voor de krachten van één' mensch.

Wanneer men overweegt, hoe algemeen destijds nog het geloof aan het beftaan en de werkkracht van den duivel en de mogelijkheid van tooverij beftond; alsmede, dat hoezeer de wreedheid van het hekfenproces op de opzinnigfte belijdenisfen, hier te lande door de wijsheid en gematigdheid der Regters en Regtsgeleerden geweken was, echter nog door vele perfonen in godgeleerde zaken, naar den blooten letter der Heilige Schriften en op een authoriteits geloof, zonder eigen onderzoek, gedacht en gehandeld werd, en eindelijk, dat de duivel in zeer vele kerkredenen geftadig

als

als de oorzaak van het zedelijke kwaad, als de gewone verleider van alle menſchen, en als de verklaarde bijzondere vijand van de geloovigen en deugdsgezinden werd voorgedragen, dan kan men het wel als mogelijk beſchouwen, dat de uitgave van een werk, waarbij dit een en ander met kracht werd aangevallen, een algemeen gerucht moest verwekken.

De leer van Bekker moest aan velen geheel onverwacht voorkomen, en het was derhalve niet te verwonderen, dat de Godgeleerden en anderen zich geroepen beſchouwden, om ter handhaving van de oude leer, tegen den ſtouten aanvaller te velde te trekken.

Bekker zag zelf vooruit, „ dat er een ge„ weldige kreet tegen zijn werk zoude opgaan; „ dat men hem voor een' ketter zoude hou„ den, omdat hij den duivel van de aarde „ bande en in de hel bond, opdat de Ko„ ning der heerlijkheid te vrijer heerſchen „ zoude." Hij voorſpelde wel: „ dat men „ hem voor een atheïst zoude ſchelden, wijl „ hij niet gelooven wilde, dat er twee verhe„ vene wezens beſtonden, het eene goed, het „ andere kwaad; dan, er mogt gebeuren wat „ er wilde, de liefde tot de waarheid drong

 „ hem

„ hem, om eens regt uit de borst te fpreken
„ en het dekfel van vooroordeel weg te ne-
„ men. Ware het niet bij velen, bij wenigen
„ althans, en wel bij menfchen, die onder het
„ lezen van den Bijbel hun gezond verftand
„ wilden gebruiken, zoude hij bijval vinden en
„ dank verdienen."

Hij vond later *alle* deelen van deze voorfpellingen ten volle door de ondervinding bevestigd, maar het is ons *thans* onmogelijk om van dit een en ander zulke breedvoerige berigten mede te deelen, als wij wel zouden wenfchen.

Uit den aard der zake is het even ondoenlijk, om aangaande het uitgeftrekte werk van Bekker, hetwelk met eene verftommende geleerdheid doorwrocht is, een eenigzins voldoend overzigt te geven.

Vermits hetzelve thans door den ftroom der tijden is weggedreven, en aan verre de meeste onzer lezers waarfchijnlijk geheel onbekend zal zijn, vermeenen wij het volgende te moeten zeggen.

Het werk is bij gedeelten, en wel in vier boeken, in het licht verfchenen.

In het *eerste* boek heeft de schrijver de meeningen en begrippen der meeste oude Heidensche volken, aangaande de Goden en Geesten opgezocht en ontwikkeld. Hij gaat hierbij tot de vroegste tijden terug, begeeft zich in de donkerste wegen van het bijgeloof, en spoort de overblijfselen op, bij de nieuwere Heidensche volken; alles met vergelijkingen, welke bijzonder leerrijk zijn en tot het kennen der waarheid leiden. Vervolgens gaat hij na, hoe die begrippen bij de Joden, Mohammedanen en Christenen zijn gekomen; en bewijst uit de boeken der kerkvaders, hoe deze Heidensche denkbeelden over goden, ondergoden enz., allengskens in de Christelijke kerk zijn ingeslopen, gevoed en gebleven, en hierbij spaart hij zoo min de Onroomschen, als de Roomschen.

Naar zijn oordeel was dit geloof aangaande de *goede* en vooral aangaande de *kwade* geesten, eene schadelijke en grove dwaling, welke de gansche Christenheid onder de vrees van den duivel hield. Hij zoekt verder bepaaldelijk de bronnen op, waaruit deze wanbegrippen zijn ontstaan bij de Protestanten, en hiervan was een der voornaamste, dat men fabelachtige overleveringen als waar aannam, daarna dan den Bijbel plooide, en eindelijk ge-

loofde, dat men die fabelen zelf in de Heilige boeken gevonden had.

In het *tweede* boek, hetwelk het voornaamste is van het geheele werk, trachtte hij *alle* plaatsen der Heilige Schrift, in welke van de werking der engelen en duivelen op aarde gesproken wordt, met zijne stellingen overeen te brengen.

Hij zegt, dat hij geenen beteren raad weet, dan om de Schrift zoo te verklaren, als of ze nooit door iemand vroeger verklaard was, de zaken uit den grond op te halen, den regten draad na te sporen, en de beste vertalers en uitleggers tot behulp te nemen, om alzoo achter de waarheid te komen. Met een gevoel van dankbaarheid erkent hij hierbij zijne verpligting aan den beroemden taalkundigen, Johannes Drusius, wiens handschriften, waarvan eene uitgestrekte verzameling van hetgene tot voorbereiding van eene nieuwe overzetting van de Heilige boeken dienen konde, een voornaam deel uitmaakte, hem door koop waren ter hand gekomen. Hij meende ook hierom met eenige der verklaringen in de Staten-overzetting des Bijbels te mogen verschillen.

Hij ging verder bij dit alles uit van eene stelling van den vermaarden wijsgeer, Renatus

Car-

Cartesius: „ dat een geest eene denkende, en
„ een ligchaam eene uitgeſtrekte zelfſtandigheid
„ is; en hij vestte hierop zijn gevoelen, dat
„ geen *denkende* geest in eenen ſtaat van af-
„ geſcheidenheid, het zij *goede* of *kwade*, op
„ *uitgeſtrekte* ſtoffelijke ligchamen, inzonder-
„ heid op die der menſchen, werken kunnen."

Of Bekker bij dit alles niet te veel toegaf aan zijn ſtelſel van philoſophie, en zijne uitleggingen der Heilige Schrift hier na geplooid heeft, willen wij niet beſlisſen, en even min, of hij niet hier en daar aanſtoot heeft gegeven, door eene onkieſche hardheid zijner uitdrukkingen.

Hij verklaarde verder ſtellig: „ dat de Bijbel
„ geenszins alles werkelijk leert, wat men hem
„ heeft laten leeren, en dat dit boek niet aan
„ ons gegeven is, om ons met *alle* werken
„ der Natuur en derzelver eigenſchappen be-
„ kend te maken." Verder: „ dat de Bijbel-
„ berigten, aangaande de werkingen der ver-
„ hevene geesten in een' oneigenlijken of alle-
„ goriſchen zin moesten verſtaan worden;" en aangaande de leer der *kwade* geesten, waar tegen hij bijzonder ijverde: „ dat de duivel
„ met zijne onderhoorigen in den afgrond aan
„ de ketenen der duisternis geklonken ligt, en

„ derhalve niet in ſtaat is, om eenige de min-
„ ſte magt uit te oefenen op den mensch, die
„ hier op aarde leeft."

Zoodra deze *beide* boeken in het licht waren gegeven, ontſtond er een ſtorm in de Hervormde kerk, van welke geene wedergade na 1618 en 1619 beſtaat. Niet alleen kwamen er tegenſchriften van allerlei aard, en daar na verweerſchriften van BEKKER zelven en zijne medeſtanders, maar ook alle Kerkenraden, Klasſen en Synoden werden in beweging gebragt; en eindelijk werd BEKKER, na ongeloofelijk vele moeijenisſen en kerkelijke handelingen, als Leeraar te *Amſterdam* afgezet en als onduldbaar verklaard in de Nederlandſche kerk.

Nu ſcheen de man geveld, — maar — nooit heeft misſchien eene poging meer tegen het doel der ondernemers gewerkt, dan de vervolging en afzetting van BALTHAZAR BEKKER.

Niet alleen was de Regering van *Amſterdam* zoo wijs en regtvaardig, dat men aan den veroordeelde de volle bezoldiging als Leeraar tot aan zijn overlijden liet behouden, en de openſtaande plaats onvervuld deed blijven, maar de vervolging zette vooral aan zijne leer eene bijzondere kracht bij, en wekte eene algemeene deel-

deelneming voor dezelve. Het zeggen van Tacitus: *punitis ingeniis gliscet authoritas*, werd hier op nieuw bevestigd. De tegenschriften werden zoodanig beantwoord, dat zijne leer telkens als goud in het vuur beproefd voor den dag kwam.

Bekker zelf vond nu bij den stilstand te betere gelegenheid en te meer tijd, om het *derde* en *vierde* boek van *de Betoverde wereld* af te werken, en dit deed hij met eene gelijke kracht en verbazende geleerdheid.

Alleen zij nog deswege gezegd, dat hij in het *derde* boek het algemeen gevoelen, aangaande den omgang van den duivel met de menschen aantastte, en bewees, dat hetzelve niet met de gezonde rede is overeen te brengen. Hij treedt hierbij in een wijdloopig onderzoek van het werk der tooverij en van alle plaatsen van de Heilige Schrift, waar van *toovenaars* gewag wordt gemaakt.

Het geen voorheen door dezen en genen gedeeltelijk en nog somtijds met schroom was geleerd, omdat de oude leer in eene wolk van Goddelijk gezag scheen te zijn ingehuld, werd hier in al zijnen omvang vrijelijk en onbedekt voorgedragen.

Bekker beschouwde verder deze drie eerste

boeken, als loopende over: *quaestiones juris*, zaken van beoordeeling; hij meende nog ten overvloede in het *vierde* boek de *quaestiones facti*, de daadzaken, te moeten behandelen, en alzoo is de hoofdzaak in dezen geworden de behandeling der vrage: „ of het geloof aan „ de tooverij of fpookerij op eene waarachtige „ ondervinding is gegrond of niet."

Hij overweegt eerst, hoedanig eene getuigenis van eigene ondervinding wezen moet, indien het gelden zal. „ Vooral moet blijken," zegt hij, „ dat de genen, die zulk eene getuigenis „ zullen geven, vrij moeten zijn van vooroor„ deel en bangheid voor fpoken of hekfen. „ Ook dient men te weten, hoe ver de krach„ ten gaan en waar ze ftil ftaan, omdat velen „ uit onkunde voor onnatuurlijk aanzien, het „ geen in der daad natuurlijk is."

Hij toont door vele voorbeelden, hoe iemand door lang waken en ongemakken zich kan verbeelden, zaken te zien of te hooren, welke buiten zijne herfenen niet beftaan. Daarna komt hij tot *fpokerijen*, *bezetenheid en tooverij* door kunst en bedrog, en hier mag men zeggen, dat hij geheel zegepraalt.

Hij wikt, pluist en zift elke omftandigheid van een groot getal der vermaardfte tooverijen

en

en ſpookerijen, en toont het bedrog uit de eigene verhalen der genen, die dezelve als *ware historiën* hebben in het licht gegeven. Hier is het bijgeloof in de meest verborgene ſluipwegen en holen opgezocht, en niets is er ter ontmaskering van het monſter nagelaten.

Hebben wij ons bij het berigt, aangaande de *drie* eerſte boeken beklaagd, geene voldoende opgave te kunnen geven van de geleerdheid, ſchranderheid en het oordeel des ſchrijvers, aangaande dit *vierde* boek kunnen wij nog minder naar wenſchen gewagen van den ijver en heldenmoed. De waarheidsliefde, welke hem bezielde, om den chaos van volksſprookjes, overleveringen uit de middeleeuwen, vertelſels van bakerwijven en vroedmoeren, oudwijfsfabelen, monnikenverhalen en bedriegerijen van baatzuchtige ſchurken te doorwroeten, is boven alle loſſpraak.

Om tegen de buitenlandſche toover- of ſpookverhalen berigten en bewijzen te zoeken, heeft hij zich der ondankbare moeite getroost, de voortbrengſels der domheid, voor het gemeen in die tijden geſchikt, te doorſnuffelen; de binnenlandſche ſpoorde hij zelf na, hij onderzocht het plaatſelijke, of betrad het dorre ſpoor der lijfſtraffelijke geregtigheid; niets viel hem

te lastig; niets liet hij onbeproefd, om aan te toonen, dat men tegen zijne hoofdleeringen geene *dadelijke* bewijzen konde aanvoeren.

Dit zij voor het tegenwoordige genoeg, wegens de werken en bemoeijingen van BEKKER.

Verder zij nog hem aangaande gezegd, dat hij niet alleen zijne wenfchen tot inlichting van, en een gunftig oordeel bij verftandigen vervuld zag, maar hij mogt nog bij zijn leven onberekenbaar gelukkige gevolgen zien, van zijne menschlievende pogingen.

Zijn werk werd niet alleen met eene ongemeene graagte hier te lande gekocht, gelezen en beoefend, maar het werd eerlang in bijna alle talen van *Europa* overgezet. Hierdoor ter kennis gekomen van de andere volken, ten minfte aan deze zijde der *Alpen* en *Pyreneën*, vonden de geleerden nieuwe gronden in hetzelve, om het bijgeloof te beftrijden, en vooral, om de redenen, welke voor de vervolging der gewaande toovenaars uit de Heilige Schrift werden aangevoerd, geheel te ontzenuwen. Overal werd alzoo de moed gewekt bij de tegenftanders der domheid en van het geweld, en overal vlugtten de duivels als het ware voor hetzelve.

Geen

Geen voorbeeld is er, dat eenig boek een grooter gerucht heeft gemaakt; en wij durven er bijvoegen, dat waarſchijnlijk geen ander meer gezegende gevolgen heeft gehad, vermits hetzelve eene gewigtige omwenteling in de begrippen en handelingen van vele menſchen heeft te wege gebragt.

De tegenſchriften (*), wier getal *legio* was, geraakten eerlang in vergetelheid, en zijne hoofdleeringen werden geſtadig meer en meer verſpreid en door velen aangenomen.

Wij meenen deze kortelijk te kunnen opgeven, als volgt:

1. „ Dat de goede en kwade geesten, en-„ gelen en duivelen, geene werkkracht of in-„ vloed hebben op den mensch of aardſche „ zaken."

2. „ Dat de eene mensch de duivel is van „ den ander, en dat de wereld of de eigene „ begeerlijkheid, den mensch tot het kwade „ verzoekt en verleidt."

3. „ Dat tooverij en alle andere gevolgen, „ uit

(*) De winkelprijs der geſchriften voor en tegen de *Betoverde wereld* zoude meer dan *honderd* guldens bedragen hebben, en dat men toen ongelijk meer letters voor het geld bekwam, dan in onzen tijd, is buiten twijfel.

„ uit het beſtaan en, de werkkracht van den
„ duivel afgeleid, en de verbonden met dezen,
„ of herſenſchimmen zijn, of dwalingen, uit
„ gebrek aan onderzoek, of volſtrekte bedrie-
„ gerijen."

4. „ Dat alle geregtelijke vervolgingen, wel-
„ ke daarover hebben plaats gehad, onbillijk,
„ geweldadig en ſtrijdig zijn geweest met Gods
„ eere en het belang der menſchen (40)."

Bekker vondt niet alleen, aangaande zijn werk de eigene voorſpelling:

't Groeit tegen d' onlust op,

vervuld, maar het zeggen van eenen anderen dichter:

Het heldert met den tijd,

werd insgelijks bevestigd.

Hoe gevloekt, hoe verguisd het ook moge geweest zijn in den beginne, thans is er maar ééne ſtem deswege, te weten, dat hetzelve, hoezeer het misſchien niet zonder gebreken is, gewaardeerd moet worden, als het meeste van alle boeken te hebben bijgebragt, ter verzwakking der algemeene volksbegrippen, aangaande duivel en tooverij, en vooral tot ver-

ban-

banning van het bijgeloof in de geregtshoven, of regtbanken in de omgelegene Rijken van *Europa*.

In *Duitschland* worden deze verdiensten door alle menschenvrienden en regtvaardigen erkend. Aldaar is door de vereenigde pogingen van de reeds geprezene geleerden, SCHWAGER en SEMLER, eene duurzame eerzuil voor BEKKER gesticht, door de keurige vertaling van het werk de *Betoverde wereld*, met uitlatingen en toevoegsels, waardoor de waarde en de bruikbaarheid van hetzelve aanzienlijk zijn toegenomen.

Ook in het Vaderland is bij de onpartijdige nakomelingschap herziening gegaan over het vonnis der partijdige Kerkelijken van zijnen tijd. Heeft men hem bij zijn leven verketterd, na zijnen dood is hij ten volle geregtvaardigd. Uit de menigvuldige lofspraken hem aangaande, meen ik alleen te moeten aanwijzen, hoe billijk over BEKKER en zijne bedrijven melding is, in het voortreffelijke groote werk van onze geleerde landgenooten A. IJPEY en J. J. DERMOUT (*), en in eene vroegere fraaije uit-

(*) *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk*, D.

uitboezeming van den verdienstelijken onderwijzer, J. A. OOSTKAMP, getiteld: BALTHAZAR BEKKER, *een groot man* (*).

Bedriegt mij mijne hoop niet, dan zal *Vriesland* nog eenmaal eene waardige hulde uit dankbaarheid bewijzen, aan haren nuttigsten inboorling — aan den held, die zich verdienstelijk heeft gemaakt jegens het geheele menschelijke geslacht — aan DEN GROOTEN DUIVELBANNER!

D. II. 556—566. en de aanteekeningen van No. 707 tot 736.

(*) In het *Mengelwerk* der *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1804. II. Aldaar is dit stuk geteekend met de letters I. A. O. K.

B E S L U I T.

Zoo heb ik dan de groote taak naar vermogen bewerkt; misſchien heb ik te veel van de aandoeningen der lezers gevergd, en te treurige gewaarwordingen veroorzaakt. Bij het einde wachten ons geene dan aangename. Wij zullen nu mogen nagaan, welken invloed het gebeurde heeft gehad voor den roem des Vaderlands, en hoe zeer het geluk van onzen leeftijd rijst, bij de vergelijking van denzelven met de eeuwen van domheid en ellende, door onze voorouders doorgeworſteld.

Wij vermeenen niet alleen met daadzaken bewezen te hebben, dat het Hekſenproces hier te lande later is ingevoerd, dat dezelve in de donkerſte tijden ongelijk minder in getal en wreed zijn geweest, dan in de omgelegene Rijken, en dat de doodvonnisſen in 1597 en de hekſenprocesſen in 1610 hebbende opgehouden, het vuur der brandſtapels hier niet alleen vroeger gedoofd, maar zelfs vergeten was, toen zij elders nog bijna overal rookten en brandden. Wij kunnen het als zeker ſtellen, dat het maatſchappelijk geluk hierdoor aanzienlijk heeft gewonnen. De verdachte werd niet alleen over-

eenkomſtig den wensch van WIER voor de pijn in dit leven behoed, maar de regter is ook voor die der wroeging en ſmart aan de andere zijde van het graf bewaard gebleven; de oude vrouw bleef veilig en beſchermd, en de wraak- en baatzucht, elders woedende, werden hier beteugeld.

De volksijver bleef verder zoowel als het menſchelijk verſtand vrij en zonder boeijen. Wie weet het, hoe vele ijverige pogingen, welke hier te lande door vrijheid gelukten, elders, waar de beſchuldiging van tooverij, op alles wat ongewoon was en den engen kring der bevatting van eene domme menigte te buiten ging, werd toegepast, in de kiem zijn verſtikt? Wat zoude er van zoo vele vroeg rijpe vernuften onder ons gekomen zijn, indien zulke beſchuldigingen, als die van TERSERUS, hier te lande hadden plaats gevonden? Had de afkeuring of vrees voor ſterrekundige gereedſchappen, als werktuigen des duivels, in deze landen, gelijk in *Denemarken* beſtaan, de uitvindingen van ZACHARIAS JANSEN, JACOB METIUS, CHRISTIAAN HUYGENS, en vele anderen, hadden zeker die toejuiching en aanmoediging niet erlangd, welke zij zoo zeer verdienden, indien het bijgeloof al hadde toegelaten, dat zij hun-

hunne overwegingen ter uitvoer bragten en vertoonden.

Eene ſtreelende gewaarwording is het ook voor een' ieder', die den roem onzer voorouders, wegens zachtmoedigheid en liefde ter harte gaat, dat *Holland* de toevlugt is geweest van vele ongelukkigen, elders van tooverij verdacht of beſchuldigd. *Haarlem* zal voorzeker de eenigſte ſtad niet geweest zijn, waar zulke ongelukkigen met liefde ontvangen zijn. De vervolgden konden de bedreigde ellenden misſchien naar geen ander land ontvlugten, dan naar het herbergzame *Holland*, de weldadige pleegmoeder der ballingen.

En, Nederlanders! geeft het insgelijks niet een aangenaam gevoel, dat wij op de naamlijst der mannen, die zich verdienſtelijk maakten in het beſtrijden van de Hydra, het veelhoofdig monſter van het bijgeloof, zoo vroeg en zoo vele namen van Nederlanders hebben mogen zien?

Ik zal niet op nieuw gewagen van de eerſte *ſtralen* van licht in de zestiende eeuw, zoo wel in het *Vrije* van *Brugge* als te *Oudewater*; van het volksboekje, tot beſtrijding van het bijgeloof, door Jacob Valck, of van de loffelijke verrigtingen van Cornelis Loos en Abraham Palingh, maar ik meen te mogen

vragen, of het gevoel van volksroem bij het besef van volkswaarde, niet gestreeld wordt bij den regtgeaarden Nederlander, door het aandenken, dat uit de Regtsgeleerde school der Akademie te *Leyden*, door de leeringen van GERARDUS TUINING, het licht gerezen is, waardoor de menschelijkheid hier te lande het eerst in de regtbanken is ingevoerd?

En eindelijk, wie verheugt zich niet bij het denkbeeld, dat het *allereerste* licht voornamelijk in dezen is aangebragt door de onvermoeide pogingen en verbazenden heldenmoed van JOHANNES WIER, en het *groote* licht door die van BALTHAZAR BEKKER. WIER heeft de takken geknot en het voortbrengen der vergiftige vruchten, zoo veel hem mogelijk was, voorgekomen; BEKKER heeft den stam doen omvallen en de wortels uitgeroeid. SCOTT zoude, naar mijn oordeel, nooit zonder WIER, THOMASIUS nooit zonder BEKKER, dat gene zijn geworden, of hebben kunnen doen, hetwelk zij nu ten nutte van het menschdom door Gods zegen hebben mogen zijn en kunnen verrigten.

Hoogelijk rijst door dit een en ander de roem des Vaderlands, en ik hoop hiermede eene nieuwe bijdrage te hebben gegeven tot de overtuiging, dat dit kleine land door de aanbidde-

lij-

lijke voorzienigheid des Almagtigen in zijne wijsheid, in vele opzigten is uitgekozen tot eene bron van licht voor het geheele menschdom.

En, Landgenooten! hoe rijst verder het gevoel van dankbaarheid, wanneer wij onze *eigene* ondervinding en onzen tegenwoordigen toeſtand met het voorledene in vergelijking brengen.

Wij kunnen ons thans geen denkbeeld vormen van zulke tijden, wanneer een ieder bevreesd moest zijn voor de uitbreiding zijner verſtandelijke vermogens, en beangst, om deswege beſchuldigd te worden van toovenaar te zijn, ten minſte van meer te zien dan hem goed was.

Wij kunnen geen beſef maken van den toeſtand der maatſchappij, waarin niemand door bloot te ſtaan voor onzinnige beſchuldigingen, een gerust eigenaar was van zijn lijf en leven.

Wie hoort thans iets van den duivel, als den verleid- en plaaggeest, die geſtadig de bedoelingen van het liefderijk Opperwezen tegenwerkt, en al het goede wat in den mensch is zoekt te verſtikken en te vernielen?

De duivel is geheel vergeten. De verhalen, welke onze ouders en voorouders deden beven, verstrekken ons tot vermaak; en wie kent een sterker contrast dan het volgende:

Aan Bekker werd het als misdadig, als godslastering toegerekend, dat hij niet alleen de tooverkollen uitdaagde, aan hem hare krachten te toonen, maar vooral, dat hij den duivel zelven uittartte, om bij hem te komen en hem te wederstaan, ja, om aan hem zijne kracht te bewijzen. Aan ons, aan onze kinderen en kindskinderen zijn sedert ruim vijftig jaren, aangaande den duivel (*den zwarten man*) de woorden van eenen godvruchtigen dichter in den mond gelegd:

Laat hem komen als hij kan (41).

En welke veranderingen zien wij in den stand der wetenschappen ten dezen opzigte, met name in de Regtsgeleerdheid?

De misdaad van *tooverij*, (het *crimen magiae*) wordt in geene der nieuwe wetboeken bedacht of met straf bedreigd; hetzelve wordt als onmogelijk gerekend.

Bij de Natuurkunde zijn deze gewenschte gevolgen even algemeen.

De

De ontdekking van BENJAMIN FRANKLIN, tot het afleiden van den blikſem, welken men voorheen beſchouwde als het ſtraftuig in de handen van eenen toornigen God, was voorzeker als tooverij aangemerkt, indien het menſchelijk verſtand niet van den vroegeren boei ware ontſlagen.

Wat zoude er van BOULTON, LAVOISIER, MONTGOLFIER en andere geleerden en uitvinders in onzen tijd geworden zijn? Indien zij niet op de eerſte ſchreden waren terug gekeerd, waren zij ook zeker als *toovenaars* aangezien.

Niemand onzer tijdgenooten zal voorzeker de donkere dagen, waarin de Bulle van INNOCENTIUS, de *Hekſenhamer*, het werk van DEL RIO en het gebeuzel van JACOBUS I. ten grondſlage werd gelegd van doodvonnisſen over onzinnige en onmogelijke bedrijven, weder terug wenſchen. Allen zullen zich zeker met mij verheugen over het verrezen licht.

In de hoop, dat de gemelde werken zullen vergeten blijven en dat de waarde van die der geprezene tegenſtanders al meer en meer zal worden erkend en hooggeſchat, leg ik de pen neder, met een dankbaar gevoel van een

Vaderland te hebben, waarin een ieder veilig is en vrij denkt, ſpreekt en werkt.

Ik eindig deze *vijfde* Verhandeling, gelijk de *tweede* begonnen is, met eene uitboezeming van den Godvruchtigen HORST:

„ Gedankt zij de Almagtige voor den zegen, „ dat wij bij den blik op onzen tijd en onze „ dagen, ons mogen verheugen, dat er een „ verhelderd licht, eene zachtere wetgeving, „ eene meer algemeene menſchelijkheid over „ *alle* ſtanden verſpreid zijn, en dat de heili- „ ge regten der Menschheid nooit wederom, „ gelijk in het tijdvak van het Hekſenproces „ en der duisternis, bij ons zullen verloren „ gaan!"

*

AAN-

AANTEEKENINGEN

EN

OPHELDERINGEN.

AANTEEKENINGEN.

1. bl. 5.) Tot een blijk van den verbazenden omvang van het gene er over dit onderwerp geſchreven is, kan dienen, dat Wier bij zijn voornaamſte werk: *de praeſtigiis Daemonum*, uitgegeven in den jare 1564, eene lijst geeft van meer dan drie honderd vijftig werken door hem gebruikt, en dat Pierre le Loyer in zijn werk: *Livres des Spectres*, etc. 1586, van vier honderd negen en vijftig geſchriften melding maakt, welke alle door hem zouden zijn nageſlagen. Horst, *Z. B.* I. 242.

Bij de uitgave van het werk: *Neue Geſpenſter. Kurze Erzählungen aus dem Reiche der Wahrheit* von S. Ch. Wagener, *Berlin* 1802, is eene Catalogus gevoegd, getiteld: *Litteratur des Geſpenster-wezens*, welke 66 bladzijden beloopt, met eene kleine letter gedrukt; waarſchijnlijk zoude dezelve nog wel met een derde kunnen worden vermeerderd, wanneer er insgelijks aan de vergetene vroegere, en de later gedrukte werken werd gedacht.

Het is in *Duitschland* tot een uiterste gerezen, om na de groote bewegingen, waarin de oorlog en staatkunde, der menschen oogen tot zich trok, de lust te doen rijzen voor het *wonderbare;* en van hier misschien zoo vele verhalen over en voor en tegen de tooverij, de leer der geesten en het gene hier aan verwant is.

Of deze lust voordeelige of nadeelige gevolgen zal hebben, is niet uitgemaakt. Ik vrees het laatste, om dat verscheidene dier werken overhellen tot het mystieke, en de mensch hier bij al kleiner en kleiner wordt.

2. bl. 6.) Hiermede bedoel ik: 1°. de verhandeling van den eersten, welke door de Koninklijke Maatschappij der Wetenschappen te *Göttingen* in den jare 1786 is bekroond en later uitgegeven, met den titel: DIDERICI TIEDMAN, *Phil. in Acad. Marpurgensi Professoris, Disputatio de quaestione: quae fuit artium magicarum, origo; quomodo illae ab Asiae populis ad Graecos atque Romanos et ab his ad ceteras gentes sint propagatae, quibusque rationibus adducti fuerunt ii, qui ad nostra usque tempora easdem vel defenderent vel oppugnarent. Marpurg.* 1787. (Behandeling der vraag: welke was de oorzaak der tooverkunst; hoe is dezelve uit *Azië* tot de Grieken en Romeinen en van daar tot de overige volken gekomen en op welke gronden hebben

ben de fchrijvers tot op onzen tijd dezelve verdedigd of beftreden?)

2°. De werken van GEORG CONRAD HORST, Theol. Doctor en Geheimraad van den Groothertog van *Hesfen*, getiteld: 1. *Daemonomagie oder Gefchichte des glaubens an Zauberei und Daemonifche Wunder, mit befonderer Berückfichtigung des Hekfenprocesfes, feit den Zeiten* INNOCENTIUS *des achten u. z. w.* II Theilen, *Frankfurth am Main* 1818.

2. *Zauber-Bibliothek, oder von Zauberei, Theurgie und Mantik, Zaubern, Hexen und Hexenprocesfen, Daemonen, gefpenftern und Geister-erfcheinungen.* VI. Th. *Mainz* 1821—1826., Het laatfte werk zal volgens bekomene berigten, met eenen nieuwen titel worden voortgezet.

Deze drie werken verdienen den grootften lof en men weet niet, waarover men zich het meest moet verwonderen, of over de verbazende geleerdheid der beide fchrijvers, of over den rijkdom in zaken, of over de klaarheid en den fmaak, waar mede alles is ontwikkeld en opengelegd.

3. bl. 6.) Bij HORST *Daem.* I. 9. wordt uit KANTS *Religion* u. z. w. 270. bijgebragt: „ De „ Mongool kent geen' gevaarlijker vijand, dan den „ beer; wanneer hij ontwaakt, of op de jagt „ zal gaan, legt hij eenen beerenklaauw met eerbied op zijn hoofd en zegt dan: „ „ *Gij zult* „ „ *mij niet doodflaan.*" "

4. bl. 12.) Weinige zaken zijn er in de geschiedenis, welke op zich zelve meer aandoenlijk, en door de bemoeijingen van schrijvers en dichters, meer met bijvoegsels verrijkt zijn, dan het lot van JEANE D'ARC. Ik ken geen berigt deswege het welk korter, fraaijer en meer naar waarheid is zamengesteld, dan het volgende van HORST: *Dem.* I. 130.

„ De maagd van *Orleans* — dit verheven wezen, deze Heldenziel in het teeder gestel van eene vrouw, — is buiten twijfel de meest beroemde van alle Heksen, die ooit verbrand zijn. Haar lot is belangrijk genoeg om daar bij een' oogenblik met deelneming stil te staan.

„ *Frankrijk* is in oorlog met *Engeland*, en de partij van den Hertog van *Bourgondië* tot op het uiterste gebragt. De Grooten en het Volk wanhopen reeds aan de mogelijkheid van redding. Daar werpt zich een jong, in eenzaamheid opgevoed, landmeisje op, tot bevrijding van haar, aan alle kanten bedreigd, vaderland. Zij houdt zich als door hooger magt ontvlamd, en zij is het; — voor eene Prophetes en zij beschikt over de toekomst, — voor eene Wonderdoenster en zij doet wonderen.

„ Door God en de Heilige Maagd, zoo zij verzekert, uitverkoren en afgezonden, verschijnt zij aan het hoofd van het Fransche leger het welk door haar wordt bezield, ja geheel in geestdrift ontstoken. Niets wederhoudt haar;

zij

zij ontzet in den jare 1429 de ſtad *Orleans* met het gelukkigſte gevolg.

„ Vorſten, Veldheeren, Prelaten, Doctoren, Regters en Volk, waren nu overtuigd, van hare Goddelijke zending. Zij vecht als een held, maar midden in het gevecht verzaakt zij haar teeder geſlacht niet, en maakt er eene gewetenszaak van, om een' mensch, met eigene hand te dooden.

„ Zoo zeker van de beſcherming der Heilige Maagd, als van hare zegepraal, werpt zij alles voor zich neder en bewerkt, met eene kleine magt het ongeloofelijke.

„ Van het hoofd tot de voeten in het harnas en zwaaijende een wit vaandel, waar in het beeld van Maria, brengt zij Karel VII. door zijne, van vijanden bezette landen, gelukkig na eene reeks van wonderbedrijven, te *Rheims*, en bewerkt zijne krooning.

„ Hier neemt haar lot eene wending. Zoo rein en vlekkeloos, als moedig en ſterk, bezwijkt het zacht gemoed van de maagd. Hare geestvervoering houdt op, en met dit geloof verdwijnt ook het geluk.

„ Zij valt bij de belegering van *Compiegne* in de handen der Engelſchen, die haar voor eene Tooverheks verklaarden, als zullende zij hare buitengewone bedrijven, alleen door behulp van haren Meester, den Duivel, hebben verrigt.

 „ Nu

„ Nu is haar lot beslist. Het zij dat JOHAN, Hertog van BEDFORD, dit geloofde, of dat hij het nadeelig geloof van het bedrevene wonder wilde opheffen; het zij hij wilde toegeven aan de wraakzucht van zijn leger of van zich zelven — JOHAN, *Hertog van* BEDFORD, liet haar in den jare 1431 te *Rouen* als tooverheks verbranden."

5. bl. 13.) Over dit Proces te *Arras* in 1459 en 1460 gevoerd, is veel geschreven. De beschuldiging van tooverij of van omgang met den boozen diende alleen ten voorwendsel, om velen, die licht zochten, uit den weg te ruimen, of om zich meester te maken van de rijkdommen van anderen, vermits hier de beschuldiging niet alleen viel tegen ouden en armen, maar ook tegen rijken en aanzienlijken.

Ons bestek laat niet toe om breedvoerig te zijn; de zaak zelve ligt ook buiten het veld onzer beschouwing. Voor onze poging is het eene opmerkelijke bijzonderheid, dat het Parlement van *Parijs* de geheele zaak nader in de jaren 1490 en 1491 heeft doen onderzoeken, en bij arrest van den 20. van Bloeimaand de vonnissen als *valsch* en *onbillijk* gedaan, van *geene waarde* heeft verklaard, met herstel van eere en schade. Hoe zeer niemand der vermoorden het leven terug bekwam, is dit arrest voor de geschiedenis van belang, om de erken-

tenis van het onregt bij gelijke procesſen. De Regters en aanklagers werden tot geldſtraffen veroordeeld.

Deze acte van casſatie werd op den 28. van Hooimaand 1491, met ſtaatſie en vreugde te *Arras* afgekondigd. De naauwkeurigſte berigten zijn bij A. PALING, bl. 349-374.; aldaar zijn de namen der Regters en veroordeelden vermeld. Verder bij BOXHORN, JONCKTIJS en in de vertaling van het werk van R. SCOTT; ook bij HAUBER, REICHARD, SCHWAGER en HORST.

6. bl. 16.) De Paus INNOCENTIUS VIII. was te *Genua* geboren en heette vroeger JOHANNES BAPTISTA CYBO. Hij kwam, volgens FLEURIJ, door onbehoorlijke middelen tot den kerkelijken Stoel, en nam den naam aan van INNOCENTIUS, om te toonen, wat hij eigenlijk had moeten zijn.

Bij zijne benoeming had niemand gunſtige gedachten hem aangaande. Het beeld van *Pasquijn* droeg eerlang de volgende regels;

Octo *nocens* pueros genuit, totidemque puellas,
Hunc merito poterit dicere Roma: *Patrem*.

Door zijn bedrijf als Paus werd al het nadeelige, het welk van hem voorſpeld was, ten volle bevestigd, en de verdenking van huichelarij en trouwloosheid, vooral bewaarheid. Hij vond echter nog verdedigers, wegens zijnen ijver te-

tegen de toovenaars en ketters, de *Waldenſen*, *Husſiten* enz.

Hij was tot Paus gekozen op den 29. van Oogstmaand 1484 en ſtierf den 25. van Zomermaand 1492.

HAUBER heeft hem aangaande zeer breedvoerige berigten gegeven. I. 19. Over bl. 1. is de afbeelding van des Pauſen gelaat.

7. bl. 17.) Wij hebben *het dienſtig geoordeeld* eene vertaling van deze bulle te geven.

De Latijnſche ſtijl is ſtroef en donker, gelijk de meeste Pauſelijke Bullen. INNOCENTIUS had zich geſpiegeld, zegt HORST, aan het voorbeeld van HYERONIMUS, een der Kerkvaderen, die met ſlagen geſtraft werd, om dat hij het Latijn te fraai ſchreef. Dat er veel over deze bulle ten papiere is gebragt, zal niet behoeven verzekerd te worden.

Bij HAUBER, Th. I. bl. 1. en volgende, zijn de beste berigten en aanmerkingen en hierbij zijn naderhand vele toevoegſels gegeven door HORST, *Daem.* II. 17. en *Z. B.* VI. 90 en 91. ook in de werken van CH. THOMASIUS.

8. bl. 20.) Een formulier van den grooten *Kerkban*, is bewaard bij BRANDT, *Historie der Reformatie.* D. I. bl. 24.

Aangaande de ijsſelijkheid van zulke vervloekingen in den naam van den grooten Leermeester der

der zachtmoedigheid, van JEZUS CHRISTUS gedaan en der gevolgen van dezelve, is nog een flaauw denkbeeld over, in ons fpreekwoord: „ zoodanig gevloekt of uitgemaakt, dat de hon„ den geen brood van hem lusten."

9. bl. 21.) ALBERT VAN BEIJEREN, Bisfchop van *Straatsburg*, is in de Gefchiedenis berucht gebleven door zijne huichelarij en gierigheid. Door de laatfte werden de inkomften van het Bisdom aanzienlijk vermeerderd. Hij erlangde van den Paus het privilegie, om het gebruik van boter in de vasten aan ieder voor geld toe te ftaan, en wekte door zijne inhaligheid den haat van vijand en vriend. Hij verkocht, zegt SCHWAGER, dit Paufelijk privilegie, en fchoor zijne fchapen tot op den huid.

Daar is veel over hem gefchreven: vooral ook om de fluwheid en onkieschheid der middelen te betoogen, welk laatfte hem fcheen te hebben aanbevolen, om boven anderen geroepen te worden tot de hulp der kettermeesters. Hij heeft aan deze roeping naar verwachting voldaan, vooral door aan SPRENGER gelegenheid te geven op de wreedfte wijze te *Straatsburg* en in de ommeftreken tegen de aangeklaagde hekfen te woeden. Hij ftierf den 20. van Oogstmaand 1506. HAUBER I. 24.

10. bl. 46.) Bij HAUBER zijn naauwkeurige be-

berigten aangaande de geheele toedragt dezer verklaringen. De eerfte is door LAMBERTUS DE MONTE als Deken geteekend en was zeer voorzigtig gefteld.

Het is opmerkelijk, dat onder deze verklaring drie namen ftaan en onder de tweede zeven. Men kende toen reeds het middel, om door het toevoegen van nieuwe leden aan een Collegie, de ftemmen der meerderheid, naar begeerte te verwerven; onder de *toegevoegde* leden waren CORNELIS VAN BREDA en HENDRIK VAN BOMMEL.

„ Zij gaven," zegt HAUBER, „ met reden „ toe, aan den eisch van de Kettermeesters. „ Een *Inquifitor haereticae pravitatis* was toen „ het best te vergelijken bij het beest uit de „ Openbaring, het welk een ieder moest aanbid„ den, die niet des doods wilde zijn en zich de „ gruwelijkfte vervolgingen op den hals halen."

II. bl. 48.) Vreemd is *deze handelwijze* van MAXIMILIAAN, die op den weg fcheen te zijn tot eene betere denk- en handelwijze. Eens vroeg hij: „ hoe het kwam, dat tooveraars en hekfen „ eene grootere magt uitoefenden over geesten, „ dan het vromen geoorloofd was, en of dit „ niet tegen de Goddelijke liefde ftreed."

In de voortreffelijke werken der latere Gefchiedfchrijvers, WOLTMAN en HEGEWITSCH zijn zijne verdienften tot bevordering van licht,

ten

ten minste zijn goede wil, waardiglijk aangewezen. De magt der geestelijken in het handhaven van het geloof aan den duivel was te dien tijde nog te groot, dan dat de Keizer van zijnen twijfel, of de tooverij mogelijk of onmolijk ware, iets meer zoude hebben kunnen doen blijken. HORST *Daem.* I. 161.

12. bl. 48.) Van het werk: *de Hekſenhamer* zijn verſcheidene drukken, tusſchen de jaren 1489 en 1520, verſchenen, maar tusſchen de jaren 1520 en 1580 geene; de reden van dit verſchijnſel bleef mij onbekend. In 1580 volgde de meest bekende uitgaaf door den beroemden boekdrukker te *Frankfort*, NICOLAAS BASSAEUS, in twee deelen met de *bijvoegſels*, waar van in den tekst melding is gemaakt.

In de voorrede van dezen druk wordt gezegd, dat het geloof aan de uitſpraken in dit boek, destijds verminderde, ja dat het door den tegenſtand van velen in verachting kwam. Later zijn er nog verſcheidene uitgaven verſchenen, welke meerendeels aan de baatzucht der boekverkoopers zijn toe te ſchrijven.

Wij kunnen bij geene mogelijkheid van het verſchil in die uitgaven, en van het gene over dit boek geſchreven is, gewagen.

Zeer breedvoerige berigten aangaande het boek, of liever keurige uittrekſels van het geheel, zijn bij SCHWAGER 56 tot 228. en bij HORST: *Dae-*

Daemonologie, II. 38 tot 118. en tevens op zeer vele plaatſen in de *Zauber Bibliotheek*, blijkens den *index*.

Ten ſlotte voeren wij nog het oordeel van dezen geleerde aan.

„ De *Malleus* is een boek, het welk men niet
„ zonder weemoed kan inzien, en zoo wel door
„ den inhoud, als door de gevolgen een treu-
„ rig belang voor de algemeene geſchiedenis
„ heeft bekomen.

„ Beſtond dit, hier door in zijne ſoort geheel
„ eenige, boek, het welk in de latere eeuwen,
„ al langer hoe meer *onbegrijpelijk* ja *ongeloofelijk*
„ zal voorkomen — beſtond dit boek alleen in
„ Handſchrift, als uit de donkere middeleeuwen
„ tot ons gebragt, dan zoude de Critiek mis-
„ ſchien hare uiterſte ſcherpzinnigheid aanwen-
„ den, om de *onechtheid* te bewijzen.

„ Nu het boek na de uitvinding van de druk-
„ kunst verſchenen, meermalen herdrukt, bij
„ duizenden verſpreid, in de groote Bibliothee-
„ ken bewaard en door de geſchiedenis gedu-
„ rende eeuwen bevestigd is, zoo blijft ons niets
„ over, als bij het inzien en lezen van hetzelve
„ het menschdom te beklagen, en het met ge-
„ mengde aandoeningen — dan van afkeuring en
„ verontwaardiging — dan van medelijden en
„ weemoed — te beſchouwen, als het treurigſte
„ gedenkteeken van de domheid en wreedheid
„ der vroegere donkere tijden."

13.

13. bl. 49.) De verhandeling van MOLITOR is getiteld: *De Lamiis et Pythonicis mulieribus* en is in 1489 voor het eerst uitgegeven. Hetzelve ademt eenen redelijken en zachten geest en de ſchrijver verklaart zich ſtellig tegen de *vrije* werkkracht van den duivel; men moet zich hoogelijk verwonderen, dat een Geestelijke in die donkere dagen zoo wijs en vrij heeft kunnen en durven ſchrijven.

JOHANNES GERSON was kanſelier der Univerſiteit te *Parijs*. Hij had een werkje geſchreven: *de erroribus circa artem magicam*. Op zijn voorſtel maakte de Sorbonne zeven en twintig ſtellingen bekend, tegen de tooverij gerigt, ſtrekkende tot leering en gerustſtelling van het volk. Het is een wijs en voortreffelijk gedenkſtuk, waar bij men wederom met het menschdom verzoend wordt.

Beider namen zijn door de meest beroemde Geſchiedſchrijvers over den voortgang van het menſchelijk verſtand met lof vermeld. Wij zouden gaarne over beider werken en verdienſten meer hebben uitgeweid. Bij HAUBER en HORST zijn breedvoerige berigten. Aangaande GERSON, vooral bij MEYNERS *Historiſche Vergleichung des Mittelalters* u. z. w. III. 254.

14. bl. 52.) Deze Pauſelijke Bullen zijn allen in het werk van HAUBER medegedeeld,

De vroegſte is die van Paus JOHANNES XXII.

(een

(een' tegenpaus) te *Avignon* gegeven. In dezelve is geene melding van den vleefchelijken omgang met den duivel.

In de Bulle van ALEXANDER VI. is alles ftelliger wijze gezegd, zonder eenige redenering. Uit dezelve blijkt, gelijk ook uit die van LEO X., dat het oogmerk der Paufen was, om het Hekfenproces voor hun belang te handhaven, ten einde zich boven alle overheden te zetten, en magt te oefenen over *ftand* en *have*, *lijf* en leven van allen.

Over deze Bullen en het misbruik van het kerkelijk gezag, is veel gefchreven. Wij zouden ons te veel verwijderen, indien wij al de redeneringen van HAUBER, REICHARD en anderen overnamen.

15. bl. 63.) Daar moet ergens in *Duitschland* eene voortreffelijke verhandeling zijn uitgegeven, *over het nadeel, het welk het bijgeloof der vroedwijven*, (wijze vrouwen *bij uitfluiting geheeten*) *aan de vordering der verloskunde en aan de bevolking heeft veroorzaakt*; ik heb dezelve tot nog toe niet kunnen opfporen. Zeker is het, dat door zulke wijven en door de bakers het geloof aan duivel en tooverij nog lang methodisch werd aangehouden. De kraamvrouw geraakte doorgaans in het grootfte gevaar, na het tijdftip der verlosfing, door de luidruchtige en omflagtige zorg, dat de duivel

vel zich niet meester maakte van het pas geboren kind, voor dat hetzelve gedoopt was, en de bakers waakten meer tegen elk geritfel, op dat de booze het kind niet zoude verwisfelen tegen een' *Alp* (*wechfelbalg* of *krielkop*,) dan voor de kraamvrouw.

16. bl. 69.) Over de *vuurproeven*, (het *ordel* en de *ketelvang*) hebben wij melding gemaakt bij onze verhandeling *over de verdienften van* Wier, en wij hebben nagelaten daar van op nieuw te gewagen, als zullende zij voor het verfchijnen van het boek: *de Hekfenhamer*, in onbruik zijn geraakt, Gezien hebbende, dat ook deze *vuurproeven* nog om het midden der zeventiende eeuw in eenige geestelijke Staten van *Duitschland* golden, vermeenen wij nu deswege nog iets te mogen zeggen.

Met het *ordel* ging het dus toe. De beklaagde vastte gedurende drie dagen. De priester, in plegtgewaad gekleed, legde een' ijzeren bout, met gewijd water befprengd, op het vuur. Hij zong het lied van de drie jongelingen in den gloeijenden oven, deed misfe, gaf den ouwel, bezwoer den lijder en bad God om de waarheid der zaak te ontdekken. De befchuldigde moest den gloeijenden bout aanvatten, en negen fchreden ver dragen; daarna omwond de Priester de verfchroeide hand en verzegelde de zwachtels. Op den derden dag werden deze

 los-

losgemaakt, en werd er dan iets buitengewoons gevonden, dan was de schuld buiten twijfel.

De *ketelvang* vond insgelijks plaats in de kerk. Aldaar stond een ketel met kokend water, door formuliergebeden bezworen. De betichte moest den arm ten elleboge toe in het water steken, en daar na werd gelijk met haar als bij het *ordel* gehandeld.

Het is buiten twijfel, dat bij dit een en ander gelegenheid was, tot gunst of ongunst en Priester-bedrog.

Over de *waterproef* zoude ik nog meer kunnen bijbrengen, vermits er zeer veel voor entegen dit middel geschreven is. In het werk van HAUBER I. 502. is eene lijst der werken welke over de waterproef *alleen* in het licht zijn gegeven; vermits er op verscheidene plaatsen in het werk daarover gesproken is, zal ik mij, vooral na het medelen van het advijs der Leydsche Hoogleeraren, hiervan kunnen ontslagen houden.

Ik had boven het gezegde nog moeten spreken van de *naaldeproef*, van welke mij bij verscheidene procesen voorbeelden voorkwamen, en waar van ik bij het proces van VEITH PRATSEL en bij de procesen in *Vlaanderen* iets gezegd heb. Dezelve vond plaats, wanneer er ergens aan het lijf van eene beklaagde een overblijffel van eene oude wonde of eene moedervlek gevonden werd; dit

dit was dan het *ſtigma diabolicum* (het ingedrukte zegel van den boozen); op ſommige plaatſen werd de ſcherpregter; op andere een heelmeester geroepen om met *gewijde naalden* nategaan, of er uit zulke vlekken, eenig bloed kwam en of de lijder pijn gevoelde of niet. Beſtond hier bij iets ongewoons, dan was er een bewijs van het verbond met den duivel.

Over het algemeen ſpeelden de *ſcherpregters* en hunne knechten eene voorname rol in zaken van tooverij. Men gaf aan de eerſte in *Duitschland* den naam van *kluge männer* (kloeke of wijze mannen bij uitſluiting).

17. bl. 75.) Over deze togten van de toovenaars en hekſen naar den *Bloksberg*, (*de Brocken*, het hoogſte gedeelte van het *Hartsgebergte*,) is zeer veel geſchreven en wij zouden van het zeldzame der bedrijven aldaar, nog vele vreemde verhalen kunnen aanvoeren.

Wij vermelden alleen, dat in het werk van Reinhardt, eene breedvoerige verhandeling voorkomt, over de oudheid van dit bijgeloof, het welk hij brengt tot vóór de invoering van de Christelijke Godsdienst.

De groote feestdag der toovenaars was op den eerſten van Bloeimaand, in St. *Walpurgis*-nacht; als dan was het noodzake vóór de ingewijden, om op den *Bloksberg* te verſchijnen.

Het is opmerkelijk, dat in geene der Hekſen-

procesſen in de *Nederlanden* gevoerd, eenige melding is van dien berg, of van de vreemde vereeniging van DIANA en HERODIAS, die de leidslieden der vliegende reizigers zouden geweest zijn.

In *Frankrijk* en in *Zweden* hadden de tooverheksſen een eigen vereenigs-punt voor hare brasmalen en nachtbanketten.

18. bl. 84.) Dit opmerkelijke werk van JODOCUS HOKERIUS, het welk getiteld is: *Der Teufel ſelbst, d. i. wahrhaftiger, beſtendiger und wohlgegründeter Berigt von den Teufeln, was ſie ſeynd, woher ſie gekommen und was ſie teglig wercken. Darbeij ihre grosſe Tyranneij, Macht und gewalt, item auch ihre behendigkeit, list und ganze Triegereij auf vleijſigst und eigenlichst beſchreiben werdt u. z. w. Alles trewlich auſs Gottes Wort und vieler Gelehrten Bücher zu ſammen gezogen, und in unterſchiedliche capita verfasſet* (1568). kwam mij nog niet ter hand. — Hetzelve moet de uiterſte zotheden bevatten, volgens REYCHARD, Th. II. bl. 186.

Bij *alle* volken beſtaan er afzonderlijke werken *over den duivel;* en het ſchijnt, als of dezelve zich om ſtrijd beijverd hebben, wie in dezen, het meest aan de onzinnigheid of dolheid zoude offeren.

On-

Onder de Nederduitsche boeken is er insgelijks een, het welk in dezen naar den prijs kan dingen, te weten, dat van SIMON DE VRIES, in leven Schoolmeester te *Utrecht*.

Het eerste deel is getiteld: „ De SATAN in „ zijn wezen, aard, bedrijf en guichelspel vertoond in eene Historische Verhandeling van „ *duivelen*, gezigten, spoken, voorzeggingen, „ voorteekenen, droomen, tooverijen, betooveringen, bezetenheid en wat nog voorts tot „ deze stof, aanhangig is."

Het tweede deel: „ Werkzame duivelen in de „ wereld, of vervolg van den *Satan* enz."

Beide stukken zijn in den jare 1692 uitgegeven, en zouden dienen tot bestrijding der leer van BEKKER, weshalve er nog op den titel werd bijgevoegd: „ Nevens afwering van het geen „ daar tegen ingebragt wordt, met menigvul„ dige verwringingen der Heilige Schrift en te„ genspraak der gedurige ondervinding."

BEKKER rekende het geheel beneden zich, om aan den schrijver eenig antwoord te geven; hij sprak in zijne verweerschriften geen enkel woord over SIMON DE VRIES.

Wij zullen over dit dom gebeuzel, vol grollen en onzin, insgelijks niets vermelden; alleen, dat wij, bij het doorbladeren eene gelijke aandoening van genoegen ondervonden, als de geleerde P. RABUS, die aangaande dit werk in de

Boekzaal van 1693 bl. 506. zijne verwondering betuigde: „ dat de verhalen der gedrogtelijke „ duivelarijen altijd uit het land der Hoogduit„ schen verkondigd worden" en, daar na uitboezemt: „ gelukkige Hollanders! bij welke de „ duivel nooit wonderen doet!"

Ook uit andere werken zouden wij zeer vele *nieuwe* bijdragen kunnen geven, aangaande het geen men aan den duivel *heeft toegeschreven*, en hoe vele soorten van duivelen ten minste één voor elk bedrijf en elk gebrek, verzonnen zijn. Van hier *de jagtduivels*, *zuipduivels* enz. —

Eene der fraaiste onderscheidingen is bij Antonius van *Florence*, waar van melding is bij Horst, *Daemonologie* II. 476 en 477: „ Daar „ zijn *zeven* verzoekingen, want de Helsche „ draak heeft *zeven* hoofden; — de *zeven* on„ deugden hebben elk een' duivel als patroon, „ en deze heeten: voor den hoogmoed: Le„ viathan; de eerzucht: *Lucifer; de gie„ righeid:* Mammon; den toorn: Abaddon; den „ nijd: Satan; de gulzigheid: Behemoth; de „ geilheid: Asmodaeus."

In den jare 1776, is nog in *Duitschland* door Johan Gottfried Meijer, een geleerd Predikant in het Wurtembergsche, een in goed Latijn geschreven werk uitgegeven, getiteld: *Historia Diaboli, seu commentatio de Diabolo ac malorum spirituum existentia, statibus, indiciis, consiliis*

et

et potestate, waar in alles wat JODOCUS HOCKER in zijne eenvoudigheid geloofde, met allen ernst, als noodzakelijke Geloofs-artikels van de Christelijke Godsdienst, wordt gepredikt. En van dit boek werd binnen den tijd van vier jaren, eene nieuwe verbeterde en vermeerderde druk opgelegd. REYCHARD, *Beyträge* II. 198.

Somtijds is men zelfs welfprekend geweest, om de gaven en verrigtingen van den boozen te befchrijven. Het lust mij eene plaats van den Kerkvader AUGUSTINUS, zoo als dezelve bij WIER, *de praest. Daem.* p. 22, voorkomt, hier bij vertaald en ten flotte mede te deelen.

„ Wat kan er kwader, erger en boozer zijn, „ dan onze vijand? In den hemel bragt hij „ oorlog, in het paradijs bedrog, en onder het „ eerfte broederpaar haat, terwijl hij in alle be„ drijven der menfchen kwaad zaad ftrooide. „ Bij het genot van het eten bragt hij gulzig„ heid; bij het teelen geilheid; bij elk bedrijf „ de onkunde; bij de verkeering nijd; in het „ beheer van zaken gierigheid; in het verbe„ teren gramfchap; in het bewind trotschheid. „ In het hart wrocht hij booze overleggingen; „ in den mond valfche woorden; voor elk deel „ des ligchaams verkeerd gebruik; bij het wa„ ken brengt hij den mensch tot kwade daden; „ in den flaap tot fchandelijke droomen. De blij„ den brengt hij tot losbandigheid, de droeven „ tot wanhoop, en om kort te zijn, alle on-

„ heilen der wereld zijn door zijne boosheid te „ weeggebragt." Wat is er al niet door den mensch verzonnen, om de fchuld van zich af te fchuiven!

19. bl. 84.) Het verhaal van deze zaak is bewaard gebleven, in eene Redevoering van Johannes Petrus Lotichius, Profesfor Med. te *Rinteln: Super fatalibus hoc tempore Academiarum periculis.* (Over de gevaren, met welke thans de Akademiën bedreigd worden) 1621. De dichter befchrijft in proza de pracht der intrede en hofhouding van den Duivel-hertog, als of hij alles zelf gezien had; het liverei was groen met goud; en in verzen, de gevreesde gevolgen van deze huldiging voor de Protestantfche Akademiën te *Rinteln* en elders. Hij eindigt alles met een gebed aan Christus, als Hoofd der kerke, tot afwering van de naderende gevaren.

Nimmer heb ik een vreemder blijk van ligtgeloovigheid gezien.

Het verhaal en vers zijn bij Hauber, II, 136.

20. bl. 88.) Ik heb alleen berigten van dit werkje gevonden en vergeefs naar een exemplaar van hetzelve gezocht. Ik beveel mij tot mededeeling, indien het bij een' mijner lezers berust. Hetzelve moet uiterst rijk zijn in zotter-

pijen

zijen enz. Twee drukken bestaan er, t. w. van 1542 en 1592.

21. bl. 91.) Dit boek van VAN VAERNEWIJCK is een der meest verwonderlijke werken welke mij ooit zijn voorgekomen. In hetzelve worden verscheidene berigten gevonden, welke voor den wijsgeerigen beoefenaar der geschiedenis van veel belang zijn, vooral ten opzigte van de regtspleging, zeden en gewoonten, ook van sporen eener vroege beschaving in *Braband* en *Vlaanderen*.

Jammer is het, dat men bij het zien, van de ergste ligtgeloovigheid bij den schrijver in sommige deelen, de berigten van andere zaken, welke men gaarne zoude willen gelooven, niet met vertrouwen kan aannemen.

Met één woord, daar is zulk een onderling verschil in den inhoud zelve, als in den waan van den schrijver op den titel, waar hij zich noemt: *Excellent Poëet en Historiographe moderne*, en zijne nederigheid aan het slot, waar hij zegt:

„ Dezen bouck bedankt met reverentie
„ Den discreten lesere voor syne patientie."

22. bl. 112.) Het oorspronkelijk werk in het Latijn kwam mij niet ter hand. De geheele titel der Hoogduitsche uitgave van dit boek is: DAEMONALATRIA, *dass ist von Unholden und Zaubergeistern*: „ dess Edlen, Ehrnvesten

„ und Hochgelehrten Herren, NICOLAI REMIGII, „ des Durchl. Hertzogen in *Lotharingen* geheimen Rath, und peinlicher sachen *Cognitoris* „ *Publici*, cet.

„ Von wegen vielfältiger wunderbahrlichen „ Historien, so sich mit den Hexen, deren uber „ die *Acht hundert* in gedachten Hertzogthumb „ *Lotharingen* verbrand werden, zugetragen, „ sehr nützlich, lieblich und nothwendig zulesen — Auss dem Latein in *hoch*-Teutsch „ uberzetst, durch TEUCRIDEM ANNAEUM PRIVATUM, *Franckfurt* 1598. 8."

In dit boek vond ik alles wat over de ellende van het Heksenproces gezegd is, met daadzaken bewezen, en alles bijeen gebragt, wat elders verspreid is. Het eenigste bewijs van menschelijkheid is, dat de schrijver de namen der veroordeelden niet heeft genoemd, maar in het Latijn omschreven; waarschijnlijk is dit gedaan, om de overgeblevene bloedverwanten te sparen.

Ik heb nergens de wreedheid en onzinnigheid zoodanig vereenigd gevonden als alhier; het is mij ondoenlijk hier van een voldoend berigt te geven.

Blijkens de *Boekzaal* van P. RABUS 1694. I. 326. moet er gedurende den Bekkeriaanschen oorlog, een nieuwe druk van dit werk gegeven zijn, in twee deelen met den titel:

NICOLAI REMIGII Daemonolatria, *oder beschrei-*

schreibung von Zauberern und Zauberinnen, *mit wonderl. erzehlungen, vielen naturlichen fragen, und teuflis. geheimnissen vermischet.*

Der ander Theil *halt in sich wunderseltzame historien von des Teuffels hinterlist, betrug, falschheit und verfuhrungen, an, bey und umb den menschen, in mehr dann* 300, *so wohl alte als neue historien, theils von zauberern, zauberinnen, gespenstischen erscheinungen, und gesichtern, theils von offenbahrungen, traumen, verblendungen, weissagungen und verführungen. Mit einem anhange von falschen, erdichteten, eingebildeten, aus kurtsweil angerichteten, betrieglichen, offmahls aber ubel auszschlagenden, ja kranckheit und todt bringenden gespenstischen begebenheiten.*

De *recensie* van deze uitgave is benevens een vonnis over een' zoogenaamden toovenaar in *Vlaanderen*, loopende aldaar van bl. 326—337 blijkens den bladwijzer op het woord: Remigius, *een Toverregter*, uit de Boekzaal gesneden. De reden van dit bedrijf bleef mij onbekend.

23. bl. 152.) Het boekje van Jacob Valck, Pastoor te *Grossen*, het welk mij ter hand kwam, is te *Hoorn* gedrukt in den jare 1598. — Of er een vroegere druk bestaat is onzeker; de voorrede is gedagteekend: 1 Maart 1559.

In het eerst wist ik niet waar *Grossen* gelegen

gen was. Ik konde uit den inhoud en de taal zien, dat de ſchrijver in of bij *Gelderland* te huis behoorde; en mij bij Gelderſchen tot inlichting vervoegd hebbende, bleek het weldra, dat het *Groesſen* zoude zijn, een gehucht bij *Zevenaar*.

Door de verpligtende heuschheid van den Eerw. O. G. HELDRING, Leeraar te *Zevenaar*, heb ik nadere berigten, aangaande JACOB VALCK bekomen, door welke deze nog meer in mijne achting gerezen is.

Te *Groesſen* is een afſchrift bewaard, van een *Memoriaal*, door VALCK nagelaten, *ten dienſte der nakomelingen*, over de *Pastorij*, de *regten* en *bezittingen* van de Kerk, *ſtichtingen voor de dienst* enz., meerendeels thans en vooral voor vreemden van geen belang, maar het is vermengd met *vele* berigten aangaande hem zelven. Het volgende wordt daar uit medegedeeld.

JACOB VALCK was de zoon van JILLES VALCK, insgelijks aldaar Priester. Hij had het orgel beſpeeld van 1531 af en bekwam toen eene vicarij; in 1546 werd hij in 's vaders plaatſe tot Priester gekozen, door Jr. DIRK VAN DEN BOETSELAAR, na dat deze hem had laten prêken om te toonen of hij er toe diende.

Men ziet ſpoedig dat VALCK het voortreffelijke boek van THOMAS A KEMPIS, *over de navolging van* CHRISTUS, heeft beoefend en zich ge-

geheel naar de voorſchriften van dien bemin- nelijken Priester, of liever naar die van beider grooten Meester heeft gevormd.

Over de dienst als Pastoor is hij zeer breedvoerig.

Hij had de gewoonte van den Latijnſchen *ritus* te lezen, maar hij verduitſchte dezelve tevens, ook op den predikſtoel; „ op dat,” zegt hij, „ het gemeyne plompe volk de ceremonyen ver- „ ſtaan moge, waar door veel gekals en weder- „ ſpraaks achterwege blyft.”

„ Ik plagt een tydlank te preeken des zondags „ namiddags voor het jonge volk, en hetzelve „ te vermanen en te examineeren, openlyk van „ de ſtoel, en dan plegen wy ook te zingen, „ de *tien Geboden*, het *Geloof* en het *Vader onze* „ in het Duitsch; dit deede veel goeds onder het „ volk. Zy werden zeer geſchikt daar in, dan „ het werdt my verboden, door myne Overheid, „ door den Praast, door den Drost, by halsſtraf „ werd het my verboden, het preeken niet, maar „ het zingen, maar doe ik niet meer en zong, „ doen kwam er ook geen volk, maar doen ver- „ dween het weder.”

„ Ik pleeg ook na den Vesper, na dat het tyd „ en ſtond gaf, een Sermoen te houden, doch „ de Pastoor is dat niet ſchuldig, maar de Heer „ Almagtig loont alles.”

Hij geeft breedvoerige berigten van zijn gedrag bij het toedienen van den H. Doop. Hoe

zeer

zeer hier het geloof aan den Duivel en de bezweringen van denzelven, op den voorgrond ſtaan, is ook daar in veel redelijks en opmerkelijks; het loon werd in de kaarſen geſtoken, en dit was gering; de Pastoor werd op het kinderbier genoodigd. Hij moest er gaan „ om „ de benedictie te lezen, de vrienden te teuven „ en vrolijk te maken, maar de P. behoeft er „ niet te ſchenken."

Hij ſtelde een bijzonder belang in het ſchoolgaan der kinderen; „ als de kleinen niet vroeg „ leeren, dan vermag de pastoor niets."

Zeer hartelijk zijn de berigten aangaande zijn bedrijf bij het ſterfbed. Hij nam alleen geld van anderen, „ waar het noodige was, anders," zegt hij, „ zal men het laten liggen en zeggen: „ „ Vriend! ik geve u myn loon; laat u daar „ „ voor halen, wat gij noodig hebt."

In vele andere zaken handelde hij met eene gelijke beſcheidenheid, en nederigheid; hij vertoonde zich overal in het beminnelijkſte licht, hoezeer hij ſomtijds, over de gemeente veel te klagen had; „ de dienst ſtaat hen wel aan," zegt hij, „ maar het geven komt veel af; het „ loon maken zij ſlecht, geene koek, geene „ weggen enz."

Hij leefde nog, blijkens eene Notarieele acte, in gemeld *Memoriaal* voorhanden, op den 6. van Oogstmaand van 1568.

Aan

Aangaande het boekje: TOOVEREN *wat dat voor een werk is* enz. zij nog het volgende gezegd.

Vooraf gaat eene breedvoerige voorrede, over de noodzakelijkheid, dat men tegen de algemeene begrippen wegens tooverij moet schrijven: in alles menschlievend en godvruchtig.

Daar na volgt de *Dialogus* of de *Zamenspre-kingen* tusschen den Pastoor en de beide buurvrouwen, MET en LIJS en met DIRK, echtgenoot van de laatste, in verscheidene bijeenkomsten; deze loopen over alles, wat tot de *tooverij* in betrekking staat, afgewisseld door gebeden en vermaningen, en alles wordt door den Pastoor aangedrongen in zulk eenen gemoedelijken toon tot Godsdienstige overtuiging, met Christelijke zachtmoedigheid en nederigheid, dat men den schrijver hoogelijk moet beminnen. Nergens ziet men meesterlijk gezag, overal liefde en aandrang tot Godsvrucht uit eigene overtuiging, door kennis van Gods woord — overal het gezond verstand, aangewend tot zedelijke verbetering en reinheid des harten.

Op *vele* plaatsen komen zaken voor, in welke de schrijver ver aan zijnen tijd vooruit is gesneld, b. v. over de leer van het Vagevuur, „ welke sommigen," zegt hij, „ alleen uit baat-„ zucht sterk drijven" — over het *hooren* der misse, het gebruik van het wijwater, „ het welk „ geen nut doet," zegt hij, „ indien er geen

„ wil

„ wil is tot Godsvrucht en de daad niet op den „ wil volgt" enz. Ik heb den man zoo lief gekregen, dat ik hem bij HUIBERT DUIFHUIS durf vergelijken; was hij in grooter werkkring geplaatst, hij zoude misschien even veel nut gesticht hebben.

Ik meen ook duidelijk bemerkt te hebben, dat BEKKER dit geschrift gekend en gebruikt heeft.

Voor eene vernieuwde uitgaaf is het boekje, door de verandering van tijden en omstandigheden, niet geschikt; het mededeelen van een uittreksel is insgelijks moeijelijk; de gebeden, welke het meest opmerkelijk zijn, zouden hier toe niet voegen. Iets willende geven, om over de waarde van dit geheel onbekende, hoogst verdienstelijke werkje van eenen Landgenoot eenigzins te doen oordeelen, heb ik het dienstig gevonden om den *Epilogus* of het slot en de *Toegifte in dichte gesteld*, te laten volgen.

Niemand zal voorzeker van een' Priester te platten lande in den jare 1559, dien smaak en die welsprekendheid verlangen, welke thans vereischt worden; en nog minder in een gedicht van dien tijd, eenige verheffing en welluidendheid, aan welke men veel later gewoon is geworden. Ik geef beide stukken alleen om de hartelijke goedwilligheid van den schrijver te doen kennen, en derhalve letterlijk.

„ EPI-

EPILOGVS

ofte dat besluit des Boecx, daer int corte verhaelt wordt wat int boexken getracteert is.

„ Lieve Leser ick en heb uwer liefden niet ont-
„ houden (mijns dunkens) wat vander Tooverijen
„ is; ghy hebt hier in verstaen, dattes veel ghe-
„ beurt door een valsch geloove, ende een quaet
„ vermoeden, dat de eene mensch op den ande-
„ ren crijcht door dat bedroch des duvels, die
„ onse herde viant is, die zijn zaet der tweedrach-
„ ticheit ende des haets onder den menschen saeyen-
„ de is. Hierom is ons te samen noodich dat wi
„ ons vlijtelijken geven tot godts woort te hooren
„ ende te lesen, ende daer toe dan den Vader in-
„ der eewicheit vierichlijk bidden, dat hi ons wil
„ zijne ghenade ende stercheit des gheloofs ver-
„ leenen, op dat wy ons sterckelijck in der lief-
„ den Gods ende inder liefden ons naesten moghen
„ houden. Want de liefde bedeckt veel quade
„ sonden, Waert dat wy wt gront ons herten mal-
„ candren lief hadden (ghelijcket wel behoorden)
„ wy en souden so gheringhe malcanderen niet ver-
„ volghen. Soo en soude Godt almachtich ons
„ oock so geringhe niet onder dat ghewelt des duy-
„ vels stellen, oft daer souden oock veel plaghen
„ wel achterweghe blijven daermede wij nv ghe-
„ plaecht worden, etc.

„ Ick heb v ook ghewisse remedien in desen
„ Boexken voor der Tooverijen, ende alle duyvels

„ bedroch ghefchreven, wilt malcanderen daar me-
„ de helpen, ende oock daar mede onderrichtich-
„ tinge doen, ghi fult door de ghenade Gods veel
„ crancken totter gefondheit brenghen.

„ Oock wilt v wapenen ende in alle dinghen hou-
„ den ghelijk ick v gheleert hebben, fo en fuldy
„ niet betoovert worden aander fielen noch aan-
„ den lichaem, dan die almachtighe Heere fal v
„ hier befchermen voor alle ongheluck, ende hier
„ namaels fal hy v verleenen die eeuwige falicheit,
„ het welck v ende my wil gonnen den Vader,
„ den Soon, ende den heylighen Geest in eeu-
„ wicheydt, Amen."

*Een vermaninge tot den Lefer in dichte ghe-
ftelt.*

„ Dit Boecxken heb ic in Dialogo gedicht,
„ Daerin men can fporen licht,
„ Hoe der onwyfen dwalinghe gaet aen,
„ Daermede fy comen aen de baen,
„ Ende maken een groot gheclacht,
„ Over menighen die daer niet op en heeft gedacht.
„ Om defe erreur vander ghemeynten te weynden
„ Heb ic dit boexken door de wereldt begheren te
„ feynden.
„ VVie dit dan coopt ende met vlijte leeft
„ Die fal ghefterckt wefen inden gheeft.
„ Dat hy nummermeer inder Tooveryen en fal vallen,
„ Hoe dicwils hem de menfchen daer ooc van callen
„ Als ghy dan hebt ghelefen mijn gedicht
„ Ende ghy daer door dan zijt verlicht,
„ In kennisfe hier van dan weet alle befcheyt

„ Soo

„ Soo en latet v niet wesen leyt,
„ Van costen, ende vlytich lesen
„ VVant ghy sult dan menigen weten te genesen,
„ Hier van wilt dan danken Godt den Vader
„ Die ons vvil verleenen alle gader,
„ Na zyne goedighe barmherticheyt
„ Hier verduldicheyt ende hier na die eevvighe Sa-
„ licheyt."

24. bl. 166.) Wij zouden aangaande JOHANNES WIER eene meenigte getuigenissen en lofspraken, ook vele nadere biographische berigten en bibliographische over zijne werken kunnen bijbrengen, dan wij vermeenen, dezelve beter te zullen gebruiken, tot aanvulling der *Verhandeling* over hem en zijne verdiensten in het bijzonder gedaan, in ons *Mengelwerk*.

Alleen zij gezegd dat WIER, volgens berigten bij Mr. G. VAN HASSELT, *Kronijk van Arnhem* 107. en *Arnhemsche Oudheden* II. 17, in den jare 1545, met advijs van den Stadhouder aangenomen is, als stads Medicijn, op een traktament van honderd gulden, en dat de bekrompene staat der stedelijke geldmiddelen, veroorzaakt heeft, dat men hem in den jare 1552 de dienst heeft moeten opzeggen, waarna hij in die van den Hertog van *Cleef* is gegaan en in een' wijderen werkkring, vooral door de reizen met den Vorst, is geraakt.

Een of meer zijner zonen schijnen in dienst van de Graven van BENTHEM te zijn gebleven.

Omtrent den jare 1790 woonden er nog nakomelingen, ten minste personen met den naam van WIER bekend, te *Teklenburg* in burgerlijke welvaart; de telgen van eenen anderen tak van zijn geslacht zouden nog te *Osnabrug* bloeijen in aanzienlijker stand.

Aangaande zijne afbeelding zij nog gezegd, dat HAUBER dezelve heeft geplaatst voor het 2e stuk van zijne *Bibliotheca Magica.*

Hij zegt verder: „ Daar wij bij het eerste stuk „ onzer *Bibliotheek* de afbeelding van Paus INNOCENTIUS VIII., als de veroorzaker der jammeren en van het verderf hebben geplaatst, „ zoo hebben wij het pligtmatig beschouwd, dadelijk voor het *tweede* stuk, het gelaat van „ den, bij het geheele menschelijke geslacht door „ het behouden van het leven en den welstand „ van velen, hoog verdienstelijken verdediger — „ Dr. JOHANNES WIER te plaatsen, ten einde „ zoo wel ons werk daarmede te versieren, „ als om hen, die het aanschouwen, tot dankbaarheid te nopen jegens den grooten en voortreffelijken man."

Wij hebben met het plaatsen van 's mans gelaat op den titel gelijke oogmerken.

25. bl. 176.) Behalve het gene aangaande LOOS in den tekst is gezegd en uit de werken van HAUBER, HORST en BAYLE is ontleend, zij nog

nog gezegd, dat ik hem aangaande meer berigten gevonden heb, in de beschrijving van *Gouda* van WALVIS.

Hier uit blijkt het, dat hij de zoon was van JAN LOOS, geboren is in den jare 1540 en te *Leuven* en *Mentz* zijne letteroefeningen heeft voortgezet. Zijn Vader nam deel in den bekenden aanslag in 1574, om *Gouda* onder *Spanje* terug te brengen, en vlugtte van daar.

De zoon deelde natuurlijk in de ballingschap, en scherpte zijne pen tegen de voorstanders van den opstand tegen *Spanje;* van hier het hevige stuk tegen de Oratie van PHILIPPUS VAN MARNIX, 1577 waar van wij onlangs elders met afkeuring gewaagden (*) en het nog scherpere stuk tegen de Protestanten, getiteld: *Spiritus vertiginis utriusque in religionis dissidio*, (*unde cunctae calamitates*,) *vera origo*, *progressus ac indubitatus curandi modus* 1579.

Hij gaf te *Mentz* in 1581 eene naamlijst uit van Duitsche Schrijvers, welke opmerkelijk moet zijn voor de Letterkundige geschiedenis, en waar in hij zich verklaart, tegen de invoering der *nieuwe* Bisschoppen in de *Nederlanden*.

Behalve het geen over het schrijven van zijn werk: *de verâ ac falsâ Magâ* en deszelfs geschiedenis vermeld is, vond ik nog, dat hij vele brieven liet afgaan ten einde de Overheden te be-

(*) *Mengelwerk*, IV. 1.

bewegen, aan de Hekſenprocesſen een einde te maken, en hij moet tot aan zijnen dood in weerwil van alle wederwaardigheden voor zijne leer geijverd en gewerkt hebben.

WALVIS zegt hem aangaande het volgende: „ LOOSAEUS zag ten tijde, dat hij in *Duitschland* „ verbleef, de geregtsplaatſen rooken van ten „ viere gedoemde toovenaars en hekſen. Zijne „ Hollandſche teedermoedige meewarigheid, kon- „ de niet toelaten, dat *PIETER*, *PAULUS*, TRUY „ of GRIET van Duivelkonſtenarij betigt, en, „ zoo men zeide, overtuigd, ten viere gedoemd „ en levend verbrand werden.

„ LOOS was van gedachten, dat onnoozelen „ daar mede betigt werden, dat er vele door „ zware melankolij zich inbeelden, te kunnen „ tooveren, het geen zij niet en kunnen; — dat „ de zware pijnen der pleije (pijnbank) meer- „ maals onſchuldige bekentenisſen afperſen en dat „ het doemen en branden dezer menſchen, niet „ ſelden eene nieuwe ſcheykunde was, waar mede „ men uit menſchenbloed goud wist te trekken."

Het ware te wenſchen, dat het voorname werk en de brieven van LOOS over het hekſenproces ontdekt werden, en dat zijne verdienſten in dezen alzoo geheel aan het licht konde worden geſteld.

De geleerde HORST heeft in zijne *Daemonologie* I. 193 en 194, WIER en LOOS als Duitſchers

ſchers beſchouwd, om dat zij hunne voornaamſte werken te *Cleve* en bij *Trier* geſchreven hebben; dan vermits beide in de *Nederlanden* geboren zijn en beide hunne loopbaan hier te lande begonnen hebben, en alleen door toevallige omſtandigheden in betrekkingen buitenslands zijn geraakt, is het buiten twijfel, dat zij als *Nederlanders* zijn aan te merken, en dat wij deze verdienſtelijke mannen als onze *Landgenooten* mogen voordragen.

26. bl. 179.) Dat er veel over MARTINUS ANTONIUS DEL RIO en zijn berucht werk geſchreven is en nog te zeggen valt, zal niet behoeven te worden aangevoerd.

In de *Bibliotheca Magica* van HAUBER en bij HORST en anderen zijn breedvoerige uitweidingen over zijn verſchrikkelijk boek; en daar het buiten twijfel is dat DEL RIO een der bekwaamſte mannen is geweest in de orde der Jeſuiten, verdient hetzelve eene bijzondere opmerking. Hoe gaarne men anders de wonderbare misgeboorten van het menſchelijk verſtand bij ſommige ſchrijvers aan eenvoudigheid en bijgeloof wil toekennen blijft hier geen middel over om de list en boosheid in dezen voorbij te zien.

Het werk de *Disquiſitiones Magicae* is veelmalen gedrukt. Hetzelve heeft den *Hekſenhamer* vervangen en verdrongen. BAYLE zegt aangaande

de hetzelve. „ Het is eene verzameling van de allerergſte ſprookjes over zaken van tooverij welke ooit bedacht zijn. De ſchrijver betoont hierbij eene verbazende belezenheid, en haalt ſchrijvers aan, wier namen en werken geheel uit het geheugen der menſchen gegaan waren; dat zij niet vergeten waren gebleven, zoude meer zijn toe te ſchrijven daaraan dat deze Jeſuit dezelve vermeld had, dan aan hen zelven."

Het ergſte in dit boek is *de gevolgtrekking* of uitſpraak, dat de ketters (de Onroomſchen) toovenaars zijn, ja dat een ketter noodzakelijk een toovenaar zijn moet — „ en hier door" zegt HAUBER, „ wordt het buiten twijfel gebragt „ dat dit boek en het daarin bevestigde Hekſen- „ proces dienen moest om het, door de hervor- „ ming verzwakte Roomsch-Catholijk geloof we- „ derom ter been te helpen."

Wij zullen ons onthouden om meer van dit boek te zeggen; tot het geven van berigten en getuigenisſen aangaande DEL RIO ontbreekt ons de ruimte. Wij herhalen het alleen, dat hij een der voornaamſte Acteurs geweest is in het groote Treurſpel, en dat zijne bemoeijingen aan de menschheid op bloed en tranen te ſtaan kwamen, en bij vele regters naberouw en wroeging hebben te wege gebragt.

27. bl. 185.) Aangaande den *gekroonden Duivelist*, zoo als Koning JACOBUS I. ten tijde van den Bek-

Bekkeriaanſchen Oorlog genoemd werd, zij nog alleen gezegd, dat zijn werk tegen WIER en SCOTT, in zijne *Opera* (*Lond.* 1619. f°.) gevonden wordt op p. 95. — Het is geſchreven in een Schotsch dialect; ten einde den onnoozelen inhoud eenigzins te verſchoonen heeft men later gezegd, dat de Koning dit ſtuk in zijne jongelingsjaren had geſchreven; in zijnen gevorderden leeftijd heeft hij echter niet minder over Theologiſche nietigheden of haarkloverijen gebeuzeld.

Ik zag alleen de Latijnſche vertaling der *Daemonologie*.

28. bl. 187.) Aangaande de *Duivelſchool* te *Salamanca* zijn breedvoerige berigten bij HAUBER *Bibl. Mag.* I. 99—101. en bij HORST *Zaub. Bibl.* I. 100. De legende is, dat de duivel eenmaal aldaar in eene zigtbare gedaante, als Magister zoude zijn opgetreden, en dat hij in een onderaardsch gewelf de *zwarte kunst* had geleerd.

De duivel bedong, tot een honorarium, de ziel van hem, die het laatſte de zaal verliet. Een jonge Graaf van *Almeida* werd door den meester aangehouden. Het was middag; de jongeling zeide: „ ik ben de laatſte niet; houd dien vast," en hij wees op zijne ſchaduw. De duivel werd verſchalkt en vatte de aangewezene ſchim; ſedert gaf het ligchaam van ALMEIDA geene ſchaduw van zich.

29. bl. 208.) Alle ſchrijvers over ons onder-

werp komen daarin overeen, dat het gebeurde te *Mora*, in *Zweden*, als ééne zaak beſchouwd zijnde, het grootſte en meest verſchrikkelijke is van alle bekende Hekſenprocesſen in *Europa*, en van hier dat over geen ander zoo veel geſchreven is.

Een groot gedeelte van het geregtelijk Protocol is in het werk van GLANVILLE, *Sadducaeïsmus triumphatus cet.* en het is aldaar aangevoerd, als een onomſtootelijk bewijs voor eene Duivelſche tooverij.

Het *einde* of den uitſlag hebben wij in de vierde verhandeling vermeld. De zaak *begon* met kinderen, die verhalen gaven van de togten naar *Blocula*, den Zweedſchen *Bloksberg*, en hoe zij op den bezemſteel of de hooivork achter hunne moeders gezeten hadden. Deze kinderen werden geregtelijk verhoord, en onder die verhooren is één van een kind, het welk in onnoozelheid ſchreijende antwoordde: „ ik „ ken mijn les niet."

Het geheele land, ja *Europa!* gewaagde van de gruwelen en onzinnigheden. De eerſte ga ik voorbij; van de laatſte vermeld ik alleen, dat de nachtbedrijven op *Blocula*, tot in de kleinſte deelen ontrafeld, beſchreven werden, op ſommige plaatſen hoogst onkiesch, op andere grappig. In het Protocol leest men: „ dat „ de Duivel ſomtijds ziek ligt en dat de Hekſen

hem

„ hem dan aderlaten of koppen zetten. Eenmaal „ was de booze na aan den dood. Ja! eens „ was hij voor eenen korten tijd geſtorven ge- „ weest, waarover op *Blocula* groot misbaar en „ groote jammerklagten ontſtonden."

Het is onbegrijpelijk, zegt Horst, hoe Regters zulke zaken hebben kunnen ten papiere brengen. Bij Hauber is de prent medegedeeld, zoo als dezelve voor de *uitvoerige beſchrijving* in *Zweden* uitgegeven, zoude gevonden worden; het geheel beloop der zake van het verhaal der kinderen af, tot op het verbranden der ouders toe, verder al het avontuurlijke van het rijden der moeders met hare kinderen op eene hooivork en hoe de duivel en zijn hofgezin, op bokken en draken reden; hoe zij er uitzien met hoorens, klaauwen en ſtaarten; — dit alles is aldaar uitgebeeld.

Het *Zweedsch Verhaal* zoude in alle Europiſche talen zijn overgezet; verſcheidene ſchrijvers meenen, dat dit Proces in *Duitschland*, *Engeland* en elders gelukkige gevolgen zoude gehad hebben tot afſchrik van den gruwel der verwoesting; zeker is het dat de vervolging in *Zweden* later gering is geweest.

Het woord: *Mora! Mora!* werd door elken verſtandigen Regter tot afſchrik gebruikt, zoodra men ergens van tooverij ſprak.

30. bl. 211.) Andreas en Theodorus Thum-

MIRIS waren Protestantsche Godgeleerden, en zijn aan te merken, als de eerste bestrijders van het Bijgeloof in *Duitschland.*

Het werk van den laatsten: *de Sagarum impietate, nocendi imbecillitate et poenae gravitate* 1624, wordt met lofspraak bij vele schrijvers vermeld, als zullende hier bij de onbillijkheid van het Heksenproces in een helder licht zijn voorgesteld.

ADAM TÄNNER, een Jesuit, die in *Beijeren* leefde, was misschien de eerste onder de Roomsche Godgeleerden in *Duitschland*, die in zijne werken aan de Regters voorzigtigheid bij de Heksenprocessen aanraadde, en eene beperking van de magt der Regters verlangde, om niet op het eerste aanbrengen tot het vatten en pijnigen der beklaagden over te gaan.

SPEE spreekt met grooten lof van dezen zijnen voorganger. Twee Heksenmeesters vertoornd over zijne wijsheid en moed, schaamden zich niet te zeggen: „ dat wanneer zij dien kerel be-
„ komen konden, zij hem dadelijk op de pijn-
„ bank zouden brengen.”

TÄNNER stierf in 1632 in het dorp *Uncken* in het *Tyrolsche*, aan eene beroerte; bij het uitkleeden vond men in een' zijner zakken een klein kokertje, waar in een bruin schepsel, hetwelk tegen het licht bezien, grooter scheen, dan het mogelijk was. Het laatste was een: *harige Duivel*, en het was op het punt, dat

men

men het lijk naar het galgeveld zoude brengen, toen iemand zijner vrienden overkwam en aan de onkundige menigte bewees, dat dit kokertje met een duivel niets anders was, dan een vergrootglas met eene doode vloo. HORST, *Daem.* 201. HAUBER, *B. M.* II. 63. III. 113. —

31. bl. 222.) Geen Hekſenproces is beter en meer naauwkeurig beſchreven dan het vermelde te *Lindheim* in de *Wetterau*, en geen ander heeft in latere tijden een meer gelukkig gevolg gehad, dan hetzelve.

De meermalen geprezene geleerde, G. C. HORST, heeft eene zeer volledige geſchiedenis van deze gruwelen aan zijn voortreffelijk werk: *Daemonomagie* gehecht, met den titel: *der Hekſenturm zu* Lindheim *in der* Wetterau — *ein Historiſches Denkmal der Vorzeit*, u. z. w.

Hij zegt zelf in het voorberigt. „ Dat het „ verzoek om de geſchiedenis van dien toren en „ van de procesſen wegens tooverij aldaar ge- „ voerd uit het archief te ontwikkelen, aan „ hem, om den Jare 1798 gedaan, (toen hij te „ *Lindheim* Predikant was) de eerſte aanleiding „ heeft gegeven om over het Hekſenproces in „ het algemeen te ſchrijven.” En hoe veel heeft de verdienſtelijke man ſedert niet voor het rijk der waarheid gedaan?

Over de gemelde verhandeling kunnen wij ons niet naar wenſchen uitlaten; het geheel was der

ver-

vertaling waardig. Al het booze, wat ooit van Hekſenmeesters of Inquiſiteurs gezegd is, ziet men hier te werk geſteld door eenen van wege de Erfheeren benoemden Opperſchout (Oberſchultheiſs) GEORGIUS LUDOVICUS GEISIUS, die door HORST genoemd is en bewezen wordt te zijn: „ een dweepziek, ruw en „ roofzuchtig mensch, een wild en woest ſol- „ daat, die een gedeelte van den dertigjarigen „ oorlog had bijgewoond, een man zonder ken- „ nis, zonder menſchelijk gevoel."

Bij zijne raadgevingen aan de Erfheeren kwam hij er openlijk voor uit: „ dat deze door het „ vervolgen der hekſen in ſtaat zouden gera- „ ken, den Burg (het kasteel) en de kerk be- „ ter te onderhouden en hunne Dienaars ruimer „ te bezoldigen," en alzoo erlangde GEISS de roeping „ om (het zijn des mans eigene woorden) „ tot eere, lof, en dank van den Drieëeni- „ gen God, — mannen, vrouwen en kinderen, „ in den toren te brengen."

Het komt mij dienſtig voor, een voorbeeld van de gehoudene handelwijze te vermelden.

Bij de berigten *over de Hekſenzalf*, zegt HORST, in het II. deel van zijnen *Zauber Bibliotheek*, bl. 375.

„ Het vervaardigen van eene Tooverzalf be- „ hoorde mede tot het bedrijf der hekſen. Ver- „ ſchrikkelijk is het, dat ſommige om dit ko- „ ken verbrand zijn; ja zelfs zonder dat het

„ bleek,

„ bleek, of die zalf ooit wel gekookt was. Hier „ van komt in het groote Lindheimſche proces „ eene verſchrikkelijke en voor de geſchiedenis be- „ langrijke, *daadzaak* voor. Vijf of zes vrou- „ wen werden deerlijk gepijnigd om te bekennen: „ „ of zij niet op het kerkhof het lijk van een, „ „ voor eenigen tijd geſtorven kind, hadden „ „ opgegraven, en daar van hekſenpap of zalf „ „ gemaakt hadden." " „ Zij bekenden het. „ De echtgenoot van eene der ongelukkigen wist „ het zoo ver te brengen, dat het graf in te- „ genwoordigheid van den Predikant en andere „ getuigen werd geopend. Men vond het lijk- „ je, onaangeroerd in het kistje. Nu volgt „ het ongeloofelijke, en ware het niet, dat ik „ de geregtelijke ſtukken zelf in handen heb ge- „ had, voor *onmogelijk*, ten minſte voor *onge-* „ *loofelijk* zoude verklaren. — De Inquiſiteur „ Geiss, hield het onverteerde lijkje voor eene „ duivelſche misleiding en ſtond er op dat alle „ beklaagden, die de daad (op de pijnbank) „ beleden hadden, om dat de belijdenis meer „ gelden moest, dan de *oogenſchijn* en het „ gene men *meende* te zien — „ „ ter eere „ Gods, (eigene woorden van het Protocol) „ „ die bevolen had dat de tooveraars en hek- „ „ ſen zouden worden uitgeroeid — moesten „ „ worden verbrand." " „ Dit gebeurde waar- „ lijk; ook de vrouw van den gemelden man „ de zuster van eenen Geestelijke te *Weilburg*,

„ Frech

„ FRECH geheeten , eene vrome , en voor
„ dien tijd befchaafde vrouw werd verbrand."

Op het laatst kwam er hulp van buiten. Het Rijks-kamergerigt van *Spiers* kwam tusfchen beiden en de Oberfchultheis GEISS, werd afgezet. Zijn protest daarentegen is bewaard. Dit is een overzeldzaam ftuk en hierin is de leer:
„ de vrouwen zijn hekfen, ergo: verbranden.
„ De mannen hebben aan het gruwel deel ge-
„ nomen, ergo: onthoofden. De kinderen zijn
„ met het vergift der hekferij erfelijk befmet,
„ ergo: opfluiten, en hij bidt derhalve: dat de
„ barmhartige God, aan de gezamenlijke Hoog
„ adelijke Erfheeren (Gan-Erben) van *Lindheim*,
„ daar toe genade, fterkte, kracht, hart en moed
„ zal verleenen."

Volgens een volks fprookje te *Lindheim* fpookt deze Opperfchout GEISS nog aldaar in de gedaante van eenen *zwarten hond*.

32. bl. 231.) De eerfte FELIX MARTINUS BRÄHM is vooral vermaard geworden, door onder het voorzitterfchap van HENRICUS BODINUS, Hoogleeraar der Regten te *Halle*, op 22 October 1701 eene verhandeling of disfertatie te verdedigen: *de fallacibus indiciis Magiae*, (over de bedriegelijke kenteekenen der Tooverij).

Vol-

Volgens het berigt, hetwelk hier over voorkomt bij HAUBER, (*Bibl. Mag.* Th. II. z. 741 tot 782) moet het een voortreffelijk ſtuk zijn, uitmuntende door rijkdom van zaken en hechtheid van oordeel, met groote lofſpraak van BALTHAZAR BEKKER, alhoewel hij geenszins zoo ver ging als deze.

Het is opmerkelijk dat BRÄHM deze verhandeling ſlechts weinige dagen vroeger heeft uitgegeven en verdedigd, dan REICHE de zijne, *de crimine Magiae* (over de misdaad van tooverij), onder voorzitting van den Hoogleeraar THOMASIUS, welk ſtuk, als zijnde de eerſte aanval van den laatstgemelde op het rijk van het bijgeloof, eene bijzondere vermaardheid heeft bekomen en behouden, terwijl het werk van BRÄHM bijna vergeten is; dit laatſte is misſchien daar aan toe te ſchrijven, dat deze zachter, en als het ware, in den geest van MELANCHTON ſchreef, terwijl de ſtijl van THOMASIUS heftig was, gelijkende aan dien van LUTHER.

D. JOHANNES REICHE heeft zich bijzonder verdienſtelijk gemaakt, door de zijde van THOMASIUS te houden, bij de aanvallen op *diens* leer, en vooral door zelf veel over deze zaken in het Hoogduitsch te ſchrijven, te verzamelen en uit te geven. Zijn voornaamſte werk is getiteld: *Acta Magica* oder *ſammlung unterſchiedner ſchriften über dem unfug der Zauberij*, waar in zeer veel is bijeengebragt, het welk tot verlichting

van anderen konde dienen, met name eene nieuwe vertaling van het werk van SPEE.

De verhandeling: *de crimine Magiae* door hem onder THOMASIUS, te *Halle* verdedigd, op den 21. van Slagtmaand 1701, heeft hij zelf als het werk van den Hoogleeraar erkend.

33. bl. 231.) Indien wij van het lot en de verdienſten van CHRISTIAAN THOMASIUS eenig *voldoend* berigt zouden geven, dan zouden wij eene groote ruimte behoeven. Alleen zij gezegd, dat hij vroeg eenige lust en zelfſtandigheid toonde in zijn werk: *Geſchiedenis der Wijsheid en Zotheid* 1693. en hierom is het een verwonderlijk verſchijnſel, dat hij als Referent van de Regtsgeleerde faculteit te *Halle* in den jare 1698, een advijs uitbragt, om eene vrouw van tooverij beſchuldigd, ter dood te veroordeelen, HORST *Z. B.* I. 383.

In den jare 1701 trad hij op als de ſtoute beſtrijder van het bijgeloof, door het doen verdedigen van de beroemde verhandelingen: *over de misdaad van tooverij* en *aangaande de Proceſſen tegen de hekſen.* Deze ſtukken verwekten een algemeen geſchreeuw bij de voorſtanders der oude leer. THOMASIUS wederſtond den aanval met waren heldenmoed, en hij zegepraalde eindelijk, na onbegrijpelijk vele moeiten.

Behalve de gemelde *verhandelingen* heeft hij zeer veel geſchreven, voornamelijk tot verde-

di-

diging van zijne leer, waarbij hij een ijverig gebruik heeft gemaakt van de leeringen van onzen Bekker. Hij heeft zich verder hoogelijk beijverd, om de werken van verſcheidene Engelſche geleerden te vertalen; ten einde dezelve voor zijne landgenooten nuttig te doen zijn, heeft hij er uitgewerkte *voorredenen* bij gevoegd; met één woord, hij heeft zich door geſtadigen ijver hoogst verdienſtelijk gemaakt in *Duitschland*, ja, bij het geheele menschdom.

Hauber zegt: „ dat de nakomeling vooral „ dankbaar moet zijn daarover, dat de werken: „ *de betoverde wereld van* B. Bekker en die *over* „ *de misdaad van tooverij* enz, van Ch. Thomasius, zoo veel tegenſtands hebben ontmoet „ en zoo veel onrust verwekt. Zonder dit gevolg zouden de ſchrijvers hunne oogmerken „ niet hebben bereikt, en de Duivel in aanzien „ zijn gebleven. — Daar mogen gebreken zijn in „ beide werken, maar waren zij in ſtilte aangenomen, en in de kasten der geleerden weggezet, wij (Duitſchers) zouden misſchien nog „ aan het oude bijgeloof, aangaande de magt en „ kracht van den Duivel, verſlaafd zijn, en de „ ſchadelijke gevolgen van dat bijgeloof, waar „ van wij nu bevrijd zijn, dagelijks moeten vreezen en te gemoete zien." (*B. M.* III. 67.)

33* bl. 231.) Na het afdrukken van de vierde verhandeling kwam mij de *vertaling* ter hand van

 eene

eene *Lijkrede op deze* MARIA RENATA, uitgegeven te *Amsterdam*, 8°. 1751.; had ik dezelve eerder gezien, dan was er zeker vroeger tot het geven van eene aanteekening deswege besloten en hier van bij het vermelden van dezen naam aanwijzing gedaan, als zijnde dit geval voorzeker een der meest belangrijke op het groote register der Hekſenprocesſen; vooral een der meest vermaarde door dat het zoo laat plaats vondt.

De titel van dit boekje is: „ Christenlijke „ Redevoering bij den brandſtapel, waarop het „ lijk van MARIA RENATA, eene door het „ zwaard ter dood gebragte tooveres, op den „ 21. Junij 1749 buiten de ſtad *Wurtzburg* ver„ brand is, voor eene talrijke vergadering van „ toehoorders uitgeſproken en op genadig bevel „ eener Hooge Overheid in openbaren druk uitge„ geven, door Pater GREGORIUS GAAR." Deze redevoering is vergezeld van eenige toevoegſels.

Uit het een en ander ziet men, dat de veroordeelde reeds op haar zevende jaar zoude verleid zijn door den duivel, die waarſchijnlijk destijds de gedaante van een Officier had aangenomen. In haar negentiende jaar was zij tegen wil en dank in een klooster gezonden. Zij werd beſchuldigd vier kloosterzusters ziek te hebben gemaakt, en aan vijf andere verſcheidene onreine geesten te hebben ingetooverd. Zij is in het negen en zestigſte jaar van haar leven onthoofd

en

en verbrand, en wel in eene Bisschoppelijke stad, pralende met eene Hooge school of Universiteit, en in den jare 1749. — Volgens gelijktijdige berigten moet deze veroordeeling eene bijzondere belangstelling en zeer vele geschriften door geheel *Europa* hebben veroorzaakt.

Pater GAAR bewees nog uit EXOD. XXII: 18. „ dat er toovenaars zijn en dat men die met den „ dood moet straffen."

34. bl. 264.) Aangaande GERARDUS TUNINGIUS of TUINING, vermeen ik nog te moeten mededeelen, dat hij in den jare 1591 buitengewoon Hoogleeraar te *Leyden* zijnde, door de verzorgers der Akademie, naar *Frankrijk* is gezonden, om de overkomst van den beroemden SCALIGER herwaarts, te bewerken.

Hij slaagde naar wensch, en werd ter belooning van zijnen ijver en zijn beleid tot *gewoon* Hoogleeraar benoemd.

Wanneer men den boom naar de vruchten mag beoordeelen, hoe voortreffelijk moet dan zijne leerwijze zijn geweest. DE GROOT, HOOFT, CATS, LUYT en HEEMSKERK kwamen zeker uit zijne school, en hoe vele mannen van name meer?

De lijst zijner werken is bij PAQUOT, *Memoires*, etc. T. VII. Van die werken kwam mij alleen ter hand zijne *Apothegmata*, zijnde korte geestige gezegden, in vijf talen (in het Grieksch, Latijn, Italiaansch, Fransch en Spaansch). *Ley-*

den 1609. Dit werk, eenen ſchat van geleerdheid en wijsheid bevattende, is met lofverzen vereerd door H. GROTIUS, B. VULCANIUS, P. SCRIVERIUS, D. BAUDIUS, J. RUTGERSIUS, P. CUNAEUS, C. PIJNACKER en anderen, uit welke verſcheidene biographiſche berigten zouden te halen zijn, indien mijn beſtrek zulks toeliet.

Het gaf mij genoegen in deze verzameling de ſchatkamer te vinden, waaruit CONSTANTIJN HUYGENS, JACOB WESTERBAAN en andere dichters, de ſtof voor vele hunner korte versjes of kwinkſlagen, (*quikken*, zoo als ROEMER VISSCHER ze noemde,) en voor hunne *Punt- en Snel-dichten* enz. hebben ontleend.

35. bl. 270.) Bij de vertaling van het werk van REGINALD SCOTT zijn verſcheidene berigten, aangaande het nut door hetzelve te wege gebragt, en ſtellig wordt deswege in de opdragt verzekerd „ dat hier door vele Regters de oogen „ zijn geopend, en zij in bedenking gebragt om „ niet zoo ligtvaardig die arme en dikwijls on„ noozele oude verſufte vrouwen, al ware het „ ook op hare bekentenis, aan kant te hel„ pen" enz.

Die opdragt is gedaan aan H. H. Curatoren der Hoogeſchool te *Leyden*; de Vertaler berigt hier bij: „ voor lang door iemand daartoe te „ zijn aangemoedigd, om dat dit werk eerlijk „ en leerrijk was."

Ik

Ik heb de beide uitgaven dier vertaling met elkander kunnen vergelijken. SCRIVERIUS heeft de laatſte nagezien en verſcheidene verbeteringen, ook in het medegedeelde versje van TUINING, wat de welluidendheid en maat betreft, gemaakt.

Bij BRUNNEMAN worden TUINING en SCRIVERIUS met reden geprezen, als tot de vertaling en uitgave van dit boek te hebben medegewerkt.

36. bl. 273.) Aangaande den edelen FREDRIK SPEE zij nog gezegd, dat hij in den jare 1591 geboren en in 1635 overleden is. Hij was in den jare 1610 in de orde aangenomen.

Het is waarſchijnlijk, dat hij de ijsſelijke wreedheden gezien en bijgewoond heeft, welke te *Wurtsburg* in 1627—1629 plaats vonden, en door ons op bl. 222 zijn aangeſtipt.

De *eerſte* druk van zijn werk verſcheen te *Rinteln*, in den jare 1631, en de *tweede* in den jare 1632 met fraaije platen, gedeelten van het ijsſelijke der gewone regtspleging voorſtellende.

Hoe zeer zijn naam als ſchrijver van het voortreffelijke werk, gedurende vele jaren in de geleerde wereld onbekend bleef, was zijn bedrijf geenszins voor de leden der orde verborgen gebleven, en hij ondervond deswege zeer veel leeds.

Hij moet vroeger een voortreffelijk werk, ge-

titeld: *Guldenes Tugendbuch*, hebben uitgegeven, en zich tevens als Dichter hebben bekend gemaakt, over welk een en ander de beroemde LEIBNITS zich zeer gunſtig heeft uitgelaten.

Men heeft aan mij de verwondering betuigd, dat het boek van SPEE geene meer gewigtige gevolgen heeft gehad, ten goede, als zijnde de Hekſenprocesſen in den jare 1631 in *Duitschland* eerder vermeerderd dan verminderd. Als eene voorname reden, kan naar mijn oordeel, opgegeven worden, dat de boeken, welke hier of daar verſchenen, natuurlijk minder algemeen bekend werden, om dat er vóór en vrij lang na het midden der zeventiende eeuw, geene *Letterkundige Tijdſchriften* beſtonden, en er misſchien in het geheel geene *bekendmakingen* in Couranten enz. konden gemaakt worden.

Het *Journal des Savans* zoude het oudſte zijn, en het begint met den jare 1665 of 1666.

37. bl. 274.) De inlichting aangaande den naam van den vertaler, heb ik te danken aan de kunde en heuschheid van mijnen vriend, A. STOLKER, rustend Leeraar te *Rotterdam*.

NICOLAAS BORREMANS ſtond in bijzondere betrekkingen van vriendſchap met GERARD BRANDT, den vader, die hem te *Nieuwkoop* opvolgde.

Het

Het rijmeloos dichtſtuk: *Tranen van den Apostel* PETRUS, (gedichten D. II. bl. 151.) is aan BORREMANS toegewijd, en op eene andere plaats zegt BRANDT (*Hiſtorie der Reformatie* D. I. bl. 19 *in de aanteekeningen*) aangaande zijnen vriend: „ dat deze de Nederduitſche Christen„ heid door het vertalen van boeken, met eene „ onvermoeide naarſtigheid dagelijks ten dienſte „ ſtond."

Onder deze boeken verdient voorzeker de vertaling van het werk van SPEE, wiens naam toen nog onbekend was, eene aanzienlijke plaats, terwijl BORREMANS zelf vooral in de *opdragt* en *voorrede*, de edelheid van zijn eigen hart en de voortreffelijkheid van zijnen wil heeft doen uitblinken. Wij vonden in de opdragt, het antwoord op de vraag: *wat is tooveren? — Tooveren is honderd duizend dingen doen, die nooit kunnen geſchieden.*

38. bl. 382.) Het boekje is te *Amſterdam* gedrukt 1659. 8°. en is voorzien met fraaije prenten, de betooveringen te *Haarlem* en de pijnigingen elders, voorſtellende.

Aan het hoofd is een lofdicht van JEREMIAS DE DEKKER, het welk wij vermeenen te mogen overnemen.

OP

ABRAHAM PALINGHS

Afghcruckt Momaengesicht der Tooverye.

„ Waerom toont de Tooverye
„ Die vervloeckte sotternye
„ In die plaetsen min geweld,
„ Daer de Godtsdienst is herstelt,
„ Als daer menschelijcke grillen
„ Sijnen luyster dooven willen,
„ En de Schrift en haer verstand
„ Dansfen doen op Roomschen trant?
„ Is't om dat de Droes de klaerheyd
„ Der van nieus hervormde waerheyd
„ Vlied, en een' soo stercken dag
„ In sijn oog niet velen mag?
„ Of sou 't wesen om dat Roomen
„ By sijn bygeloof en droomen
„ Geen' geringe winsten doet,
„ En derhalven in 't gemoed
„ Van de letterloose Leeken
„ Niet als droomen poogt te quecken,
„ Om sijn droom- en leugen-leer
„ Bet te houden in haer eer?
„ Ja, dat is't, van daer sal 't komen,
„ Dat men in dat mistig Roomen
„ Dus van Tooveresfen hoort,
„ Dus uytsinnig pijnt en moord.
„ Dat de Rechtbanck dit bedochte,
„ En dit stuck eens naeu deursochte,
„ En niet meer met Papen-praet
„ Maer met reden ging te raed;

„ Sy

„ Sy en soude t' haerer schanden
„ Haer geweten en haer' handen
„ Niet meer schenden soo verwoed
„ Aen soo veel onschuldig bloed.
„ Rechters, averechtsche Rechters,
„ Segt eens, 'isser wel yet slechters
„ Als te droomen dat een wijf
„ Week van herte, swack van lijf,
„ Schouw voor spook en grousaemheden,
„ Stoutelijck sou derven treden
„ Met den Duyvel in verband
„ Dien asschouwelijcken quant,
„ En dan dingen sou vermogen
„ (O belachelijcke logen!
„ Laster al te grof en bot!)
„ Mogelijck alleen by God?
„ Wie, wie sou soo malle grillen
„ Selfs in kinders dulden willen?
„ Maer waer toe hier veel geseyt?
„ Wilt ghy grondiger bescheyd?
„ Gaet'et by Wiërus soeken
„ Of in Schots geleerde boeken;
„ Laet u die tot Leydslien zijn,
„ Geen' Spinæus, geen' Bodijn:
„ Of komt endelijck by Paling,
„ Die de dulle Tooverdwaling
„ 't Masker ruckt van 't aengesicht,
„ En al schaemrood sleept voor 't licht;
„ Die uyt liniën van handen,
„ Die uyt offer-ingewanden,
„ Vogel-vluchten of geluyd,
„ Noyt iet waers acht voorgeduyd;
„ Die d'ontsinde Ceromanten,
„ Hydromanten, Geomanten,

„ En

„ En al 't Wichelſieck gebroet
„ Voor ſijn pen verſtuyven doet;
„ Die de ſpiegels, ſalven, ſiſten,
„ Ringen, beelden, Tooverſchriſten
„ Van Zamolxis en Dardaen
„ Doet in ydelheyd vergaen.
„ Tooverrechters, als ghy deſen
„ Met goed opmerck hebt deurleſen,
„ En u dan noch even ſtout
„ By uw' oude parten houd,
„ En van branden en van blaken
„ Noch geen end en denckt te maken;
„ Soo ſijt ſeker en gewis
„ Dat de Prins der duyſternis
„ U veel feller noopt met ſporen.
„ Vaſter heeft by keel en ooren,
„ Dieper ſit in 't ingewand,
„ Als die ghy aen ſtaken brand.

39. bl. 283.) De verhandeling van DAILLON maakt eigenlijk een gedeelte uit van een zeldzaam geworden werk van dezen geleerde, getiteld: *Examen de l'oppresſion des Reformes en France*, welk gedeelte alleen in het Nederduitsch is vertaald. REICHARD heeft in zijne *Beytrage* I. 257. een breedvoerig berigt aangaande dit gedeelte gegeven.

40. bl. 302.) De meermalen geprezen geleerde JOHAN MORITS SCHWAGER, heeft in den jare 1780. eene voortreffelijk bewerkte levensbeſchrijving van onzen Landgenoot gegeven, met

met den titel: *Beytrag zur Geschichte der Intoleranz, oder Leben, Meynungen und Schikſale des ehemaligen Doct. der Theologie und reformirter Predigers in Amſterdam*, BALTHAZAR BEKKER, *meist nach Kirchlichen Urkunden. Leipzig.* 8.

Vroeg met dit boek bekend geworden heb ik mij in den jare 1794 opgewekt gevonden, om twee *Redevoeringen* of *Verhandelingen* te ſtellen *over het leven, de leer, en de lotgevallen van* BALTHAZAR BEKKER, welke destijds, in een gezelſchap van Letterkundigen te *Amſterdam* zijn voorgedragen.

In den jare 1803 ziende, dat in de verhandelingen *over de tooverij, het waarzeggen, de ſpokerij* enz. welke door de Maatſchappij: *Tot Nut van het Algemeen* zijn uitgegeven, de naam van BEKKER niet was vermeld, heb ik het dienſtig geoordeeld deze *Redevoeringen* in het *Mengelwerk* der *Vaderlandſche Letteroefeningen* 1804 te plaatſen.

Ik zoude deze ſtukken wel bij mijn *Geſchied- en Letterkundig Mengelwerk*, als de bewaarplaats van verſpreide kleine geſchriften, gevoegd hebben, maar van tijd tot tijd vele nieuwe, weinig bekende, bijdragen hebbende opgeſpoord, moest ik wel beſluiten, om deze Verhandelingen tot eene breedvoerige *levensbeſchrijving* om te werken.

Vermits er in het onderhavige werk *over de Hekſenproceſſen* veel van het gene voor de *inleiding*

ding moest dienen, en het gene *over de toovery* en de vervolgingen deswege zoude gezegd zijn, is gebruikt, heeft het andere werk eene groote inkrimping ondergaan.

Ik zal mij bij hetzelve nu alleen tot den man zelven, tot zijne *werken* en *leer*, en tot zijn *leven* en *lot* kunnen bepalen.

Thans zij nog alleen gezegd, dat hoe meer ik over Bekker en zijn *bedrijf*, gedurende vijf en dertig jaren heb nagefpoord en nagedacht de fchatting van zijne waarde en de overtuiging van zijne groote verdienften, geftadig zijn toegenomen.

41. bl. 310.) Deze regel ftaat in een der nooit geëvenaarde — nooit volprezene *Kindergedichtjes* van Mr. H. van Alphen.

De twee regels, welke daarop volgen:

> Die aan zulk een' man gelooft
> Is van zijn verftand beroofd.

mogen naast die van Tuining:

> Alleen is bij de blinden
> De tooverij te vinden.

geplaatst worden.

Ik ken geene regels die in zoo weinige woorden zoo veel leering bevatten, en vroeg aan kinderen voorgehouden, meer nuttigs bij de opvoeding kunnen te wege brengen.

BIJVOEGSEL

tot bl. 199.

Wij hebben ons beijverd, om na te gaan en op te geven, wanneer het *laatste* Heksenproces in elk land, heeft plaats gevonden.

Wij moeten derhalve nog aangaande *Frankrijk* vermelden, dat in den jare 1730, voor het Parlement van *Provence* een volledig Heksenproces gevoerd is tegen een Jesuit ... GIRARD, die een grooten naam als bekwaam preeker zoude verworven hebben, en misschien derhalve uit nijd als toovenaar is aangeklaagd.

Hij werd beschuldigd, van aan zeker jong meisje ... CADIERE, het welk op hem verliefd was en *bezeten* heette, een duivel of onreine geest te hebben ingeblazen, en is met eene meerderheid van slechts *twee* stemmen vrijgesproken; alle overige Leden hadden hem ten vure gedoemd (*).

Ongeloofijk is het bijna, dat zijne beschuldigers bij dit Proces nog alle de onzinnigheden

(*) *Prix de la Justice et de l'Humanité*, *Londres* 1778. p. 31–42. aldaar is een fraai overzicht der wreedheden, welke in *Frankrijk* plaats vonden.

den op nieuw bijbragten, waar door de Processen tegen LOUIS GAUFREDI en URBAIN GRANDIER, van welke wij met een enkeld woord gewaagden, vermaard zijn gebleven. De eerste dezer Geestelijken had, aan MADELEINE LA PALU, en de tweede aan de nonnen te *Laudun*, *veertien* onreine geesten ingeblazen en waren beide, na de wreedste pijnigingen — tot Gods eere — levend verbrand.

Wij hebben aan de brieven van den wijzen en menschlievenden Geneesheer DE S. ANDREAE, bij de beschouwing van *Frankrijk*, een te gunstig gevolg toegekend. Het bleek ons voldoende, dat er ten minsten in het Zuiden van dat Rijk, kort voor en na den jare 1750, nog gestadig wreede woelingen, zoo in de Regterlijke als in de Letterkundige wereld, plaats vonden. In verscheidene geschriften van den Priester ... MENARDAIE en anderen, is de oude leer van BODINUS, DEL RIO en BOGUET nog om dien tijd verkondigd en verdedigd.

*

BIJLAGEN.

BIJLAGEN.

I.

tot bladzijde 8.

BULLE

VAN DEN PAUS

INNOCENTIUS VIII.,

door welke hij aan de Kettermeesters de magt heeft gegeven, om het Hekſenproces in Duitschland *inteveoeren.*

Innocentius, Bisſchop, een knecht der knechten Gods. Elk zij kennelijk:

Naardien wij met de hoogſte begeerte verlangen, zoo als onze Herderlijke pligt het vordert, dat het Katholijk geloof, vooral in onze tijden, overal moge toenemen en bloeijen, en het kwaad der ketterij uit de woonſteden der geloovigen worde verwijderd, zoo verordenen wij gaarne, en voeren dat gene van nieuws in, waardoor deze godzalige begeerte, overeenkomſtig onze wenſchen, zal kunnen worden vervuld; vooral ook, op dat door de dienst van onzen arbeid, gelijk door de hark of ſpade van eenen voorzigtigen werkman, al het onkruid der dwalingen geheel worde uitgeroeid, en de ijver tot betrachting van het

het geloof in de harten der getrouwen dieper moge worden ingedrukt.

Het is, voorwaar! niet zonder groote droefheid ter onzer kennis gekomen, dat in eenige gedeelten van *Boven-Duitschland*, gelijk ook in de *Mentzische*, *Keulensche*, *Triersche*, *Saltzburgsche* en *Bremensche* Provinciën, steden, landen, oorden en kerspelen, vele personen van beide seksen, hunne eigene zaligheid vergetende, van het Katholijk geloof afwijken, zich met den duivel afgeven, die zich als nachtdrukkers en nachtmerriën (*incubi ac succubi*) met hen vermengen en afgeven; dat zij door 's duivels betooveringen, liederen en bezweringen, door meer afschuwelijk bijgeloof en wigchelarij en andere zonden, misdaden en gruwelen, de dragt der vrouwen, het jongen van het vee, de vruchten der aarde, de wijndruiven en de boomvruchten, gelijk ook de mannen en vrouwen, het vee, de kudden en de dieren van alle soorten, de wijnbergen, de boomgaarden, de velden en weiden, de korenlanden en andere teelgronden weten te verderven, verstikken en alzoo te veroorzaken, dat die mannen en vrouwen, groot en klein vee, en alle dieren, met in- en uitwendige kwalen worden bezocht en gepijnigd, en dat er alzoo wordt bewerkt, dat de menschen niet kunnen voortteelen, dat de vrouwen niet kunnen ontvangen, en dat de huwelijkspligt door man noch vrouw vervuld kan worden.

Dat

Dat zij boven dien het geloof, hetwelk zij bij het toedienen van den Heiligen doop ontvangen hebben, met meineedigen monde, verloochenen, en alzoo op aanhitſing van den *vijand des menſchelijken geſlachts* zich niet ontzien, vele veroordeelenswaardige buitenſporigheden en misdaden te begaan en te bedrijven, met gevaar van hunne eigene zielen, met beleediging der Goddelijke Majesteit, en tot ergernis en een gevaarlijk voorbeeld van anderen.

Hoe verder, in weerwil dat onze geliefde zonen, Hendrik Institor en Jacobus Sprenger, beide van der Predikheeren orde en Hoogleeraren der Godgeleerdheid, door ons bij Apostoliſche brieven tot onderzoekers van ketterſche bedorvenheden (*Inquiſitores Haereticae pravitatis*, — *Inquiſiteurs*), zijn benoemd, — de eerſte in de gedeelten van *Boven-Duitschland*, in welke die gewesten, ſteden, landen en ſtreken zijn gelegen, de tweede over de ſtreken aan den *Rhijn*, zoo als zij het nog zijn, — eenige klerken (geestelijken) en leeken van die landen, zoekende meer te weten als behoort, op grond, dat in de brieven van aanſtelling de gemelde Provinciën, ſteden, diſtricten, landen en de perſonen en bedrijven niet bij name zijn opgenoemd, ſtaande houden, dat zij niet daaronder zijn begrepen.

Dat zij zich verder niet ſchamen halsſtarrig ſtaande te houden, dat aan bovengemelde kettermeesters in de Provinciën, Bisdommen enz. niet

 vrij

vrij zoude ſtaan, gemeld ambt van inquiſitie of onderzoek uit te oefenen, en tegen gemelde perſonen over die zonden en misdaden, met gevangen nemen en ſtraffen, tot verbetering in regten te werk te gaan.

Waardoor dan in gemelde gewesten, ſteden, bisdommen, ſtreken en kerſpelen de voornoemde misdaden en buitenſporigheden, niet zonder verlies van de geloovige zielen, en gevaar van de eeuwige zaligheid, ongeſtraft blijven.

En vermits wij derhalve elk beletſel, waardoor de uitoefening van het ambt der Geloofsonderzoekers, op deze of gene wijze belemmerd en vertraagd mogt worden, willen uit den weg ruimen, op dat de ziekte of beſmetting van de ketterij en andere dergelijke onheilen hun vergift niet verder verſpreiden ten verderve van andere onſchuldigen;

Zoo is het, dat wij, in het beſef van onzen ambtspligt, en gedreven door den ijver voor het geloof, en op dat gemelde gewesten, ſteden, bisdommen, ſtreken en kerſpelen in de gedeelten van *Boven-Duitschland*, niet beroofd zouden zijn van het noodig ambt van Geloofsonderzoekers, — met Apostolisch gezag bij dezen tegenwoordigen brief vastſtellen: dat het aan Geloofsonderzoekers vrij ſtaat hun ambt van kettermeester aldaar uitteoefenen, en tot beteugeling, gevangenneming en beſtraffing van de perſonen, wegens de vermelde misdaden en buitenſporigheden, te handelen in alles, als of het in de vroegere brieven

ven en bullen, aangaande zulke landen, ſteden, bisdommen, ſtreken en kerſpelen, met uitduiding van perſonen en misdaden bepaaldelijk en bij namen was uitgedrukt.

En vermits wij willen en begeeren, dat gemelde Brieven en Bullen op zulke gewesten, ſteden, bisdommen, ſtreken en kerſpelen, ten opzigte van gemelde perſonen en misdaden met meerdere zorg worden uitgeſtrekt, zoo geven wij aan gemelde Geloofsonderzoekers de magt, om zoodra zij, of iemand hunner, onzen geliefden zoon, JOHANNES GREMPER, Geestelijke te *Conſtants* en der Vrije kunſten Meester, hunnen gewonen Notaris publicus, of eenen anderen, ten tijd en wijle te kiezen, tot zich geroepen hebben, — in voormelde gewesten, ſteden, bisdommen, ſtreken en kerſpelen, tegen *alle* perſonen, van welken ſtand of welke hoogheid zij ook mogen zijn, hun ambt van Geloofsonderzoeker uit te oefenen, en die perſonen zelven, welke van de voorgemelde zaken worden beſchuldigd, naar verdienſte voor regt te trekken, in de gevangenis te brengen, en aan have en lijf te ſtraffen.

Ook om in alle Parochie-kerken in gemelde gewesten het woord Gods aan de geloovige ſchare voor te dragen en te prediken, zoo veel en zoo dikwijls als het hun geraden zal voorkomen; en verder, om in alles vrij en onverlet te doen, wat zij ten voorgeſchreven einde nuttig en dienſtig znllen oordeelen, waarop wij op gelijk gezag

van nieuws de volle en vrije magt geven en toeſtaan.

Wij bepalen verder bij dezen Apostoliſchen brief, dat onze eerwaardige Broeder, de Bisſchop van *Straatsburg*, zelf, of door een' ander of anderen zorgen zal, dat zoodra de gemelde Geloofsonderzoekers, of één hunner, hem iets zal voordragen, of hij van eenige belemmering iets verneemt, openlijk zal bekend maken, dat hij het niet zal toelaten, dat zij tegen den inhoud van de vermelde en tegenwoordige brieven, door eenige magt zullen worden belemmerd, of op eenige wijze zullen mogen worden tegengewerkt of belet; ook dat hij tegen allen, die hen eenige inbreuk zullen doen, verhinderen en tegenſpreken en alzoo rebelleren, van welke waardigheden, ambten, eeren, voorregten, adel, hoogheid en ſtand, die tegenſtreevers ook mogen zijn, en van welke vroegere voorregten tot vrijſtellingen zij ook mogen zijn voorzien, door ban, ſchorſing of verbod, of door nog ſcherpere en ſchrikkelijke middelen, zal voorzien, *zoo als* het dienſtig zal worden geoordeeld; en dat hij deze vonnisſen, bevelen en ſtraffen, zonder eenig appel toe te ſtaan, op ons gezag zal mogen verzwaren, zoo veelmalen hij zulks dienſtig oordeelt, en daartoe des noods den wereldlijken arm in te roepen, zonder te letten op vroegere of andere Apostoliſche verordeningen, welke hier tegen mogten kunnen worden aangevoerd.

En

En ware het dat aan fommigen gezamenlijk en aan eenigen voor zich alleen van den Heiligen Stoel was toegeftaan, dat tegen hen geen verbod, opheffing, of ban, bij Apostolifche brieven zouden kunnen afgaan, zoo vernietigen wij bij dezen geheel en al, ook alle zulke algemeene en bijzondere *indulgentiën* en vrijftellingen van den Heiligen Stoel, van welken inhoud ze mogen zijn, al zijn ze ook hierbij niet uitgedrukt, op dat de werking van deze Genade niet op eenige wijze worde vertraagd of verhinderd, van welke begeerte deze geheele brief in zijne geheele ftrekking getuigt.

Het zal alzoo aan geen mensch geoorloofd zijn deze onze verordening, uitftrekking, bewilliging en bevel te overtreden, of met ligtzinnigen euvelmoed daar tegen te handelen. Wanneer echter zich iemand daartoe zoude durven verftouten, die wete, dat hij zich hierdoor zal blootftellen aan den toorn van den Almagtigen God en van zijne Heilige Apostelen PETRUS en PAULUS.

Gegeven te *Rome* bij St. PETRUS, in het jaar van de menschwording des Heeren duizend vierhonderd en vierëntachtig, den 5. van Wintermaand. In het eerfte jaar van onze Paufelijke regering.

(Deze Bulle is in het Latijn en Hoogduitsch medegedeeld bij HAUBER, HORST en SCHWAGER.)

II.

tot bl. 67.

V R A G E N,

welke gewoonlijk bij het Hekſenproces aan de beklaagden gedaan werden, bij PALINGH bl. 327. *te zamengetrokken.*

1. Wat ſy den verdoemden gheesten voor een eere en eedt ghedaen hebben.

2. Op wat maniere, en ſolemniteyt en ceremoniën ſulcks toegaet.

3. Wat ſy hem beloven, en met wat woorden.

4. Wat hy booſen geest haer daer teghen belooft, wat voor ghelt, goedt en eer, ſy daerdoor van hem hopen te verkryghen.

5. Hoe ſy op de Toover-plaetſen en aen den dans komen.

6. Of ſy te voet gaen, of ghevoert worden.

7. Waeruyt dat Tooverſmeer gemaekt wordt, en op wat plaets, en met wat ſtoffen ſy dat bereyden en koocken.

8.

8. Met wat ſaecken ſy de menſchen, vruchten en vee beſchadighen.

9. Of ſy door de lucht ghevoert worden of te voet gaen.

10. Met wat ghelegbentheydt ſy heen en weder t' huys komen, of ſy haer mede-ghenooten en booſe geesten daer gheſien hebben.

11. Wat ſy voor offer en dienst den Duyvel ghedaen hebben, en belooven moeten.

12. Wat ſy daer doen en verrechten moeten; hoe veel en wat lieden op de hexe-plaets met haer gheweest zijn.

13. Op wat tijdt ſy moeten te ſamen komen, wat ſy daer doen, hoe langhe ſy by malkander zijn, aen wat plaetſen, of het in boſchen, berghen of leeghſtaende huyſen zijn.

III.

III.

tot bl. 223.

Wij vermeenen aangaande de *ongeloofelijke* wreedheid bij de vervolging te *Wurtsburg* en te *Bamberg*, in 1657, een bewijs te moeten bijbrengen, en hebben verkozen den geheelen titel te geven van het boek, hetwelk deswege ten minſte als half-*officieel*, met vermelding van zeer vele daadzaken, is in het licht gebragt.

Kürtzer und wahrhaftiger Bericht
und erſchreckliche
NEUE DEITUNG,

von ſechshundert Hexen, Zauberen uud Teuffels-Bannern, welche der Biſchoff zu *Bamberg*, hat verbrennen laſſen; was ſie in gutlicher und peinlicher Frage bekannt. Auch hat der Biſchoff in Stifft *Würtzburg* uber die neunhundert verbrennen laſſen. Und haben etlichen hundert Menſchen durch ihre Teuffels-kunst um das leben gebracht, auch die lieben Fruchte auf dem Felde, durch Reiffen und Frost verderbet, darunter nicht alleine gemeine Perſonen, ſondern etliche der vornehme Herrn, Doctors und Doctorsweiber, auch etliche Raths-perſonen, alle hingericht und verbrannt worden: welche ſo ſchreckliche Thaten bekannt, datz nicht alles zu beſchreiben ist, die ſie mit ihrer Zauberey getrieben haben, werdet ihr hierinnen allen Bericht finden.

Mit Bewilligung des Biſchoffs und gantzen
Thum-Capitels in Druck gegeben.

Gedruckt zu *Bamberg*
Bey AUGUSTINUM CZINCHIUM, im jahr 1659.

Het

Het zal niet noodig zijn hiervan eene vertaling te geven.

Wij zouden verfchrikkelijke voorbeelden van wreedheid en onzinnigheid uit het boek zelf kunnen bijbrengen, maar vermeenen ons daarvan te mogen onthouden; alleen zij gezegd, dat het verhaal aangaande den twist van den bakker en zijne vrouw, waarbij de duivel den eerften weghaalt, hetwelk in onze jeugd doorgaans ten flotte diende der vertooning van den tooverlantaarn op de kermisfen, uit het vermelde wegens *Bamberg* is ontleend, en hier, in alle zijne kleuren, als waarlijk gebeurd en in ernst wordt voorgedragen.

IV.

tot bl. 228.

Tot overtuiging, aangaande de waarheid van deze insgelijks *ongeloofelijke* zaak, meen ik een afschrift van het VOORSTEL *van den Commisſaris, of Praeſident* in dit proces gedaan, te moeten mededeelen:

Propoſitio in cauſa criminali des VEITH PRATZELS.

Meine Herren! ſie haben nun das Todesurtheil uber den Erzzauberer VEITH PRATZEL geſprochen, und die Engel im himmel werden ſich uber Ihren Ausſpruch erfreuen. Da uns aber, meine Herren Kollegen, wirklich, daran liegt, dasz wir dieſes laster der Zauberey vertilgen, ſo habe ich nur eine Aufrage zu machen, was ſie beſchliesſen wollen, dasz man mit VEITH PRATZELS Kinderen anfangen ſolle? Er hat zwey kinder, und vermuthlich ſind dieſelben auch ſchon zur Hexerey und Zauberey abgerichtet: denn eines der grötszten Indicien ist, wenn men von Aeltern gebohren ist, die *in puncto magiae* gravirt ſind. Der gelehrte BODINUS ſagt: *ante omnia vere maximum indicium, ſi uno aut utroque parente natus est.* L. 4. c. 4. Und da nun uberdas, nach oftgedachter Meinung des adcitirten BODINUS, wiederum rich-

richtig ist, dasz ſolche Zauberer alle ihre kinder dem Teufel verſchreiben, *quia nullum est ſacrifi-cium*, ſagt er, *quod ab istis hominibus diabolus expectat, quam ut ſuos ipſorum liberos ſimul ac hauſerunt lucem voveant, dicentque diabolo*, ſo bleibt kein zweifel mehr übrig, dasz nicht des VEITH PRATZELS Kinder *ratione magiae* ſchon wirklich convincirt ſind. Aus welchen Grunden ich der unzielſetzlichen Meinung ware, dasz man gedachte Kinder in Arrest ſetzen, dann als *con-victis* in einer Badwanne zu Tode aderlasſen ſolle.

CONCLUSUM.

Der Rath hat ſich der gelehrten Meinung des Referenten durchgehends verſtanden.

Dat is:

Voorſtel in de Lijfſtraffelijke zaak
van VEITH PRATZEL.

Mijne Heeren! Gijlieden hebt nu het doodvonnis over den Aartstoovenaar VEITH PRATZEL uitgeſproken, en de Engelen in den hemel zullen zich over uwe uitſpraak verheugen. Daar het ons echter, Mijne Heeren Ambtgenooten! werkelijk aan gelegen ligt, dat wij de ondeugd der tooverij verdelgen, zoo heb ik maar ééne aanvrage

te

te doen, te weten, wat Gijl. besluiten wilt over hetgene men met VEITH PRATZELS kinderen zal aanvangen? Hij heeft twee kinderen en vermoedelijk zijn dezelve reeds op de hekserij en het tooveren afgerigt, want het is een der voornaamste kenteekens ten kwade, wanneer men van ouderen geboren is, die wegens tooverij bezwaard zijn. De geleerde BODINUS zegt: „ boven alles „ is een der zwaarste bewijzen, indien één of „ beide ouders toovenaars waren." B. 4. st. 4. En daar het bovendien naar *de meening van* den aangehaalden BODINUS uitgemaakt is, dat zulke toovenaars alle hunne kinderen den duivel verlooven, „ vermits er," zegt hij, „ geene offer„ anden zijn, welke de duivel van zulke menschen „ verwacht, dan dat zij hunne kinderen, zoodra „ deze het licht zien, aan den duivel toekennen „ en toewijden," zoo blijft er geen twijfel meer over, dat de kinderen van VEITH PRATZEL niet werkelijk *overtuigd* zijn in zaken van tooverij. Op welke gronden ik dan ook in de vaste meening ben, dat men deze kinderen *in arrest* zal brengen, en als overtuigd, in eene badkuip de aderen zal openen en doen dood bloeden.

BESLUIT.

De Raad heeft zich met het geleerd oordeel van den Voorsteller geheel vereenigd.

V.

tot bl. 252.

'T ghevoelen van de Heeren Professoren der Universiteyt tot Leyden, *nopens de proeve der Toveresſen in t water.*

Op den neghenden dach January des jaars 1594. de Heeren Profesſoren in de Medicynen en Philoſophie der Univerſiteyt tot *Leyden* vergaert zijnde, ten verſoucke van 't Hof van *Hollant*, om een uitſpraeck te doen ende haer oordeel te gheven van een twyffelachtige ſaecke, namentlijck:

„ Off de Toveresſen, Waerſegſters, &c. door
„ haer ſwerte kunst ofte ſchandelijcke oeffeninghe
„ ſulck een byſonder kracht hebben, dat wanneer
„ ſy crucelinckx aan handen ende voeten t' ſamen
„ gebonden ende in het water geworpen zijnde,
„ de ſelvighe niet onder gaan ende ſincken, maar
„ op 't waeter dryven. Dan off hier onder eeni-
„ ge natuerlijcke oorſaak verborgen is?"

Hebben de voornoemde Heeren Profesſoren aldus geantwoord, ende 't ſelvige met haere naemen onderteijckent.

Dat het geen twelc in off aan een mensch geſchiet, dat het ſelfde, ofte geſchiet door middel

van welbedachten raet en met een opſtel, ofte uit krachte van een inwendige natuerlijcke genegentheid: het welk gebeurt als de werckende oorſaecken eenichſins overeenkomen met de lichamen, daar ſy in wercken. Andere door de kracht van de dinghen welcke van buyten komen.

'Tgheen met een opſtel ende met voorraet geſchiet, gelijckerwijs alsſer met een Duyvel een verbont gemaeckt is, hier van en oordelen de Goddelijcke ende Wereldelijcke ſchriften (van Natuerlijcke *ſaecken ſpreeckende*) niet anders *dan uit* de wercken ſelff: als uit *vergiftige* en *moordadige* toverie. Alzoo heeft HORATIUS *de Poëet*, Epod. lib. od. 6. GRATIDIAM de Toveresſe (die hij CANIDIAM noemt) beſchuldicht, dat ſe eens treffelijc Romains edelmans kint ('t welck ſy dieffelijck de ouders ontdraegen hadde:) tot de kinne toe in de aerde begraven hebbende, omgebracht hadde, om vant doode lichaem vergiftige minnedrancken te maecken. Want het den Duyvel onmogelijck is een verbont met een menſche te maecken ſonder bijgaende ſchelmſtuck. En achten *ook niet*, dat den Duyvel over den mensch vā God ſulcken macht gegeven zy, om den mensch tot eenich verbont te brengen, ten zy hy eerst met ter daad betoonde, dat hij alle menſchelijckheyt afgeleyt hadde. Nu, wy vinden nergens dat ſulckers verbondts kenteycken in 't water gelegen is. Ja dat meer is, indien van Godt ſulcken kracht ende werckinghe 't water ghegheven was, ſoude onghetwijf-

twijffelt 't felffde in 't achfte capittel *Deutronomy* gheopenbaert hebben.

Voorder, indien't water de Toveresfen onwaerdigh kent, dattet haer doot eñ verdrenckt: waarom draecht haar de aarde? waarom geeft de locht haar goedertierlijck levens-adem? de zon licht? waarom en heeft de fpijs ende andere lijftocht van haar geen affgryfen? welcke al tot 's menfchen leven, immers fo noodich zijn en van bederff alst waeter.

Indien het waeter van natuere een affgryfen heeft van Toveresfen ofte haar niet en gedoocht: dat moet gefchieden door natuurlijcke oorfaecke. De natuurlijcke oorfaecken wercken off door vyantlijcke partyfchap, oft door kracht, daer men merckelijcke reden off kan gheven. Indien fy wercken, door vyantlijcke partyfchap, van defe is d' oorfaeck den menfchen onbekent: ghelijckerwijs ook van die dinghen, die ter contrarie met inwendighe natuerlijcke t' famenfpannighe een treck tot malkander hebben.

Want wie fal ons reden gheven waarom de magneet-fteen 't yfer nae hem treckt? waerom een kuycken van een hoen fo haest het uit den dop kompt voor een paert ofte ftier niet en vreest, daert nochthans fo feer voor den voghel Mouwer (Kuijckendieff anders ghenaempt) vervaert is: dat het dien van verre fiende fich terftond onder de moeders wiecken foeckt te verbergen? Zulcke vyantfchap isfer ook tusfchen de wolf ende 't fchaep.

Wy lefen datter int eylant *Creta* eenige huysge-finnen ghevonden werden, die welcke door haer ghefichte de jonge kinderen aen de theeringh brengen. d'Adamant-fteen wordt alleen door bockenbloedt vermurwet. Twee eenluydende fnaeren op twee verfcheyden cythers fullen gelijck luyden, als d'een maer wert gheroert. De magneet-fteen in een fchotel opt waeter ghefet, ftreckt altoos zijn punt naar de Noordt-pool, alhoewel de fchotel duyfentmaal herwarts en darwarts waer gekeert ende gedreven: wederom in ftilte ende rust zijnde, draeyt zich nae 't felfde Noord-pool. De Leeuw, aller dieren vrees, vreest als hy een haen fiet. Tusfchen de kool en de wijn-ruyt is fulcke vyantfchap, datfe neffens malkander gefayt zijnde uytgaen, etc. Dies gelijcke zijnder ontallijcke andere dinghen, vol van ongelooflijcke verwonderinghe: die haer natuerlijcke oorfaeck wel hebben, doch den mensch onbewust.

Maar ist datter reden by fy, foo dat fulkx fomtijds natuerlijck gebeurt: feeckerlijck defe driftigheyt int waeter en is niet vreemt, d' *oorfaeck* verftaen hebbende, die de verwonderinge t' eenemael wegneempt.

Daer fijnder die in haer flaep s'nachts uyt haer bedde opftaen, ende doen fonder eenighe hindernisfe off letfel daer aff te hebben fulcke dingen, dewelcke haer onmogelijck foude zijn te doen ontwaekt ende wacker zijnde; alfo dat die het aenfien, fchricken ende beven, ende nochtans foo is

hier-

hiervan de natuerlyke oorſaeck klaerlijck bekent. Ja dat meer is, ſommighe ſiecken (nae de ghetuyghenisſe van den grootvermaerden Medicijn ARETÆUS) voorſien ende voor-ſeggen, eenige toekomende dingen. Ende ſommighe ſpreecken verſcheyden taelen, ende dat uyt kracht van de ſieckte alleen, ſonder van den Duyvel beſeten te zijn.

Desgelijck ook kan van deſe driftige vrouwen goede blijckelijcke reden gegevē werden. Te weten: datter eenighe vrouwen zijn, die groot, wijt ende uytpuylende van buyck ende moeder zijn, die ook groote, wyde, ſpongieuſe longhen, alsmede ſpongieuſe groote borſten, ende wyde groote darmen hebben; dewelcke ſomtijds met winden overvloedelijck vervult werden, eñ dat meestendeel in die geenen, die men Melancholijcken noempt: gelijck als gemeynlijck deſe vrouwen zijn, dewelcke om haer melancholijcke inbeeldinghe voor *Toveresſen* werden gehouden. Dusdanige perſoonen als die handen en voeten aan malkanderen ghebonden werden, ſo werd de hollicheyt des ingewants voorſchreven, veel wyder ende grooter, ſoo dat het heele lichaam bijnae een blaes ofte ton ſchijnt te weſen. In vougen, dat eenige met wint alſo vervult, ende beſtopt zijnde, connen op't waeter dryven: Gelijcker wijs wy aan d'eijeren ſien, dewelcke, als men die (versch geleyt zijnde) in 't ſoet waeter doet, ten gronde gaen; maar indien ſe vuyl en ſtinckende ofte met jongen zijn, dryven ſe boven op't waeter, om de windswille die

daer in vergaedert is. Ende behalven de voorghemelde redenen, so ghebeurt het, dat sommighe vrouwen, ende oock Mans, groote breede heupsbeenen ende uytstekende schouderblaeden hebben: dewelcke in de persoonen die crucelinckx handen ende voeten t'samen gebonden werden de form van een schuyte maecken, bekwaam om in 't waeter te dryven.

Daarenboven dese vrouwen ofte Mannen alſo gebonden ende in 't waeter geworpen zijnde, voor vrees van *verdrincken*, houden *haer adem* in, eñ haer keel digt toe, so datter geen waeter in en mach komen. Zoo dat haer longen, indien die, groot, wijt, eñ spongieus zijn, te meer luchts ende wints vatten. Welcke longen also opgeblaesen zijnde, bequaemlijck 't lichaam op 't waeter driftich houden connen. Ende daerom ist, dat de verdroncken lichamen na eenige daegen wederom boven, 't waeter op komen, want de longe veel wints vergaedert: Het welck klaerlijck blijct in de doode lichaemen, uit den welken de longen gesneden zijn, want dese in 't waeter ghe*worpen*, sincken ende blyven onder, sonder dat sy nimmer meer boven komen. 'T welc de moerdenaers en de zee-roovers niet dan al te wel weten. Dit is d' oorsaek ooc mede, dat sommige de cunst van swemmen niet en konnen leeren, te weeten: om de kleynicheyt haerder longhen, ende d' enghte der holligheden, die in 's menschen lichaem zijn.

Zo dat, bij aldiē eē vrouw met groote, wijde, spon-

ſpongieuſe, ende overſulcx veel wints vattende longen, verſien zijnde, werde in 't waeter geworpen, gebonden, op de manier hier boven verhaelt, bequamelijk op 't water cā dryven.

Ja, ons is kenlijc, dat een bedelaer met ſulc gewelt zijn adem wist intehoudē, dat hy niet alleen zijn longe eñ borst, maer ooc zijn geheele buyc alſo dede ſwellen, dat hy voor waterſuchtich van een yder aengeſien werde: Aldus zijn adem in houdende, bedroegh hy de menſchen: maar van de Justitie aangetast ende wel dapper gegeeſeld zijnde, alst hem niet mogelijck en was zijn adem in te houden, is al de buyck-ſwellinge terſtond neder gaan ſitten.

Nu — indient geſchiet door de kracht, die van buyten kompt: te weten, ſoo dees menſchen van den Duyvel bovē op 't waeter driftich gehouden worden; waer om leytmen op haer de ſchult, ſoo Godt dat toelaet? Want wy weten, dat de Duyvelen van de menſchen niet en connen ghedwongen werden: want die machtich van Godt geſchapen zijn: ende alhoewel ſy 't licht van Barmherticheyt ende Goddelijcke genaede verlooren hebben, nochtans is by haer noch groote macht gebleven: Doch Godt, die hout haer geſtadich in dē toom. De Zoon Godts ende waarachtich mensch Christus, is hy niet van den Duyvel door de lucht gevoert geweest tot het opperſte van de bergen? Indien hem ſulcx toegelaeten is geweest aan ons Zalichmaeker, can hem oock van Godt al-

almachtig niet toeghelaeten werden, dat hy de menschen, niet wetende van Tovery, draecht op 't waeter?

Zoo ist immers voor dē Rechter gantsch beswaerlijc, uit de drifticheyt op het water van Tovery te beschuldigen ende ter doot te verwyzen. — Dies te meer, gemerckt noch de Goddelijcke noch Wereltlijcke Rechter ons ghebieden eenich proeff off ken-teycken int waeter te soecken.

Aldus geadviseert in *Leyden* in 't jaar, maant, ende dach, als boven. Ende ick Secretaris der Universiteyt tot *Leyden*, verklaer dat de Heeren Professoren in de Medecynen ende Philosophie dit antwoort nae rype beraetslaginge overgelevert hebben, mijn present, hier onderschreven.

(ende was onderteyckent)

D. JOHANNES HEURNIUS, Rector Academiae, Professor Medicinæ.
D. GERARDUS BONTIUS, Professor *Medicinæ*.
D. PETRUS PAUW, Professor Medicinæ.
M. ANTONIUS TRUTIUS, Professor Philosophiæ.
M. PETRUS MOLINÆUS, Professor Philosophiæ.

Uit bevel van de Universiteyt,

BONAVENTURA VULCANIUS.

Naar het affchrift, voorkomende bij de vertaling van het werk van R. SCOTT, 2de druk, bl. 314.

VI.

VI.

tot bl, 253.

VONNIS

van Schepenen van Harderwijk *in de zaak van* NAALE AALTS.

Alzoo NAALE AALTS, geboren te *Wageningen*, old in 't 70ste jaar, vrywillig buiten pyne bekend heeft, dat omtrent 25. of 26. jaar geleden in den ſoemer, ten tyde zy woende in een van de weduwen huysgens after het Fraterhuis met GEERLOFF GORTEQUERENS ſuster, hebbende zy gebrek van mensſelyke nootdruft ende kost, den quayen mit naamen HENDRICK de duyvel, in een gedaante van een jongman, gekledet in rode klederen, met een zwarten hoed op 't hooft, haar is kommen anzoeken, belovende haar mit kost ende drank, als ook mit alle wereltlyke nootdruft rykelijk te zullen bezorgen; ende zoo dan hy zonder oflaten haar naa ging, heeft zy zich mistroostig tot hem begeven; zulks dat derzelver ſatan haar met een teeken, 't welk zy in zynen naam op de rugge tusſchen beide die ſchouder-bladeren veurt, getrouwet, den zy weder in verzeekerheid van dien idt bloedt, 't welk hy uit oeren vinger met ſuygen deden kommen, gegeven heft, mit gelofte van hem te zullen anhangen ende niet te verlaten, der geſtalt, dat zy beiden volgens in haaren huyſe

gegaan zijn, den zelven avond die byſlaap gehouden, ook mensſelyker wyzer den nacht, als ooit verſcheidentlijk daarnaa 't zamentlijk gemeenſchap gehad ende zoo in 't hanteren ende converſeren van hem, anders niet geſpeurt, dan alles wat natuurlijk is, uytgezondert, dat hy zeer koud was; verklarende hier by, dat omtrent een maand na deze verbintenisſe hy haar een ſtuk verken vleys gebragt heeft.

Dat ook zij omtrent een maand daarna Jan Brants *op zijn* hertelyke verzoek geleent *heeft* de ſomme van vijf dalers, die haar by verſterf van Fie Renden haar moeije, gewoont hebbende tot *Wageningen*, aangekommen waaren, welke vijf dalers zy omtrent een vierendeeljaars na die tijd weder gevordert; dan overmits Jan Brants haar die niet en wilde restitueren oder betalen, zoo dat zij nog jegenwoordig een daler daar an ten agteren is, heeft zy hem een warm kop biers gemaakt, daar inne een ſtuk weggen doende, dat zy ten huyſe van Jan Brants van haaren boelen ontfangen hadde, en in't inkruymen *binnens* monds geſeyt, Jan Brants *daarmede betover ik u*, in voegen dat onlangs daar na haaren boel op een veder by haar op 't bedde gekommen is, pryſende dat zy Jan Brants alzoo betoverd hadde, ende houdende denzelven nagt weder met haar converſatie tot den middernagt toe, zoo dat hy omtrent twaalf uuren van haar geſcheiden, zonder eenige meer woorden gebruikt.

Item,

Item, dat zy omtrent in 't elfde jaar geleden, geweest is tot *Arnhem*, alwaar zy eenigen koeck om haar vriendens kinderen mede te brengen gekoft, ende wefende onder wegen op te wech herwaarts na huys, is by haar op de karre, daar haar fuster WOBBE mede opfat, haar voorfeide boel HENDRICK op haar fchouder neffens aan haar oor kommen zitten, gevende haar een peperkorn, met beveel ende last, dat zij POUWELS DIRCKS kind daarmede foude betoveren; Ende als zy 't huys gekommen was, heeft zy ANNEKEN, genante POUWELS DIRCKS dogter een ftuck koeks mitten peperkorn gemengt gegeven, daartoe binnens monds gebruykende die woorden, ANNEKEN, *daarmede betover ik u;* 't welk gefchied zijnde, is het voorfz. kind daarna zieck geworden, 't welk zy daarna uyt haar vrywillige gemoed, zonder van ymand daartoe gevordert te zijn, is gaan zegenen; Dan en is het kind van haare zegeninge niet gezond geworden, overmits dat die geene, die ymand betovert hebben, niettegenftaande zy den betoverden zegenen, geen magt en hebben dezelve van zoodane toverye te genefen, dan wel andere, die daarmede van den quayen begaaft, die in fulken fchijn die kunst van toveren zeer wel mede kunnen.

Dat ook mede in 't zelfde jaar in de Bruggeftrate bij haar gekommen eenen anderen fatan, genaamt HERMAN, hebbende eenen zwarten baart, gekledet met een zwart wambuis, grauwe boxemen ende grauwen hoed, die haar gelijk fals geloften de-

dede van kost, drank ende nootdruft te zullen verzien, ende nemende zy hem mede an tot haaren tweeden boel, heeft hy haar mit het teeken agter op de ſtuyt hebbende getrouwt, den zy in teeken van getrouwigheid haar ziele te pande geſteld heeft, daar over hy haar des maands beloofde te beſolden mit een halven gulden, die zy van den beginne tot omtrent een half jaar herwert altijd van hem bekent ontfangen te hebben. Ende dat zy thien jaren geleden met haaren boel voorn. gegaan is op den middag ten huyſe van GIJSBERT JANS BEYMAN, wonende in GEERTGEN BONTKERS huys op den hoeck van 't Gasthuys ſteechjen, ende heeft door ontheit van haaren vryer 't kind in de wiege liggende met haaren aſem en gezigt betovert, zeggende, *ik betover u.*

Dat ook mede zy omtrent negen jaar geleden door ontheit ende in byweſen van oeren voorn. boel HENDRICK, 't kind van GRYETGEN LENIJNS een ſtuk appels gegeven heft, ende door middel van dien betovert, zoo dat het kint van den appel gegeten hebbende zieck geworden is.

Voort meer belijd, dat zy ongeveerlijk zeven of agt jaar geleden, gaande in 't ſtraatgen after Arnhems poorte, van oeren boelen gevordert heft yetwes, om daarmede EESCHEN JAN BRANTSEN peert, 't welk aldaar in de karre mede ſtaande was, te mogen betoeveren, zoo dat derzelver oer boel HERMAN in gedaante als voren voor haar erſchynende, haar gelangt heft een hayr met een

knoop,

knoop, om 't zelve op EESCHEN BRANTS peerd te leggen, dat welk zy doende gefeyd heeft, *daarmede betovere ik u;* daarbij alhier verklarende, 't zelve uyt gene andere redenen gedaan te hebben, dan uyt goeder vriendfchappen, en de en kan zy niemand betoeveren of oer boel moet daar eerst in bewilligen, gelijk zy dan oere toeverye ook niet en kan in 't werk ftellen aan den genen, die aan God den Heere een vaste gelove hebben.

Item als dat zy omtrent vier jaar geleden in de foemer ten twaalf uuren ten huyfe van JAN BONTENBURG, van zyne huysvrouw MARRYTGEN hadde gekoft, eenen oortgen werd hout-asfchen, is zy daar naa omtrent elf uuren des nagts met oer boel HENDRICK gegaan, in de voorfz. huyfe door de deure, die door konst van hem open gemaakt was, ende heft zy de voorzeide MARRYTGEN een propge werks, gefmeert zijnde met blaauwe falf, die zy ongeveerlick elf jaar geleden van oer boel voorzeid ontfangen hadde, in den hals gefteeken, gebruykende binnens monds, *ik betover u.*

Dat ook daarna in 't derde jaar geleden naa den herwst op den middag ten elf uuren, in de ftraat agter WOLF ZEGERSEN brouwhuys, by haar erfchenen is oeren voorbenoemden boel HERMAN, in zwarte klederen met een graauwen hoed, haar gevende een hayr mit twee knoopen, dat welk hy verklaarde van haars nichten GEERTGEN BRANTS peerd genomen te hebben, haar bevelende 't zelve daar mit te betoveren, 't welk ontfangen hebbende

heft

heft id gelecht op 't kruyswerk van 't peerd, ende door middel van dien betovert, der oorſaaken halven, dat de voorzeide GEERTGEN, haars ſuster WOBBEN ſoentgen THYMAN op den weg na *Arnhem* van de karre had laten vallen.

Eyntlick, dat zy PETER PELSER, gaande verby haar deure, een pack naalde gegeven heeft, beſmeert zijnde mit zeekere rode zalve, die zy des nagts in een potgen van oeren boel HERMAN ontfangen hadde, om den voorzeiden PETER daar mit te betoveren, volgens gedaan in zulker voegen, dat ongeveerlik drie vierdeel jaars geleden zy op eenen nagt mit oeren boel voorzeid, hebbende by zig een lantaarn, door de ſchoorſteen in des voorzeiden PETERS huyſe gekommen zijn, met zig dragende een propgen werks, groot als een duym, ende met die voorzeide zalf geſmeert zijnde, die welke oeren boel den voorzeiden PETER, liggende op zijn bedde te ſlapen, in den hals geſteken heeft.

Soo IST, dat om zulke en diergelijke feiten en delicten, weſende van zeer *quade* conſequentie, die in lande van justitie niet geleden, veel weiniger ongeſtraft behoren gelaten te worden, die Schepenen na bevelinge Godes, wyzen voor regt: dat NAALE AALTS aan een ſtaak gebonden zijnde gewurrigt ende volgens mitten vuure geëxecuteert ende verbrand zal worden, datter de dood na volgt, een ander ten exempel.

Deze Justitie is gedaan op den derden Julij 1594.

VII.

VII.

tot bl. 257.

TWEE SENTENTIEN,

bij den Hoye van Utrecht *geveld*, 1595.

I.

VOLCKER DIRKSZ, *tovenaer*, *geëxecuteerd met den viere.*

Alsoe VOLKER DIRKSZ, gevangen, buiten pyne ende banden van yſere bekent en beleden heeft, dat hy Godt afgaende den boeſen vyant aangehangen heeft, hebbende denzelven gedaen beloften van hem ſtanthaftlijk en getrouw te zullen blijven, en tot dien fyne van hem ontfangen een zwart gelapt wambeys met een feyteldoek, welke wambeys hy gevangen aantrekkende, hemſelven veranderen ſoude in eene katte of wolff, ende worde alsdan van den boeſen vyant gequelt, om alle quaet te doen, gelijck hy oock dienvolgende in gedaente van een gryſen wolff mit beyde zijn Soonen, mede gevangens, oock in gedaente van wolven verandert zijnde, een beest toebehoerende JAN JANSZ zijn neeff, in de kele heeft gebeeten, naer-

naerdien zy 't zelve in een floot gejaecht hadden, ende noch een ander beest toebehoorende ADRIAEN REYERS, ende oock op andere tyden geloepen te hebben, omme meer andere beesten te byten.

Dat hy mede op de bleycke buyten *Amersfoort* geweest is in gedaente van eene grauwe katte, naerdien dat de boeſe vyant hem zijn boxen uitgetoogen, en met olie ofte diergelijcke geſmeert hadde, alwaer zy geweest zijn tot vijf of zes katten in 't getal, en t'ſamen gedanst hebben. Weſende alle 't zelve eene *zeer ſchrickelijcke en abominable* ſaeke en geenſins te gedoegen in landen der Christenen, ende daer Justitie plaetſe heeft;

SOE IST, dat 't Hoff den voorn. VOLKER DIRKSZ gecondemneert heeft en condemneere mits deſen geëxecuteert te werden metten viere, anderen ten exemple.

Gedaen t'*Utrecht* by myne Heeren LOON, CANTER, RAEDELANT, WYNHOFF ende ZYLL, Raeden in die voorſz. Hove, en gepronuncieert die XIIII. Juny 1595.

II.

ANTHONIS CORNELISZ BULCK, *tovenaer*, *geëxecuteert met den viere.*

Alſo ANTHONIS CORNELISZ BULCK, gevangen, buyten pyne ende banden van yſere, voor den Ho-

Hove van *Utrecht* beleden en bekent heeft, dat geleden omtrent anderhalf jaer den bosen vyant by hem gevangen gecommen es, seggende, dat hy Godt selffs was, ende dat indien hy hem wilde dienen ende aenhangen, hy nemmermeer gebreck hebben en soude, ende dat hy daerdeur hem in dienste van den voors. boosen vyant begeven heeft, ende oock tot tweemael mit VOLCKER DIRKSZ (onlancks alhier geëxecuteert) ende zijn kijnderen, mitsgaders CORNELIS BULCK zynen vader, des nachts in het velt als een wolff gelopen ende helpen keren en te hoop jaegen heeft twee beesten, die alsdoen gebeten werden, waer van het eene toebehorende was JACOB JANSZ, en het ander ADRIAEN PEERSZ:

Dat oock hy gevangen tot twee reysen es geweest buyten *Amersfoort*, en op de bleycke verandert zijnde in een katte, alwaer onder anderen mede waeren zijn vader ende den voorn. VOLCKER met zyne kijnderen:

Als hy gevangen mede bekent heeft op dezen tijd omtrent zijn hoffstede ter presentie ende deur bevel van zijn vaeder uyt een sloot boter gecarnt te hebben, die zijn voorn. vaeder met een leepel in een botternap schepte. Wesende alle die voorsz. feyten zeer leelick ende affgrijsselijk, geensints te gedoegen in landen daer die vreese Godts ende Justitie plaets hebben;

SOE IST, dat 't voorsz. Hoff den voorn. ANTHONIS BULCK gecondemneert heeft ende con-

demneert mits desen geëxecuteert te werden metten viere, anderen ten exemple.

Gedaen by myne Heeren Brouxelles, Canter, Loon, Radelant, Wynhoff, Zyll, Ruysch ende Weede, Raeden in die voorsz. Hove, ende gepronuntieert den XXVI. July 1595.

VIII.

tot bl. 267.

HEKSENPROEF

te Delden, 1823.

Deze zaak heeft veel geruchts gemaakt, en is niet alleen in alle binnenlandſche, maar ook in vele buitenlandſche Couranten vermeld, blijkens HORST *Z. B.* IV. 365.

Dezelve is zeer verſchillend beoordeeld en doorgaans is er te veel ophefs mede gemaakt. Wij hebben het dienſtig geoordeeld, daarvan nader bij dezen te gewagen, en geven het *eerſte* en *meest volledige* berigt, zoo als het voorkomt in de *Overijsſelſche Courant* van Dingsdag den 25. Maart 1823.

MENGELWERK.

Waterproef.

DELDEN, den 16. Maart. Heden heeft, in de nabijheid dezer ſtad, op het naburig *Deldenerbroek* een voorval plaats gehad, hetwelk een echt overblijfſel is uit de domſte tijden der duistere middeleeuwen. Bezwaarlijk zal men het kunnen gelooven, dat zich zulk een overblijfſel van domheid

en bijgeloof in deze dagen openlijk zoude hebben kunnen vertoonen, bij landlieden, die belijdenis gedaan hebben van de gereformeerde Godsdienst. Intusſchen ſtelt de inzender van dit berigt, wiens naam bij ons bekend is, zich voor de echtheid van hetzelve borg.

Op den helderen middag heeft men hier met eene vrouw van middelbare jaren en van een onbeſproken gedrag, ten aanſchouwe van eene menigte, naar men zegt, wel over de honderd menſchen, de zoogenaamde *waterproef* genomen, met eene gewaande *tooverheks*, aldaar woonachtig.

De vrouw gevoelig getroffen, dat men haar nadreef, dat zij eene buurvrouw, welke voor eenigen tijd in het kraambed had gelegen, en niet weder op haar verhaal konde komen, behekst had, bood zich volvaardig aan, als een bewijs van hare onſchuld, ten overſtaan van de naaste bloedverwanten der wederzijdſche familiën, de zoogenaamde *hekſenproef met het water* te ondergaan.

Tijd en plaats met onderling overleg bepaald zijnde, begaf men zich derwaarts, naar de daarbij gelegene ſchipvaart, alwaar de bijgeloovige menigte zich reeds verzameld had.

De gewaande *tooverheks*, die zich van eenen mansbroek had voorzien, werd nu geheel naakt uitgekleed, en met een ſtevig touw, van eene genoegzame lengte vast gemaakt onder de armen, in het water gelaten, en — onder de diepſte ſtilte van de bijgeloovige aanſchouwers, onderging zij

met

met moed de onfeilbare proef en kwam er met glans af. — Dit is gebeurd op den *zestienden* van Lentemaand des jaar *achttienhonderd drieëntwintig* op het Deldenerbroek, onder Protestanten, die tot de Gereformeerde gemeente van *Delden* behooren.

Wij hebben gelegenheid erlangd, om van de toedragt dezer zaak zeer naauwkeurige berigten in te winnen. De zwakke kraamvrouw was, waarſchijnlijk door een zoogenoemd tooverdoctor, op de gedachte gebragt, dat zij door hare buurvrouw was behekst. Zij had zulks aan deze verweten; deswege ontſtond eenig gerucht, en eerlang werd het aan de kinderen van de beſchuldigde op ſtraat nageroepen. De laatſte iets van eene *waterproef* of *waterſprong* (zoo als zij het noemde), *en dat de hekſen over het water konden loopen en niet zinken*, gehoord hebbende, bood zich vrijwillig hiertoe aan, en maakte het zelf onder hare plaatsgenooten bekend, dat zij zich aan de *proef* zoude onderwerpen, met verzoek, om daarbij tegenwoordig te zijn.

De zaak is geregtelijk onderzocht, en vermits er door niemand eenig geweld gepleegd was, buiten gevolg gebleven.

TE VERBETEREN.

Bl. 39. reg. 11. staat: *summarie* lees: *summarië*
69. r. 1 v. o. haren — haren,
87. reg. 5 en 6. hemel — lucht
115 reg. 2. voeren — kennen
131. reg. 4 v. o. vroegere enz. lees: vroegere dan die van 1555, bij den brand van het stadhuis in den jare 1652
143. reg. 3. steden, lees: steden, met het gewigt te *Oudewater*,
146. reg. 14. stadsregt — stadsregt in den jare 1585
211. reg. 5 v o. THUMMIUS, — THUMMIUS en
212. reg. 12. 1625. lees 1631.
216. reg. 2 v. o 1625. — 1631.
289. reg. 7. naar het oordeel van — door
303. reg. 2. in — uit

KORTE INHOUD

EN

BLADWIJZER.

EERSTE VERHANDELING.

Inleiding. bl. 3.
Sporen van het geloof aan Tooverij, vóór de de Bulle van INNOCENTIUS VIII. . . . 10.
De invoering van het Hekſenproces, door de Bulle van Paus INNOCENTIUS VIII. . . 15.
De vestiging van het Hekſenproces, door het boek der Kettermeesters: *de hamer der Hekſen* (*Malleus maleficarum*). 24.
Over de Bullen der latere Pauſen. . . 51.

TWEEDE VERHANDELING.

Inleiding. 57.
Overzigt van het geen het Hekſenproces in het vervolg geworden is. 60.
Het aanbrengen. 60.
Eerſte bemoeijingen van den Regter. 64.
Het vatten 65.
De gevangenis. 66.

De

De verhooren. 67.
De waterproef. 69.
De pijniging. 70.
De bekentenis. 73.
De aanvraag naar medepligtigen. . 78.
Het eindvonnis. 79.
Opgave van de naaste redenen der onzinnigheid bij de Regters en lijders. 82.
De algemeenheid van het geloof aan den duivel en de tooverij, in de zestiende eeuw. 82.
Over en voor de Regters. . . . 92.
Over en voor de lijders. 96.

DERDE VERHANDELING.

Geschiedenis van het Heksenproces in *Italië*, *Frankrijk*, *Engeland*, *Duitschland* enz.. . 102.
Italië. 104.
Frankrijk. 105.
Engeland. 108.
Duitschland. 109.
Loop der gebeurtenissen in de *Nederlanden*. . 114.
De latere invoering van de doodstraf. 118.
De doodvonnissen geringer in getal. 122.
Over het gene er in de letterkundige wereld is voorgevallen, tot op den jare 1588. . . 147.

VIERDE VERHANDELING.

Overzigt van de werken voor en tegen de Tooverij, welke als gevolgen der werken van WIER kunnen worden aangemerkt. . 168.

Ge-

Geſchiedenis der Hekſenprocesſen in de Rijken van *Europa*, buiten de *Nederlanden*. . . 185.
Spanje en *Portugal*. 186.
Italië. 189.
Zwitſerland. 191.
Frankrijk. 194.
Engeland. 201.
De *Noordſche* Rijken. 226.
Polen. 209.
Duitschland. 211.
Braband, *Vlaanderen* enz. . . . 237.

VIJFDE VERHANDELING.

Geſchiedenis der Hekſenprocesſen in de *Nederlanden*, tot op den jare 1610. . . . 245.
Overzigt van het gene er in de letterkundige wereld hier te lande is voorgevallen, betrekkelijk het Hekſenproces, tot op BALTHAZAR BEKKER. 268.
Beſluit. 305.

AANTEEKENINGEN EN OPHELDERINGEN. . . . (*A*) bl. 1.
BIJVOEGSEL. 63.

B IJ L A G E N.

N°. I. De Bulle van Paus INNOCENTIUS VIII. 67.

II. Vragen, aan de beſchuldigden te doen. 74.

III. Titel van de Boet- en Dankpreek te *Bamberg*. 76.

N°.

Bayerische Staatsbibliothek München

N°. IV. Voorstel van den Commissaris in de zaak van Veith Pratzel. . . 78.

V. Advijs der Hoogleeraren in de Geneeskundige en Wijsgeerige faculteiten te *Leyden*, aangaande de *Waterproef*. 81.

VI. Vonnis van Schepenen te *Harderwijk* over Neele Aalts. . . . 89.

VII. Vonnissen te *Utrecht* van Volkert Dirksz en Anthonis Bulck. . . 95.

VIII. Over de *Waterproef* te *Delden*, 1823. 99.

Bayerische
Staatsbibliothek
München

Bayerische StaatsBibliothek
Münchener DigitalisierungsZentrum Digitale Bibliothek

Scheltema, Jacob,

Geschiedenis der Heksenprocessen eene Bydrage tot den Roem des Vaderlandes

Harlem 1828

Crim. 230 m
urn:nbn:de:bvb:12-bsb10395411-2